Каспий университеті

ӘОЖ 342:343.2/.7(574) Қолжазба құқығында

БИДАЙШИЕВА АДЕМИ БАХЫТБЕКОВНА

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің конституциялық және қылмыстық-құқықтық негіздері»
6D030100- «Юриспруденция»

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін диссертациясы

Ғылыми кеңесшілер
PhD докторы, профессор
Н.Д. Тлешалиев
заң ғылымдарының докторы,
профессор
В.И. Селиверстов

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2025

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР…….....3
АНЫҚТАМАЛАР.....6
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР……8

КІРІСПЕ.....9

1 ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ........19
1.1 Ұлттық қауіпсіздіктің түсінігі және оның генезисі.....19
1.2 Қазақстан Республикасындағы ұлттық қауіпсіздік концепциясының қалыптасуы..... 35
1.3 Ұлттық қауіпсіздік конституциялық құрылыс пен тәуелсіздіктің негіздерін қорғаудың шарты ретінде.....47

2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....58
2.1 Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің заманауй жүйесі және даму жолдары..... 58
2.2 Әлеуметтік қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің түрі ретінде: Қазақстан Республикасындағы жаңа әлеуметтік бағдар сапасын арттыру шеңберінде.....73
2.3 Қазақстан Республикасының Президенті Конституцияның мызғымастығы мен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің кепілі.....89

3 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....99
3.1 Ұлттық қауіпсіздікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың қылмыстық-құқықтық сипаттамасы.....99
3.2 Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизміндегі құқық қорғау органдары..... 110
3.3 Ұлттық қауіпсіздікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу..... 127
3.4 Ұлттық қауіпсіздікті қаматамасыз етудегі қылмыстық заңнаманы жетілдірудің өзекті мәселелері.....145

ҚОРЫТЫНДЫ.....160

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....167

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Осы диссертацияда келесі нормативтік-құқықтық актілер қолданылды:

Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жылы 30 тамызда қабылданған.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. №217 А (III) тіркелген 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданды.

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы (2024.05.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы 1991 жылғы 16 желтоқсандағы № 1007-XII Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы. https://online.zakon.kz/.

Қазақстан Республикасының Конституциясы. Мұрағаттық версия Өзекті құжатқа көшу Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1993 жылғы 28 қаңтар. (Күшін жойған)

«Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесі туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 шілдедегі № 178-VI Заңы (2022.07.02. берілген өзгерістермен) // https://online.zakon.kz/

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (2024.09.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

Қазақстан Республикасының қорғанысы және Қарулы Күштері туралы 2005 жылғы 7 қаңтардағы № 29-III Қазақстан Республикасының Заңы (2024.09.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» Қазақстан Республикасының 1995 ж. 21 желтоқсандағы № 2710 Заңы (2024.05.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/

Соғыс жағдайы туралы Қазақстан Республикасының 2003 ж. 5 наурыздағы № 391-II Заңы (2022.11.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

Ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің күштері мен құралдары құрамаларының мәртебесі туралы келісімді бекіту туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2001 жылғы 5 шілде N 224-II. https://adilet.zan.kz/

«Азаматтық қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 11 сәуірдегі № 188-V Заңы (2024.08.06. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

«Қорғаныс өнеркәсібі және мемлекеттік қорғаныстық тапсырыс туралы» Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 18 наурыздағы № 236-VI Заңы (2024.05.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/

«Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 16 ақпандағы № 561-IV Заңы (2024.09.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

«Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» 2005 жылғы 18 ақпандағы № 31-III Қазақстан Республикасының Заңы (2024.20.08. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/

Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-I Қазақстан Республикасының Заңы (2024.05.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V Заңы (2024.09.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

Мемлекеттік құпиялар туралы 1999 ж. 15 наурыздағы № 349-I Қазақстан Республикасының Заңы (2024.08.06. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын бекіту туралы (2022.12.10. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/

Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесінің кейбір мәселелері туралы үшін жойған Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. 2001 жылғы 12 мамыр N 607. Күші жойылды - Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 12 ақпандағы № 838 Жарлығымен. https://adilet.zan.kz/

Қазақстан Республикасында ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі кейбір шаралар туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 14 қыркүйектегі № 965 қаулысы (2016.20.12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

Мемлекеттік күзетілуі тиіс объектілердің кейбір мәселелері Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 7 қазандағы № 1151 Қаулысы (2023.12.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

Жұмылдыру дайындығы мен жұмылдыру туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 маусымдағы № 127-I Заңы (2023.01.05. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/

Орталық және жергілікті атқарушы органдарда заң жұмысының сапасын арттыру жөніндегі қосымша шаралар туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы 2000 жылғы 7 маусым N 868. Күші жойылды - ҚР Үкіметінің 2006.11.09. N 1072 қаулысымен. https://adilet.zan.kz/

Төтенше жағдай туралы Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 8 ақпандағы № 387-II Заңы (2024.28.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-II Заңы (2024.20.08. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

Бала құқықтары туралы Конвенцияны ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 8 маусымдағы қаулысы.

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі (2024.05.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

Балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 2 шілдедегі № 169-VI Заңы (2024.20.08. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/

«Құқық қорғау қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы № 380-IV Заңы (2024.09.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

«Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V Заңы (2024.17.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитеті Шекара қызметінің мәселелері Қазақстан Республикасы Президентінің 1999 жылғы 10 желтоқсандағы № 282 Жарлығы (2024.14.08. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

«Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 16 қаңтардағы № 70-V Заңы (2024.08.06. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V Қылмыстық-процестік кодексі (2024.03.12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

«Сыртқы барлау туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 22 мамырдағы № 277-IV Заңы (2024.05.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

«Қазақстан Республикасының арнаулы мемлекеттік органдары туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 13 ақпандағы № 552-IV Заңы (2024.09.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы № 802 Жарлығымен. https://adilet.zan.kz/

Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы №674 Жарлығы. https://adilet.zan.kz. 15.10.2021.

«Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңы (2024.22.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/

«Босқындар туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 216-IV Заңы (2024.28.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

«Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V Заңы (2025.22.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

АНЫҚТАМАЛАР

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі (бұдан әрі – ұлттық қауіпсіздік) – адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің серпінді дамуын қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасы ұлттық мүдделерінің нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі;

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету (бұдан әрі – ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету) – ұлттық мүдделерді нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғауға бағытталған ұлттық қауіпсіздік субъектілерінің қызметі;

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесі – ұлттық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясат шеңберінде ұлттық қауіпсіздік субъектілері іске асыратын құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, техникалық және өзге де шаралар жиынтығы;

Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделері – іске асырылуынан мемлекеттің адам мен азаматтың құқықтарын, қазақстандық қоғамның құндылықтарын және конституциялық құрылыс негіздерін қорғауды қамтамасыз ету қабілеті байланысты болатын, Қазақстан Республикасының заңнамалық тұрғыдан танылған саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да қажеттіліктерінің жиынтығы;

ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатерлер – Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін іске асыруға кедергі келтіретін немесе кедергі келтіруі мүмкін сыртқы және ішкі факторлардың (процестер мен құбылыстардың) жиынтығы;

ұлттық қауіпсіздік объектілері – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары; қоғам, оның материалдық және рухани құндылықтары; мемлекет, оның конституциялық құрылысы;

ұлттық қауіпсіздік стратегиясы – ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында негізгі проблемаларды және қауіп-қатерлерді, стратегиялық мақсаттарды және нысаналы индикаторларды, міндеттерді және нәтижелер көрсеткіштерін айқындайтын Қазақстан Республикасы дамуының стратегиялық құжаты;

ұлттық қауіпсіздік субъектілері – өз өкілеттіктерін биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтары органдары арқылы жүзеге асыратын мемлекет, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында мемлекеттік саясатты іске асыруға қатысатын Қазақстан Республикасының азаматтары мен ұйымдары.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық – бұл үшін заңда әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылық белгіленген, сыбайлас жемқорлық белгілері бар құқыққа қайшы, кінәлі түрдегі іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік);

Сыбайлас жемқорлық тәуекелі – сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлардың туындау мүмкіндігі;

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу – сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің алдын алу шаралары жүйесін әзірлеу және енгізу арқылы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды зерделеу, анықтау, шектеу және жою жөніндегі қызметі.

Сот жүйесі - Қазақстан Республикасының сот жүйесін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты, Қазақстан Республикасының Конституциясына және осы Конституциялық заңға сәйкес құрылатын жергілікті және басқа соттар құрайды.

Терроризм – күш қолдану идеологиясы және халықты үрейлендіруге байланысты және жеке адамға, қоғам мен мемлекетке залал келтіруге бағытталған күш қолдану және (немесе) өзге де қылмыстық әрекеттерді жасау не жасаймын деп қорқыту жолымен мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының немесе халықаралық ұйымдардың шешім қабылдауына әсер ету практикасы;

Терроризмге қарсы іс-қимыл саласындағы қызметті үйлестіру жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган – терроризмге қарсы іс-қимыл саласындағы қызметті ведомствоаралық үйлестіруді өз өкілеттігі шегінде жүзеге асыратын мемлекеттік орган;

Терроризмді қаржыландыру – жеке тұлғаның не адамдар тобының не заңды тұлғаның іс-әрекетінің террористік сипатын не берілген мүліктің, көрсетілген ақпараттық, қаржылық және өзге де қызмет түрлерінің террористік іс-әрекетті жүзеге асыру не террористік топты, террористік ұйымды, заңсыз әскерилендірілген құралымды қамтамасыз ету үшін пайдаланылатынын көрінеу ұғынып жасаған адамның оларға ақшаны және (немесе) өзге де мүлікті, мүлікке құқықты немесе мүліктік сипаттағы пайданы беруі немесе жинауы, сондай-ақ сыйға тартуы, айырбастауы, қайырмалдық жасауы, қайырымдылық көмегі, ақпараттық және өзге де қызмет түрлерін көрсетуі не қаржылық қызметтер көрсетуі;

Нәсілдік, ұлттық және рулық алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты алауыздықты қоздыруды (ұлттық экстремизмді);

Діни өшпенділікті немесе алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты өшпенділікті немесе алауыздықты қоздыруды, сондай-ақ азаматтардың қауіпсіздігіне, өміріне, денсаулығына, имандылығына немесе құқықтары мен бостандықтарына қатер төндіретін кез келген діни практиканы қолдануды (діни экстремизмді) көздейтін әрекеттер ұйымдастыруы және (немесе) жасауы;

Экстремистік әрекеттер – экстремистік мақсаттағы әрекеттер жасауға жария түрде шақыруды, экстремистік ұйымдардың нышандарын насихаттауды, үгіттеуді және көпшілікке жария көрсетуді қоса алғанда, осындай әрекеттерді тікелей іске асыру;

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ӘҚтК	Әкімшілік құқық юұзушылықтар туралы кодекс
ӘХК-НКЮ	Әділет халықтық комиссариты
АҚО	Арнаулы қабылдау орындары
АҚШ	Америка құрама штаты
АИТВ	Адамның иммун тапшылығы вирусы
БҰҰ	Біріккен Ұлттар Ұйымы
БТБ	Бас түрме басқармасы
БАҚ	Бұқаралық ақпараттар құралдары
БОАК-ВЦИК	Бүкіл одақтық атқару комитеті
БМСБ - ОГПУ	Біріккен мемлекеттік саяси басқарма
ЕТК-ИТК	Еңбекпен түзеу колониясы
БМСБ-ІІХК - ОГПУ-НКВД	Біріккен мемлекеттік саяси басқарма-Ішкі істер органдарының халықтық коммиссариаты
ЖС	Жоғары сот
ҚазАКСР	Қазақ автономиялық кеңестік социалистік
ЕТМББ - ГУИТУ	республикасының еңбекпен түзеу колониясының бас басқармасы
ҚАЖ	Қылмыстық-атқару жүйесі
ҚОБ	Қамауға алу орындарының басқармасы
ҚК	Қылмыстық кодекс
ҚПК	Қылмыстық- процестік кодексі
ҚАК	Қылмыстық-атқару кодексі
ҚАЖК	Қылмыстық-атқару жүйесінің комитеті
ҰҚК	Ұлттық қауіпсіздік комитеті
ІІМ	Ішкі істер министрлігі
ҚР	Қазақстан Республикасы
РКФСР ҚПК	Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі
РФ	Ресей Федерациясы
ТМД	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
(СЖҚИ) ИВК	Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі Индекс восприятия коррупции
ҰАТ	Ұлттық алдын алу тетігі

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бөлімінің ережелері конституциялық құрылыстың негіздерін айқындап, тұлғаның құқықтық мәртебесіне, мемлекеттік билікті ұйымдастыруға және қоғамдық өмірдің басқа да маңызды қырларына қатысты негізгі қағидаттарды бекітеді. Олардың қатарында: өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыру, оның ең қымбат қазынасы – адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады (1-бап); Қазақстан Республикасы президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет болып табылады, Республиканың егемендігі оның бүкіл аумағын қамтиды. Мемлекет өз аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және бөлінбеуін қамтамасыз етеді (2-бап); Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық болып табылады (3-бап); Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық шарттары мен Республиканың басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ Республика Конституциялық Сотының және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының нормаларынан тұрады (4-бап); Қазақстан Республикасында идеологиялық және саяси әр-алуандылық танылады. Мемлекеттік органдарда партия ұйымдарын құруға жол берілмейді (5-бап); Меншік түрлерінің барлығының қорғалуы қамтамасыз етіледі (6-бап).

Аталған ережелердің ерекше маңыздылығына байланысты конституциялық құрылымның негіздерін жан-жақты қорғау қажеттілігі айқын. Мұндай қорғау тек конституциялық құқық нормаларымен ғана емес, сонымен қатар азаматтық, әкімшілік және, әсіресе, қылмыстық құқықтың материалдық нормаларымен қамтамасыз етілуі тиіс.

Диссертация Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің конституциялық және қылмыстық-құқықтық негіздерін зерттеуге арналған. Жұмыста конституциялық жаңғырту мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды факторы ретінде сонымен қатар ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің институциялық-құқықтық механизмдері қарастырылған.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жеке мемлекеттің де, бүкіл әлемдік қауымдастықтың да өмірі мен қызметінде басты мәселесі болып табылады. Бұл мәселелер жаһандану дәуірінде әсіресе XX-XXI ғасырларда өзекті болды. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қазіргі Мемлекетімізде ең маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. 2023 жылғы 17 маусымдағы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында «Жер – басты байлығымыз. Туынды тігер тоқымдай жерің болмаса, өз мемлекетің де болмайды. Бабаларымыз бізге ұлан-ғайыр аумақты мирас етті. Оны шашау шығармай сақтап, көркейту – біздің қасиетті борышымыз» [1] деген болатын.

Жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Әрбір мемлекет өзінің егемендігін қорғауды, оның барлық қатысушылары үшін өмір сүруге лайықты қоғамның тұрақты дамуын басты мақсат етіп қояды. Сондықтан қазіргі кезеңде ұлттық қауіпсіздік мәселелеріне ерекше көңіл бөлінуде. Бұл категория көптеген пікірталастардың, саяси даулардың, теориялық зерттеулердің нысаны болып табылады. Ұлттық қауіпсіздік – мемлекетті ішкі және сыртқы әр түрлі қауіп-қатерлерден қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған шаралар мен саясаттардың жиынтығы. Бұл тұжырымдама аумақтық тұтастықты, саяси тұрақтылықты, экономикалық әл-ауқатты қорғауды, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтиды. Ұлттық қауіпсіздік әскери, мемлекеттік, экономикалық және ақпараттық құрылымдарды қоса алғанда, әртүрлі институттар мен билік органдары арасындағы кешенді көзқарас пен өзара әрекеттесуді талап етеді. Сондай-ақ қақтығыстардың алдын алу және бейбітшілікті қамтамасыз ету үшін көбінесе халықаралық ынтымақтастық пен дипломатиялық қатынастарға байланысты.

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы Заң мен Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік-құқықтық актілерінен тұрады [2].

Ұлттық қауіпсіздік – ұлт жағдайының көрсеткіші, яғни ішкі және сыртқы факторлардың бірлескен әсері оның өмір сүру сапасын айтарлықтай төмендете алмайды және оның өмір сүруіне қауіп төндірмейді. Жалпы айтқанда, бірде-бір тақырып толығымен қауіпсіз бола алмайды, бірақ тек әртүрлі дәрежедегі қауіп болуы мүмкін. Қауіпсіздік - бұл біз жақындауға тырысуымыз керекті идеалды жағдай. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету туралы емес, ұлтты қорғау туралы айтқан дұрысырақ болар.

2022 жылғы 01 қыркүйектегі Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауында «Саяси плюрализмге ашықпыз, экстремизмнен, қарақшылық пен бұзақылықтан қашықпыз» деген ортақ қағиданы бүкіл қоғамның есіне салғым келеді. Қасақана арандату басталған жерде, сөз бостандығы мен пікір алуандығы туралы әңгіме қозғаудың өзі артық. Бұл – қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне нұқсан келтіру, мемлекеттің тұғырын шайқауға әрекеттену деген сөз. Бізге ел бірлігі ауадай қажет»- деген болатын [3].

Бұрынғы КСРО-ның кең-байтақ жерінде 20 ғасырдың аяғында тәуелсіз даму жолына түскен жаңа мемлекеттер пайда болды. Олардың мемлекеттік-құқықтық жүйелері арасында көп ортақ және, әрине, тарихи, мәдени, діни және басқа да дәстүрлермен анықталатын ерекше нәрсе бар. Қазақстанның мемлекеттік егемендікке ие болуы және оны жоғары құқықтық деңгейде бекітуі Мемлекеттік егемендік туралы Декларацияның қабылдануының, сондай-ақ конституциялық реформалардың арқасында жүзеге асты. 2024 жылы Қазақстан

Республикасының қолданыстағы Конституциясының қабылданғанына 29 жыл толады.

1995 жылы 30 тамызда қабылданған Қазақстанның жаңа Негізгі Заңының айрықша белгілері: идеологиясызданған сипаты; саяси плюрализм; әртүрлі меншік нысандарын экономикалық негіз ретінде біріктіру; мемлекет пен азамат арасындағы теңдікті орнату, олардың арасында өзара міндеттемелердің болуы; қолданыстағы заңнаманы дамыту векторы ретінде халықаралық құқықтың жалпы танылған нормаларының басымдылығын бекіту; өкілеттіктерді бөлу және өзара әрекеттесу; Конституция нормаларының әрекет етуінің тікелей сипаты.

Конституция қазақ мемлекетінің дамуындағы маңызды кезең болды. Халықтың Конституцияны референдумда мақұлдауы барлық басқа факторлармен қатар мемлекеттік органдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың Конституцияға негізделген жаңа, неғұрлым жетілдірілген мемлекеттік құқықтық жүйені құруға міндеттенгенін білдіреді, онда қолданыстағы заңнама мен оны қолдану практикасы конституциялық принциптер мен стандарттарға сәйкес келеді.

Қазақстанның Конституциясы қоғам мен халықтың ілгерілеуіне қызмет етеді, өйткені ол дамудың ұлттық, тарихи және мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, мемлекет пен жеке тұлға, қоғамдық және жеке мүдделердің қолайлы теңгерімділігін көрсетеді. Олар тең және бірдей жауапты субъектілер.

Г.А.Василевичтың айтуынша Конституцияның ережелері оның негізінде қолданыстағы заңнаманың бүкіл жүйесі құрылатынын білдіреді және ол мемлекеттік органдардың құзыретін анықтайды. Осы себепті Конституцияны көбінесе құқықтық жүйенің өзегі деп атайды. Конституцияның өзі ондағы ережелерді одан әрі дамыту үшін заңдарды қашан қабылдау керектігін көрсетеді. Конституция құқықтық жүйенің дамуына әсер етеді, мемлекеттік органдардың құқық шығармашылық құзыретін сонымен қатар құқықтық реттеу объектілерін анықтайды. Конституция нормативтік актілердің түрлерін белгілеп, олардың бағыныстылығын белгілейді [4, 27 б.]. Мемлекет адам үшін, оның бостандығын қорғау және оның әл-ауқатын көтеру үшін қалыптасады. Әрине, жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын асыра айту мүмкін емес, керісінше, жеке тұлға мен ұжымның (қоғамның) мүдделерінің тепе-теңдігі туралы айту керек. Бұл қатынастарды реттеуші, ең алдымен, құқық сияқты маңызды құралды пайдаланатын мемлекет. Тұтастай алғанда, олар бапта көзделген халықаралық тәжірибеге сәйкес келеді. Қазақстан Конституциясының 39-бабына сәйкес адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін.

Олар тек заңдармен және конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адам құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау мақсатында қажетті көлемде ғана шектелуі мүмкін. Осылайша, ол құқықтарды шектеуге болатын әрекеттің нысанын ғана емес (біз заң туралы айтып отырмыз), сонымен қатар оны жасауға рұқсат етілген

мақсаттарды да көздейді. Ұлтаралық келісімді бұзуы мүмкін әрекеттерге жол бермеу ерекше атап өтілген: бұл бапта анық көрсетілген. Мұндай әрекеттердің конституциялық еместігі туралы. Сондай-ақ саяси себептермен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын шектеудің кез келген нысанына жол берілмейтіні көрсетілген.

Мұндай норманы Конституцияға енгізу маңызды, бірақ оны жүзеге асыру көбінесе заң шығарушының саяси құқықтарға, сот билігіне және Конституциялық Кеңестің тиісті дауларды шешуге қатысты мәселелерді шешудегі теңгерімді көзқарасына байланысты. Жаңа Конституцияның қабылдануымен Конституцияның тікелей қолданылуын және оның біркелкі қолданылуын қамтамасыз ететін Негізгі Заңның мәні мен мәніне сәйкес келетін конституциялық тәжірибені қалыптастыру басты міндет болды. Қазақстанның қазіргі Конституциясында демократияны жетілдіру, құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету бағдарламасы қарастырылған. Бұл конституциялық құрылыс негіздерінің нығаюынан және мемлекет пен жеке тұлғаның серіктестігі тұжырымдамасын қабылдаудан көрінді. Бірақ бұрын қалыптасқан дәстүрлерге сүйене отырып, әлеуметтік құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың конституциялық идеялары сақталды. Президенттік басқару нысанын шоғырландырумен қатар Президент, екі палаталы Парламент, Үкімет, соттар, прокуратура, жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару органдары тұлғасында теңдестірілген (ұтымды) билік жүйесі қамтамасыз етіледі. олардың өкілеттіктері нақты белгіленген. Бөліну ғана емес, сонымен бірге биліктің өзара әрекеттесу идеясы жүзеге асырылды [5].

Зерттеудің мақсаты Анықталған тақырыптың өзектілігіне сүйене отырып, бұл диссертациялық зерттеу Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің конституциялық негіздерін анықтауға бағытталған. Оған конституциялық құрылыс жүйесін зерттеу және ондағы ұлттық қауіпсіздіктің орны мен рөлін көрсету, ішкі және сыртқы саясатта оны қорғаудың негізгі бағыттарын қарастыру. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің қалыптасу динамикасы, ұлттық қауіпсіздік тиімділігінің факторы ретінде заңнаманың мониторингі талданады. Осының негізінде Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін конституциялық-құқықтық қамтамасыз ету жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалуда.

Зерттеу мақсаттарына қол жеткізу үшін төмендегі **міндеттер** қойылады:

- мемлекеттің міндеттері, мақсаттары мен функциялары туралы әртүрлі көзқарастарды зерделеу және оның ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі рөлін анықтау;
- ұлттық қауіпсіздік конституциялық құрылыстың тұрақтылығының кепілі екенін дәлелдеу;
- - ұлттық қауіпсіздік жүйесіндегі адам, қоғам және мемлекет қауіпсіздігінің арақатынасы мен байланысын қарастыру;
- Қазақстан Республикасының тарихи дамуын оған елдің қауіпсіздігін қорғау қажеттілігі факторларының әсері тұрғысынан қарастыру;

- ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша мемлекеттік билікті жүргізетін мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылын зерттеу және осы процесті жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу;
- қоғамдық және діни бірлестіктер қызметінің призмасы арқылы идеологиялық әралуандылық, саяси плюрализм және ұлттық қауіпсіздік арасындағы байланысты, қоғамды рухани-адамгершілік баюдың қажетті шарты ретінде мемлекеттік идеологияға деген сұранысты ашу;
- Ұлттық қауіпсіздік факторларының бірі ретінде Қазақстан Республикасындағы жаңа әлеуметтік бағыт шеңберінде отбасылар мен балалардың әлеуметтік құқықтарын құқықтық реттеу сапасын арттыру;
- Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына ерекше назар аудара отырып, мемлекетаралық бірлестіктердің қызметіне қатысуды қоса алғанда, сыртқы саясаттың конституциялық аспектілерін қорытындылау;
- жаһанданумен бірге жүретін процестерді зерттеу және сыртқы экономикалық байланыстар саласындағы ұлттық мүдделерді қорғаудың құқықтық жолдарын анықтау;
- ішкі саясаттағы ұлттық қауіпсіздікті қорғаудың негізгі бағыттарын талдау және олар демократияның дамуын, лайықты өмір сүру деңгейін, демографиялық, экологиялық, азық-түлік қауіпсіздігін, Қазақстанның мемлекеттік егемендігі мен аумақтық тұтастығын қаншалықты қамтамасыз ететінін анықтау;

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тетіктерін жетілдіру.

Диссертациялық зерттеу объектісі. Зерртеу объектісі болып Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің конституциялық және қылмыстық-құқықтық негіздері болып танылады.

Зерттеу пәні ғылыми талдау – Ұлттық қауіпсіздіктің конституциялық және қылмыстық-құқықтық негіздері сонымен қатар нормативтік-құқықтық қамтамасыз етуі және конституциялық құқықтарды жүзеге асыру тетіктері, тұлғаның әлеуметтік қамсыздандыру кепілдіктері саласындағы құқықтық нормалардың жиынтығы.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Қауіпсіздік түсінігі Платон мен Аристотель еңбектерінде сонымен қатар Т.Гоббс, И.Кант, Д.Локк, Ж.Ж Руссо, Б.Спиноза, Ф.Гегель және басқа да XVII - XIX ғасырлардағы ойшылдардың философиялық концепцияларында зерттелген.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің көп қырлы аспектілері қазіргі кезеңдегі Қазақстанның белгілі ғалымдары – заңгерлер, саясаттанушылар, экономистер, философтардың еңбектерінде ашылған. Бұлар Айтхожин Х.Қ., Әбсаметов С.Қ., Аманова Ж.Қ., Байкенжеева А.С., Баймаханова Д.М., Бейсекова С.С., Жатқанбаева Е.Б., Ибраева А.С., Караев А.А., Карина Е.Т., Кубеева Е.Қ., Кулжабаева Ж.А., Мамонова В.В., Нұрпейсов Д.Қ., Салимгерей А.А., Сапарғалиев Г.С., Сартаев, С.С., Тәжин М. және т.б. Сонымен қатар, елдің ұлттық қауіпсіздік жүйесінің жетілдіру процесі әлемдік тәжірибені ескере отырып, жалғастыруда. Бұл әсіресе құқықтық реттеуге қатысты. Бүгінгі таңда

Қазақстан Республикасының құқықтық саласы жаңа, ауқымды сын-қатерлер мен қауіпсіздік қатерлерін ескеруі тиіс. Бұл қауіптерді ескеру қажет қолданыстағы заңнама. Сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік саласында адам құқықтарын қорғау тетігін ашып көрсету қажет.

Бұл бағыттағы алғашқы іргелі зерттеулердің бірі – қазақтың көрнекті заңгер ғалымы Д.Қ.Нұрпейісовтің докторлық диссертациясы. Мұнда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің теориялық және құқықтық табиғатының мәселелері зерттеледі [6, 40 б.].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері қоғамның барлық дерлік салаларын қамтиды, ұлттық қауіпсіздік саясатының өзегі – елдің ұлттық егемендігін, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын қорғау. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан Республикасында елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін құру бойынша ауқымды жұмыстар атқарылды. Жеткілікті күшті құқықтық база қалыптасты. 1998 жылы «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңы қабылданып, 2012 жылы жаңа редакцияда бекітілді. 2010 жылы 22 мамырда «Сыртқы барлау туралы» Заң қабылданды. 2016 жылы 28 желтоқсанда «Қарсы барлау қызметі туралы» Заң қабылданды. 1999 жылғы 13 шілдедегі «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Заңға және 2005 жылғы 18 ақпандағы «Экстремизмге қарсы күрес туралы» Заңға елеулі өзгерістер енгізілді. Сонымен қатар 2013 жылғы 16 қаңтарда ҚР шекаралық аймақтағы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бағытында қабылданған болатын.

Қауіпсіздік ұғымын анықтауға XIX - XX ғасырлардағы Бердяев, Л.Н. Гумилев, Ф.М. Достоевский, И.А. Ильин, П.И. Новгородцев, Б. Соловьев, Е.Н. Трубецкой және т.б.философтары үлкен үлес қосты.

Диссертациялық зерттеудің теориялық негізі. Зерттелетін мәселенің кешенді сипаты осы диссертацияда қойылған мәселелердің жан-жақтылығын және тақырыптың әртүрлі аспектілерін қамтитын әдебиетке жүгіну қажеттілігі болды. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері ішкі және сыртқы саясаттың көптеген бағыттарына енген адам, қоғам, мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың тұтас спектрін қозғайды. Отандық ғылымда ұлттық қауіпсіздікке қатысты мәселелер қазіргі заманғы көптеген мамандардың: саясаттанушылар, философтар, әлеуметтанушылар, экологтар, экономистер, дәрігерлердің назарын аударады.

Диссертациялық жұмыста ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мемлекет пен құқық теориясы бойынша Н.И. Матузов, В.Н. Хропанюк, Н.И. Матузов, А.В. Малько, Ғ.С. Сапарғалиев, А.У. Бейсенова, А.К. Мухтарова, А.С. Ибраева, Т.Ж. Атжанов, З.К. Аюпова, Д.А. Булгакова, Т.В. Еланидзе, Г.Е. Ищанова, Ж.О.Тлембаева, А.В.Турлаевтың, конституциялық құқық және мемлекеттік қауіпсіздік ғылым саласынан Д.М. Баймаханова, А.С. Матвеенков, С.Г. Шеретов, А.Т. Ащеулов, К.Н. Мами, М.А. Митюков, С.К. Амандыкова, Ж.Баишев, А.А. Караев, М.С.Кемали, Е.М. Ковешников, Д.З. Кожуганова, О.К. Копабаев, Л.Г. Литовченко, Б.Б.Мусина, Р.Г.Нурмагамбетов, Е.Б. Жатканбаева, М.С. Ашимбаев, Н.У. Жубасова, Л.К. Бакаев, К. Бурханов, Д.К. Нурпеисов, Р.А. Нуртазина, М. Тажин.

Қазақстан Республикасы әлемдік қауымдастықтың бір бөлігі болып табылады. Қауіпсіздіктің жаһандық жүйесін дамыту қажеттілігі күннен-күнге айқындала түсуде. Сондықтан бұл мәселеге қатысты әр кезеңдегі шетелдік ғалымдардың пікірлері ескерілді. Ф.Бродель, Т.Гоббс, Б.Жакье, К.Маркс, Н.Макиавели, Р.Пайпс, Д.Сидянски, А.Тойнби, К.Гессе, Д.Хоскинг, Ф.Энгельстердің зерттеулері қарастырылды.

Келтірілген дереккөздердің кең тізбесіне қарамастан, Қазақстанда ұлттық қауіпсіздіктің конституциялық негіздері проблемасының жеткіліксіз қарастырылған туралы атап өту қажет. Ұсынылған жұмыс осы тақырып бойынша орындалған зерттеулерде бірінші болып табылады. Осы тақырыпты ашу мақсатында Қазақстан Республикасының Конституциясы, ұлттық қауіпсіздікке тікелей немесе жанама қатысы бар бірқатар заңдар мен заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер талданды.

Диссертациялық зерттеудің нормативтік базасы ҚР Конституциясы, «ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» кодексі, ҚР Қылмыстық кодексі, ҚР Экологиялық Кодексі, ҚР «Ұлттық қауіпсіздігі туралы», «ҚР ұлттық қауіпсіздік органдары туралы», «Құқық қорғау қызметі туралы», «ҚР мемлекеттік қызметі туралы» заңдар, «ҚР Президенті туралы», «ҚР Үкіметі туралы», «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы», «Прокуратура туралы» конституциялық заңдар, Президент Жарлықтары, ҚР Үкіметінің қаулылары және шет мемлекеттерінің қауіпсіздік заңнамалары мен өзге де құқықтық актілер құрайды.

Диссертацияның әдістемелік базасы. Зерттеудің әдіснамалық негізі авторға зерттеу пәнін жан-жақты талдап, тиісті ғылыми қорытындылар жасауға мүмкіндік беретін әдістер мен құралдардың жиынтығы болды.

Мемлекет пен құқықты зерттеудің диалектикалық-материалистік әдісі қолданылды. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің теориялық мәселелерін материалистік диалектика тұрғысынан зерттеу тиісті мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды жан-жақты, объективті түрде қарастыруға мүмкіндік берді. Білімді тереңдету мақсатында нақтыдан абстрактіліге өту әдісі қолданды. Салыстырмалы тарихи әдіс Қазақстандағы ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің өткені мен қазіргі жағдайын ғана емес, сонымен қатар оның дамуының мүмкін тенденциялары мен заңдылықтарын да көрсетуге мүмкіндік берді. Жүйелік әдіс Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігімен тығыз байланысты әртүрлі қауіпсіздік түрлерін (мемлекеттік, экологиялық, азық-түлік, құқықтық, демографиялық және т.б.) қарастыруға мүмкіндік берді. Ғылыми ұғымдарды анықтауда модельдеу әдісі айтарлықтай әсер етті. Тақырыпты зерттеу барысында нормативтік материалдарды формальды-құқықтық талдау әдісіне, статикалық және басқа әдістерге сүйендім.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы: Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің конституциялық негіздерін, ұлттық қауіпсіздік конституциялық құрылыс пен тәуелсіздіктің негіздерін қорғаудың шарты ретінде, ұлттық қауіпсіздікті заңмен және халықаралық-құқықтық

қамтамасыз етуі, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизміндегі құқық қорғау органдары жан-жақты зерттелінуімен негізделеді. Бұрын қауіпсіздікке қатысты кейбір аспектілер зерттелді, бірақ ұлттық қауіпсіздікті конституциялық құрылыстағы конституциялық-құқықтық қатынастар тұрғысынан қарастыратын кешенді зерттеу жүргізілген жоқ. Ұлттық қауіпсіздік бүгінгі заңнаманы ескере отырып талданады, Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасына енгізілген өзгерістер, сондай-ақ оның негізінде қабылданған құжаттар назарға алынды. Жұмыс ұлттық қауіпсіздіктің негізгі элементтерін, сонымен қатар қауіпсіздіктің түрлерін анықтайды. Қазақстан Республикасының Негізгі Заңын талдай отырып, ұлттық қауіпсіздік туралы ешқандай ескертудің жоқтығына қарамастан, оның көптеген ережелері қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған және бұл үшін маңызды болып табылады.

«Конституциялық құрылыс» ұғымын, оның негіздерін, қағидаттарын, кепілдіктерін анықтауға зерттеулер жасалды. Конституциялық құрылыстың негіздері бір-біріне қатысты иерархияда болып қарастырылады. Конституциялық және ұлттық қауіпсіздіктің арақатынасын қарастыра отырып, бұл ұғымдар біртұтас және бөлік ретінде байланысты деген қорытынды жасауға болады. Егер конституциялық қауіпсіздік елдің құқықтық конституциясының қорғалуын қамтамасыз етсе, ал ұлттық қауіпсіздік қоғамдық қатынастардың кең ауқымын қамтитын категория.

Саяси-құқықтық дамудың қазіргі кезеңі қайшылықтардың күшеюімен сипатталады. Әлемнің жетекші державалары арасындағы саяси бәсекелестік және санкциялық қақтығыстар, діни экстремизм мен лаңкестік әрекеттердің өсуі, сепаратизм процестері ал көші-қон ағындары шиеленістің күшеюінің көрсеткіштерін және әлемдік қоғамдастықтың күрделі саяси қарама-қайшылық алдында тұрғанын көрсетеді. Шығармашылық әлеуетке ие болып қана қоймай, ішкі конституциялық үдеріске елеулі әсер ететін, мемлекеттерді біртұтас экономикалық және мәдени кеңістік саяси жүйе құруда жақындасу жолдарын іздеуге мәжбүрлейтін дәстүрлі ұлттық құқыққа дау туғызатын жаһандану процестерінің өзектілігі де кем емес. Қарастырылып отырған мәселелер терең ғылыми талдауды және аумақтық тұтастықты, мемлекеттік егемендікті сақтау мен ұлттық мүдделерді қорғаудың тиімді құралдарын іздеуді талап етеді. Қазақ қоғамында аталған жағдайларда құқықтық дамудың қауыптар мен қатерлері уақтылы анықтауға және қауіпсіз сонымен қатар қолайлы өмір сүру жағдайларын қалыптастыруға бағытталған конституциялық қауіпсіздіктің тұжырымдамалық негіздерін қалыптастыру мәселелері ерекше өзекті болып отыр.

Дүние жүзіндегі бірқатар елдердің құқықтық дамуы конституциялық қауіпсіздік жағдайы мемлекеттік және қоғамдық институттардың қызметінде Құқықтың үстемдігінің басымдылығын мойындауға және мемлекеттік жүйені зорлық-зомбылық әдістер арқылы өзгертудің жоққа шығаруға негізделгенін көрсетеді. Бұл жағдай конституциялық процестің үздіксіздігін қамтамасыз етудің демократиялық және қоғамдық мүдделерді қорғау. Конституциялық

қауіпсіздікті қамтамасыз ету құқықтық прогреске және әлеуметтік әділеттілікке қол жеткізудің ең маңызды шарты болып табылады.

Конституциялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қоғамдық мүдделер тұрғысынан тиімді және пайдалы мемлекеттік биліктің жоғары органдарының конституциялық-құқықтық саясаты ерекше маңызға ие болуы тиіс. Тепе-теңдік жүйесін теңгеру проблемалары, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шаралары, конституциялық мәдениет пен көппартиялық жүйені қалыптастыру мәселелері, заң шығару процесінің сапасы мен билік органдарының қабілеттілігі мәселесі маңызды болып табылады.

Қорғауға ұсынылған ережелер:

1. «ұлттық қауіпсіздік» түсінігі нақтыланды, «ұлттық қауіпсіздікке қатер», «демократия», «мемлекетаралық бірлестік», «мемлекеттік идеология», «құқықтық қауіпсіздік», «демографиялық қауіпсіздік», «экологиялық қауіпсіздік» «діни қауіпсіздік», «азық-түлік қауіпсіздігі»; деген анықтамалар берілген.

2. конституциялық-құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелер қарастырылады. Ішкі саяси тұрақтылықты бұзуы мүмкін конституциялық емес әрекеттер кеңістігі мазмұны бойынша көп құрамды институт бола отырып, конституциялық қауіпсіздік түсінігі нормативтік- реттеуші, институционалдық және ақпараттық-коммуникациялық ішкі жүйелерді, сондай-ақ конституциялық деликттердің алдын алуға және құқықтық жүйеден жоюға бағытталған ұйымдастырушылық және тәрбиелік шараларды қамтиды.

3. Қауіп-қатерлерді барынша азайту бағытындағы құралдарының бірі ретінде проблемалық конституциялық аймақтарды анықтау мақсатында тәуелсіз мониторинг жүргізу. Конституциялық заңнаманың жай-күйін бағалау жоғарғы және жергілікті билік органдарының қызметін, биліктің бөліну принципін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, сайлау және партиялық жүйені, сондай-ақ конституциялық реформаларды жүргізу рәсімдерін қамтуы тиіс. Бақылау тек конституциялық реттеу саласындағы белгілі бір жетістіктер ғана емес сонымен қатар анықталған деформацияларды жою бойынша ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

4. Тәуелсіздік жылдарында елімізде ірі әлеуметтік-экономикалық реформалар жүргізілді. Қазақстан толығымен халықаралық қоғамдастықтың заңды мүшесі болды, өзін әлеуметтік тұрақтылық пен экстремизмнің кез келген түріне қарсы тұру негізгі шарты болып табылатын мемлекет ретінде жариялады. Саяси жүйеде де өзгерістер бар.

5. Конституцияның негізінде тұрақты конституциялық тәртіп құрылды, егеменді мемлекет институттарын нығайту және егеменді мемлекеттіліктің тұрақты әлеуметтік-экономикалық, саяси негіздерін қалыптастыру жағдайында ең қолайлы президенттік билік институты орнықтылды.

6. Конституцияның конституционализмді қалыптастырудағы құндылығы, демократия мен құқықты дамытудағы және жаңа қауіпсіз мемлекеттіліктің қалыптасуындағы билік органдарының рөлінің маңыздылығы.

7. Конституцияның нормативтілігін қамтамасыз ету процесінде конституциялық бақылау органдарының шешімдері де үлкен рөл атқарады. Соның ішінде азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын тікелей қозғайтын нормативтік құқықтық актілердің Конституцияға сәйкестігіне қатысты өтініштерін қарау өкілеттігі берілген Конституциялық Сот.

8. Конституцияның негізінде кең ауқымды реттеу сонымен қатар қоғамдық қатынастар шеңбері, конституциялық процестің сабақтастығы қамтамасыз етіліп, ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерге құрмет сақталады. Конституция саяси-билік қатынастары жүйесіне белгілі бір реттілік енгізіп, мемлекет пен тұлғаның қарым-қатынасын айқындап, конституционализм идеяларының қалыптасуына қажетті құқықтық жағдай жасайды.

Теориялық және тәжірибелік маңыздылығы. Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің конституциялық негіздеріне қатысты мәселелерге көптеген ережелер мен қорытындылар, сондай-ақ тұжырымдамалық тәсілдер практикалық тәжірибеде, мемлекеттік органдардың заң шығару қызметінде пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелерін байқаудан өткізу. Диссертациялық жұмыс Каспий университетінде «Әділет» жоғары заң мектебінде дайындалған. Зерттеу нәтижелері 13 ғылыми мақалада көрініс тапты.

Қазақстан Республикасының Жоғыры Білім және ғылым министрлігі саласында Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитетімен ұсынылған ғылыми басылымдарда 5 мақала көрініс тапты. Scopus мәліметтер базасына кіретін халықаралық ғылыми басылымдарда 1 мақала көрініс тапты. Халықаралық конференциялардың материалдарында 6 мақала көрініс тапты. «*Шетелдік конференция материалдарында 1 мақала көрініс тапты.*

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, он тараушадан, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен турады.

1 ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ

1.1 Ұлттық қауіпсіздіктің түсінігі және оның генезисі

Қазіргі Қазақстан Республикасындағы өмірінің барлық салаларын реформалау кезеңіндегі ұлттық қауіпсіздік мәселесі және оны қамтамасыз ету механизмі маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Мемлекетіміздің күрделі халықаралық жағдайы, халықаралық терроризмнің таралуы, азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне төнетін қауіптердің күшеюі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған тиімді шараларды әзірлеуді талап етеді. Бұл ретте белгіленген проблема бойынша құқықтық ғылыми білімді арттыруға ғана емес, сонымен қатар егемендікті қорғау, ұлттық мүдделерді сақтау және мемлекетіміздің ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қатерлердің алдын алу үшін құқықтық құралдарды жетілдіру бойынша қажетті шараларды әзірлеуге ықпал ететін ғылымға да маңызды рөл беріледі.

Ұлттық қауіпсіздік концепциясы әлеуметтік-саяси қатынастар эволюциясымен, ішкі және халықаралық қауіптермен байланысты күрделі тарихқа ие. Әр түрлі көздерден туындайтын түрлі қауіптерді жеңу әрқашан адамзат қоғамының дамуымен қатар жүрді. Осыған байланысты қоғам мен мемлекеттің табысты жұмыс істеуінің маңызды факторы оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. Қазақстандағы ұлттық қауіпсіздік ұғымының мәні мен мазмұнын түсіну қажет.

"Қоғамның, мемлекеттің қауіпсіздігі" ұғымы Аристотель мен Платоннан бастап ұзақ тарихқа ие. "Қауіпсіздік" мазмұнын түсіну әрекеттері ежелгі авторлардың философиялық және саяси ойларында ұсынылған.

Ағартушылық дәуірінде қауіпсіздік мәселелерін түсінумен философтар, сондай-ақ олардың ізашарлары мен ізбасарлары айналысты, Коркуновтың еңбегінде атап айтқанда француз ағартушысы, философ, социолог Ш.Л.Монтескье, көрнекті француз ағартушы, жазушы және философ-ойшылы Ж.-Ж. Руссо және т.б. [7, 67 б.].

Е.В. Тукумов ойынша, ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатерді анықтаудың мұндай тәсілін жақтаушылардың пікірлерін қорытындылай келе, кең мағынада оны тек әлеуметтік қауіпті, сондықтан заңсыз құбылыс деу дұрыс болмас еді деген қорытындыға келуге болады, өйткені бұл жағдайда көптеген экстремалды әрекеттер мен көзқарастарды қылмыстық немесе әкімшілік жауапкершілікке жататын қоғамдық тәртіпті бұзу деп тану керек еді (мысалы. қоғамдық аштық жариялау, наразылық шерулері және т.б.). [8, 11 б.].

А.С. Байкенжеев пікірінше, ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатердегі мемлекеттің мұндай түсінігі қазіргі дағдарыс дәуірінде өте өзекті. Мемлекет пен құқық қоғамның ең жоғары ұйымдастырылған, сондықтан жоғары тиімді институттары ретінде адам әлеуетін, әр адамның мүмкіндіктерін, оның адамгершілігін жетілдіру үшін қажетті жағдайлар жасауға арналған. Қоғамның мемлекеттік-құқықтық ұйымының мақсаты адамға өз қабілеттерін іске асыруға,

сондай-ақ қауіпсіз өмір сүруді қамтамасыз ету үшін сыртқы жағдайлар жасауға мүмкіндік беретін белгілі бір еркіндік кеңістігіне кепілдік беру [9, 9 б.].

Кеңестік заң ғылымында «ұлттық қауіпсіздік» ұғымы «мемлекеттік қауіпсіздік» ұғымымен сәйкестендірілді, өйткені «мемлекеттік қауіпсіздік» идеологиялық бағыттылығымен және коммунистік идеология мен кеңестік жүйені қорғаумен байланысымен сипатталды. Мемлекеттік қауіпсіздік түсінігін осылайша түсіндіргенде, мемлекет мүддесі қоғам мен жеке тұлғаның мүдделерімен сәйкес келе бермейтіні де мәлім. Ежелгі өркениеттер дәуірінде қорғаныс пен қауіпсіздіктің әртүрлі нысандары болған. Алайда ұлттық қауіпсіздік ұғымы тарихтың кейінгі кезеңдерінде пайда болды.

Феодализм дәуірінде қауіпсіздік әдетте феодалдардың билігімен және олардың иелігін қорғаумен байланысты болған. Бүгінгі біздің түсінігіміз бойынша ұлттық мемлекеттер әлі болған жоқ. Феодализм дәуірінде (шамамен IX-XV ғасырлар) қауіпсіздікті қамтамасыз ету және қауіпсіздіктің қазіргі ұғымдардан ерекшеленетін құрылымы мен сипаты болды. Феодализм дәуірінде қауіпсіздік негізінен феодалдық аумақтардағы жерлерді, адамдарды және ресурстарды қорғаумен байланысты болған.

Феодализм кезіндегі саяси жүйе саласында мемлекеттік бірліктің құлдырауы және орталықтандырушы жоғарғы биліктің әлсіреуі байқалады: мемлекет аумағы бөліктерге бөлініп, мемлекеттік прерогативтер ыдырап, осы бөліктердің иелерінің қолына өтеді (феодалдық бытыраңқылық); жер иелері «егемендікке» айналады. Феодалдық бастаулардың үстемдігімен күрес одақтан гөрі күшті, күш заңнан гөрі маңызды: өмір мекемелерге, жеке немесе топтық бастамаларға қарағанда әдет — ғұрыптарға көбірек бағынады-ауызша, жергілікті, өте тұрақсыз әдет-ғұрыптармен алмастырылатын жалпы заңға қарағанда. Мұндай дәуірде соғыс шарттар мен құқықтарды қорғаудың бірден-бір жарамды түрі ғана емес, сонымен бірге оларды бұзу арқылы қол жеткізілген артықшылықтарды бекітудің қуатты құралы, оның берік, тұрақты құқықтық және мемлекеттік нормаларының дамуына кедергі болды. Жоғарғы саяси билік феодализм кезінде жеке меншіктің субъектісі болды; сеньорлардың арасындағы «жеке соғыстар» халықтар арасындағы қарулы қақтығыстардың орнын алды. Әрбір асыл сеньорда «соғыс құқығы» болды және өзінің ең жақын сеньорынан басқа кез келген адаммен соғыса алды.

Феодалдық иерархия: Феодалдық жүйеге вассалдар мен олардың сюзерлері кірді. Вассалдар өздерінің сюзерлеріне қорғаныс және кейбір аумақтық құқықтар үшін әскери қызмет көрсетуге міндетті болды. Бұл қауіпсіздік міндеттемелері мен жауапкершіліктерінің иерархиясын құрды.

Замоктар мен бекіністі елді мекендер: Замоктар феодалдық жүйеде қауіпсіздікті қамтамасыз ету орталығы болды. Феодалдар мен олардың қызметшілері осында тұрды, ал замоктар шабуылдардан қорғану үшін қабырғалармен, арықтармен, мұнаралармен және басқа қорғаныс құралдарымен жабдықталған болатын.

Рыцарлық және әскери қызмет: рыцарьлар феодалдық қоғамда қауіпсіздікті қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарды. Олар өздерінің сюзерендері мен аумақтарын қорғап, әскери қызметке дайындалып, жабдықталған.

Кейбір аумақтарда жергілікті қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін ауыл полициясы сияқты өзін-өзі ұйымдастырудың жергілікті түрлері болды. Сыртқы қауіптерден бірлесіп қорғау үшін феодалдар арасында да келісімдер жасалды. Феодалдық мемлекеттер көбінесе көрші феодалдардың шабуылдары немесе варварлық халықтардың шабуылдары сияқты сыртқы қауіптерге тап болатын. Қауіпсіздік осындай қауіптерден қорғаныстың тиімділігіне де байланысты болды.

А.Е. Жатканбаева пікірінше, ұлттық қауіпсіздіктің бір түрі ретіндегі ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу проблемасының өзектілігі ішкі және сыртқы сипаттағы қауіптердің жаңа түрлерінің пайда болуы жағдайында жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің барлық салалары мен қызмет түрлеріндегі ақпараттың рөлін едәуір арттыруға, ақпараттық саладағы құқықтар мен заңды мүдделерді қорғауды талап ететін жаңа ақпараттық құқықтық қатынастарды дамытуға байланысты [10, 3 б.].

Сонымен қатар А.Е. Жатканбаева, осы салаға тән ҚР ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ерекше қағидаттарын бөліп көрсету және белгілеу қажет деп есептейді. Мұндай қағидаттар: заңдылық қағидаты; азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін теңестіру қағидаты; ақпараттық саладағы ұлттық мүдделерге қол жеткізу және осы қатерлерге қарсы іс-қимыл үшін қатынастарды кешенді құқықтық реттеу қағидаты; ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз етуді жетілдіру жөніндегі мемлекеттік билік органдарының қызметін келісу қағидаты болып табылады; қоғамдық ұйымдарды мемлекет қызметін бақылауға ақылға қонымды тарту; қорғалатын ақпараттың қорғалуы; Қазақстандық ақпараттық қауіпсіздік жүйесін халықаралық қауіпсіздік жүйелерімен интеграциялау қағидаты; ақпараттық қауіпсіздік субъектілерінің елдің ақпараттық саладағы заңнамасын бұзғаны үшін жауапкершілігі қағидаты деп бөледі [10, 13 б.].

Сократ мемлекеттің қауіпсіздігін оның ең жақсы басқаруымен байланыстырды, ал қауіпті деген қорқынышты, келе жатқан зұлымдықты тудыратын нәрсені қарастырған. Платон көпшіліктің қауіпсіздігі туралы жазғанда имандылыққа қарсы шыққан айыпталғандар үшін түрме құруды ұсынған. Бұл жағдайда ең жиі қолданылатын термин σωτηρία, яғни «құтқару» немесе «сақтау» дегенді білдіретін. Аристотель ἀσφαλεία сөзін қолданды, оны шартты түрде кеңейтілген синоним «қауіпсіздік» мағынасы бар үшін қолданған. Аристотель концепциясындағы асфалея мен саясаттың байланысы біртүрлі кездейсоқтықпен жеке зерттеу тақырыбына айналмады. Лейдендегі Бонавентур колледжінің классикалық филологы Фредерик Арендс «қауіпсіздікті» платондық «идея» ретінде қарастыруға болмайды деп атап өтті барлық жақсылықтың абсолютті ретінде. Керісінше, ол аристотельдік «орталыққа» сәйкес келеді және абсолютті қорқыныш зұлымдығы мен абсолютті қауіпсіздік зұлымдығы арасында болуы мүмкін, тек өлімнен кейін ғана мүмкін [11, 130 б.].

У.А. Ахатов сөзінше, Қазақстан аумағындағы ежелгі және орта ғасырлардағы құл иелену жүйесі Қытай деректері мен ортағасырлық мұсылман саяхатшыларының еңбектерінде де кездесіп отырады. Бірақ бұларда көбінесе протоқазақ қоғамындағы құл иелену суреттеліп, бейнеленіп берілген. Оның мәні мен мазмұны ашып көрсетілмейді [12,5 б.].

Қазақ қоғамындағы құл иеленудің әдет құқығы нормалары тарапынан реттелу жүйесі бұл диссертациялық ізденісте алғаш рет тұтастай қойылып зерттеліп отыр. Қазақи қоғамдық-құқықтық санадағы құл және құлдық ұғымдары, Қазақстан территориясында құл иеленудің жойылуының негізгі себептері мен оның ерекшеліктері сипатталып көрсетілді [12, 120 б.].

Саяси қауіпсіздік деп біз қоғамдық тәртіптің қауіпсіздік жағдайын түсінеміз. Бұл күйге егер мүмкін болса белгілі бір билік механизмдері мен реттеу шараларының негізінде жетуге болады. Үкіметтің тұрақтылығына теңгерімді бюджет пайдалы әсер етеді. Материалдық ресурстар ішкі және сыртқы қауіппен бетпе-бет келген жағдайда қамтамасыз ету үшін қажеттіліктері жеткілікті болуы керек.

Мемлекеттің ұзақ өмір сүруіне сыртқы саяси бағыт та септігін тигізеді. Көрші саясаттың күштілігін, қарсыластардың әлсіз жақтарын және өз мүмкіндіктерін білу маңызды. Азық-түлік мәселесі халықаралық қатынастар саласымен тығыз байланысты. Жабдықтаушылармен сауда келісімдерін жасап, олармен бейбіт байланыста болу қажет. Теңізге шығу мемлекеттің қауіпсіздігі мен тұрақты қамтамасыз етілуін қамтамасыз етуде артықшылық береді. Жалпы мұндай саяси-философиялық тезистер IV ғасырлары кең таралған. Осылайша, Ксенофонт өзінің «Табыс туралы» трактатында екі нәрсені атап көрсетеді. Біріншіден, бұл одақтастарға әділеттілік пен бейбітшілікті сақтау, екіншіден, сауда мен қолөнерді дамыту, мемлекеттің баюына, гүлденуіне ықпал етуі. Қауіпсіздік шарасы – заңдарды сақтау. Мемлекеттің әл-ауқаты заңдарға байланысты. Адамдық заңдар қауіпсіздікті қамтамасыз етеді, өйткені олар қылмысты болдырмайды.

Е.В. Миряшева ойынша, тұрақсыздандыратын факторлардың ішінде Аристотель құқықтық теңсіздікті атайды; байлықтың елеулі стратификациясы; заңдардағы негізсіз өзгерістер; лауазымдарды негізсіз бөлу; магистраттардың моральдық қасиеттерінің төмендігі; әділетсіздік. Платонның шәкірті алғашқы екі факторға сүйене отырып, ең жақсы мемлекеттік жүйені өмір қауіпсіз жүріп жатқан, яғни азаматтардың көпшілігі орта әлеуметтік топтарға жататын және мүлікті күштеп қайта бөлуге қажетті алғышарттар жоқ деп таниды [13, 19 б.].

Төртінші анықтаманың ішіндегі «бақыттың» Аристотельдің екі жағдайда адамның өз әл-ауқатын қауіпсіз пайдалануға назар аударуы кездейсоқ емес. Жеке саяси режимдердің артықшылықтары мен кемшіліктерін объективті бағалай отырып, ғалым демократиялық жүйе, әсіресе олигархиямен салыстырғанда үлкен қауіпсіздікті білдіреді деп есептеді.

Қорытындылай келе, қауіпсіздіктің аристотельдік концепциясын классикалық антикалық дәуірдің кейбір ойшылдарының идеяларымен салыстырайық. Аристотельдің саяси қауіпсіздік туралы көзқарастары белгілі бір

кеңдігімен ерекшеленді және олардың негізгі элементтері V-IV ғасырлардағы афиналық шешендер мен тарихшылардың көзқарастарымен сәйкес келді. Дегенмен, бұл жерде үш нюансты атап өткен жөн. Біріншіден, Аристотель ақылға көбірек бейім зиялылар тобына жататын белгілі бір адамның әл-ауқаты туралы емес, ұжымдық қауіпсіздік туралы. Екіншіден, ликея негізін қалаушы іс жүзінде супраполис, пан-эллиндік немесе халықаралық қауіпсіздікті асфальттау түрлерінен алып тастады. Үшіншіден, оның саясат қауіпсіздігінің ұзақ мерзімді стратегияларының тізімінде қоғамның моральдық негіздерін нығайту туралы ережені таба алмаймыз. Бұл Исократта, Платонда, Ксенофонтта анық көрінетін мәселе. Дегенмен, барлық нюанстарда біз Аристотель мұрасының ерекшеліктері мен жалпы сақталуын ескеруге мәжбүрміз, бұл бізге түпкілікті қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді.

Платон өзінің философиялық еңбектерінде қауіпсіздік пен әділеттілік туралы көзқарасын білдірді. Дегенмен, «қауіпсіздік» ұғымын түсіндіруде Платон өмір сүрген кезеңнің контексті мен ерекшеліктерін ескеру қажет. Платон өзінің ең әйгілі «Политея» (мемлекет) еңбегінде өзінің идеалды басқару формасын – қоғамның әрбір мүшесі өзінің рөлін орындайтын, әділдік пен барлығы үшін қауіпсіздікке қол жеткізетін үйлесімділік жағдайын ұсынған. Ол "жанның үш бөлігі" және "қоғамның үш класы" тұжырымдамасын белгіледі, мұнда жанның әр бөлігі мен қоғамның әр класы өмірдің белгілі бір аспектілеріне жауап береді. Платонның пікірінше, егер қоғамның әр бөлігі өз міндеттерін табиғи қабілеттеріне сәйкес орындаса ғана үйлесімділікке, демек қауіпсіздікке қол жеткізуге болады деген.

Оның философиясының маңызды аспектісі-ол мемлекетті басқаруы керек деп санайтын "билеуші-философ" идеясы. Платон жоғары шындықты зерттейтін философтар қоғамды қауіпсіздік пен әділеттілікпен қамтамасыз ете отырып, оны жақсы басқара алады деп түсіндірген. Қауіпсіздікке мәселелерін түсінудің бастапқы кезеңінде еуропалық ойшылдардың еңбектері айтарлықтай әсер етті олар: Аристотель, Фома Аквинский, Фукидид, Н.Макиавелли, Т.Гоббс, Ж-Ж. Руссо, Г.Гроций, Гегель, И.Кант, К.
Клаузевиц.

К.Т. Арыстанбеков ойынша, ұлттық қауіпсіздіктің бір түрі ретіндегі «экономикалық қауіпсіздік» ұғымын анықтау бастапқы нүкте болып табылады деп есептейді. Бұл жағдайда экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің стратегиялық деңгейін анықтайтын, қызметтің ұзақ мерзімді бағытын анықтайтын қайшылықтар екенін ескерген жөн. Дәл осы қарама-қайшылықтарды шешуге барлық іс-шаралар, қауіптерді басуға және жоюға бағытталған барлық шаралар жүйесі бағынады деп есептейді [14, 23 б.].

Бұл идеялар реалистік мектептің (1940 ж.) негізі болды, оның шеңберінде қауіпсіздік саласында ең жоғары көрсеткішке ие болып дамыған зерттеулер Е.Карр мен Г.Моргентаудың, геосаясаткерлер Н.Спикманның және К.Шмиттің арқасында жүргізілді және таныстырды осылапдың арқасында ғылыми айналым "Ұлттық қауіпсіздік" ұғымы (оның пайда болуы атаумен байланысты 1901 жылы

басқарған АҚШ президенті Т. Рузвельт - 1909 ж.), және оны "халықаралық қауіпсіздікке" қарама қарсы қойды.

Е.Ф. Сергазин сөзінше, сарапшылардың көпшілігі Орталық Азиядағы тарихи қатынастар мен қазіргі экономикалық динамиканың күрделі құрылымы кез-келген аймақтық ынтымақтастық жобаларын жүзеге асыруды өте проблемалы етеді және аймақтағы қауіпсіздік ортасының деформациясын жанама түрде күшейтеді деп келіседі. Осыған байланысты ШЫҰ Орталық Азия өмірінің өткір аспектілерінің ұжымдық саяси-экономикалық модераторы бола алады деп есептейді [15, 11 б.].

Жаһандану теорияларының әдіснамалық негізі мәдени және саяси-экономикалық тәсілдерден тұрады. Глобализм сонымен қатар марксистік немесе либералды теориялық парадигмаларға негізделуі мүмкін. Қауіпсіздіктің глобалистік теориялары әлемдік саясатты аумақтандыру тұжырымдамасының бастапқы орны ретінде ұсынылуымен ерекшеленеді. Осыған байланысты глобалистік теориялардың либералды және марксистік нұсқаларының белгілі бір тұжырымдамалық ортақтығы байқалады, олар экономикалық және трансұлттық интеграцияның рөлінің артуына, сәйкесінше аумақтық пен мемлекеттің әлемдік саясат саласындағы рөлінің әлсіреуіне бірдей назар аударады [15, 25 б.].

А.У. Нусипова пікірінше, ақпараттық қауіпсіздік бүкіл әлемдегі ұлттық қауіпсіздік жүйесінде, бірінші кезекте, дамыған елдерде басымдыққа айналуда. Стратегиялық маңызды инфосфера немесе ақпараттық орта саяси, әлеуметтік, рухани сияқты өмірдің басқа салаларына әсер етеді. Сондықтан оған әсер ете отырып, әртүрлі масштабтағы мемлекеттік, халықаралық мәселелерді шешуге және оларды жасанды және мақсатты түрде құруға болады. Бұл үшін ақпараттық әсерлердің тұтас арсеналы қолданылады, әрине, оларды қолданатын тараптың мүмкіндіктеріне байланысты. Егер бұл халықаралық қатынастарда ірі әскери, экономикалық блок немесе әлемдік саясатта жеткілікті ықпалы бар ел сияқты актер болса, онда қоғамдық дипломатия, «жұмсақ күш» ұғымы, стратегиялық байланыс және инвазивті әсер сияқты әдістер белгілі бір мақсатты қамтамасыз ету үшін қолданылуы мүмкін. Сіз сондай-ақ ресми мәртебесі бар және бейресми кибер актерлерді, соның ішінде хакерлік топтар мен бір киберқылмыскерлер мүмкін болатын міндеттердің кең ауқымы бар шабуылдарды жүзеге асыру үшін - ұрлау, өзгерту, ақпаратты, оның ішінде құпия деректерді жою; ақпараттық инфрақұрылымның зақымдануы және т.б. қолдана аласыз [16, 122 б.].

Глобализм парадигмасының пайда болуымен (1960-70), оның өкілдері арасында И. Валлерстайн, Д. Розенау, Д. Галтунга, Р. Кокс, Р. Мансбах, мемлекеттің рөлі мен функцияларының салыстырмалы түрде төмендеуі туралы мәлімдеме келеді сонымен қатар жаңа саясат субъектілерінің пайда болуы трансұлттық корпорациялар (ТҰК), айтарлықтай мемлекеттердің саясатына әсер етеді. Саяси жеке мемлекеттің де, тұтастай алғанда халықаралық жүйенің де өмірі құрылымдық элементтермен анықталады, олардың ішінде ерекше экономикалық қатынастарға баса назар аударылады және меншік қатынастары. Глобалистер жаңа жолмен "қауіпсіздік" ұғымын түсіндіріңіз, соның ішінде онда "жаңа" жаһандық проблемалардың тұтас спектрі бар, олардың ішінде: қоршаған

ортаны қорғау, аштықпен күресу, қалдықтарды жою, ғарыш пен Мұхит ресурстарын пайдалану, Байланыс, терроризм. Олар жаһандық деп санайды мәселелерді бөлек шешу мүмкін емес елдер үшін, ал мемлекеттер үшін әскери қамтамасыз ету қауіпсіздік басымдықты міндет болуды тоқтатады.

Жаңалығы осы саладағы білімді жалпылау, сонымен қатар кейбір анықтамаларды қайта қарау болып табылады. Зерттеу барысында талдау, синтездеу әдістері, тарихи және салыстырмалы құқықтану әдісі қолданылды. Жұмыста ұғымдардың жалпы қабылданған және ең қолайлы анықтамалары қолданылады, өйткені құқық тұжырымдамалық аппаратпен нақты және қысқа түрде пайдалануды талап етеді.

С.Б. Стамбулов сөзінше, қауіпсіздік түсінігінің коннотациясы ғасырдан ғасырға өзгеріп, оның түсіндірмесі этакратияның күрделілігі мен ұйымдасу түріне және әлемдегі күш тепе-теңдігі мен халықаралық қатынастар жүйесінің архитектурасына тікелей байланысты болды. Вестфаль жүйесі мемлекетті халықаралық қатынастардың орталық бірлігі ретінде қойғанымен, халықаралық қатынастар жүйесінің күрделіленуіне және мемлекеттік емес акторлардың пайда болуына байланысты нео-Вестфаль жүйесі қауіпсіздік категориясы мен дәстүрлі емес қауіп-қатерлердің тізімін кеңейтті. Этакратияның жеке тұлғаның құқығына, жалпының жекеге, мемлекеттің жеке тұлғаға үстемдік етуі мемлекеттік қауіпсіздік концепциясын XX ғ. дейін үстем етті [17, 42 б.].

«Аймақ» түсінігіне қатысты мәселенің бірі Шанхай ынтымақтастық ұйымының шеңберіндегі қабылданған халықаралық келісімдерде, ШЫҰ-ның Хартиясында «аймақ» түсінігіне анықтама берілмеген және аймақ шеңберін нақты географиялық шеңбермен шектеу жасалмаған. Сондықтан да ШЫҰ шеңберіндегі аймақ түсінігін, шекарасын анықтау, оның шекарасының Еуразия, Орталық Азия сияқты жалпыға танылған географиялық аймаққа сәйкестігі күрделі мәселе болып табылады. ШЫҰ-ның шеңберінде қабылданған соңғы құжаттарда «ШЫҰ кеңістігі» түсінігі қолданылған [17, 60 б.].

С.И. Ожеговтың орыс тілінің сөздігі келесі анықтамаларды беретін «ұлт» ұғымының туындысы «ұлттық» сын есімі келесі анықтаманы береді:

- Өз аумағының, экономикалық байланыстарының, тілінің, рухани және материалдық мәдениеттің ерекшеліктерін құрау үрдісінде қалыптасқан адамдардың тарихи қалыптасқан тұрақты қауымдастығы;

- ел, мемлекет [18, 506 б.].

Бұл жағдайда Қазақстан Республикасы үшін «ұлттық» сөзінің елге тиесілі анықтамасы қолайлы, өйткені ҚР-да түрлі этностар мен мәдениеттердің өкілдері тұрады.

«Ел» сөзінің анықтамасы жер немесе аумақ ретінде ұсынылуы мүмкін [18, 1011 б.].

Бүгінгі таңда бұл жағдайда сөзді қолданған кезде жер учаскесінің шектеулі бөлігі емес [19], мазмұны аталатындығын ұйғарудың қисыны бар: оны сондай ретінде танудың қажетті белгісі болып табылатын мемлекет және адамдар жиынтығы деп аталатын қоғам, аумақ арқылы және оның шеңберінде таралатын мемлекеттік билік [20, 19 б.].

Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы», адамның қауіпсіздігін әр түрлі құқықтар мен бостандықтар контекстінде қарастырады [21].

Қауіпсіздік мәселесін кейбір баптар қарастырады мысалы:

1. 3 бап: «Әр адам өмір сүруге, бостандықта болуға және оның жеке басына қол сұғылмауына құқылы». Бұл ереже адамның физикалық қауіпсіздігіне тікелей қатысты, оны зорлық-зомбылықтан және бас бостандығынан айырудан қорғайды.
2. 5 бап: «Ешкім де азапталуға немесе қадір-қасиетін қорлайтындай адамшылыққа жатпайтын қатыгездік жолмен жәбірленуге, немесе жазалануға тиіс емес». Бұл адамның физикалық және психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты.
3. 9 бап: «Ешкім де негізсіз тұтқындалуға, қамауда ұсталуға немесе қуғынға ұшыратылуға тиіс емес». Бұл бап азаматтардың жеке қауіпсіздігін билік тарапынан озбыр әрекеттерінен қорғайды.
4. 10 бап: «Әр адам, өзінің құқықтары мен міндеттерін анықтап, өзіне тағылған қылмыстық айыптаудың негізділігін белгілеу үшін, ісі толық теңдік негізінде, әділеттік талаптарға сай, тәуелсіз және әділ сот арқылы ашық қаралуына құқығы бар». Бұл бап адамның құқықтық жағдайының сақталуын және заң бұзылған жағдайда оның мүдделерінің қорғалуын қамтамасыз етеді.

Сонымен, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы контекстіндегі адамның қауіпсіздігі тек физикалық қауіпсіздікті ғана емес, сонымен қатар құқықтық қорғауды және зорлық-зомбылық пен әділетсіз қарым-қатынастан босатуды да қамтиды.

«Қауіпсіздік» ұғымы әлденеге қауіп төндірмейтін жай-күйді білдіреді [19, 51 б.].

Осылайша, «ұлттық» және «қауіпсіздік» ұғымдарының анықтамаларын синтездеу кезінде келесі анықтама алынады: Ұлттық қауіпсіздік – бұл мемлекет пен қоғамның қандай да бір зиянды әсерден қорғалу жағдайы.

Осыған ұқсас дефиниция «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңында жазылған: «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі - адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің серпінді дамуын қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасы ұлттық мүдделерінің нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі» [2].

Жекелеген басылымдарда көпұлтты елдердің жағдайына қатысты «ұлттық қауіпсіздік» терминін қолданудың орындылығы күмән тудырады. Бұл ретте, «ұлттық» анықтамасының мәні этникалық құрамдас бөлікке ие қасиеттерді қамтитыны баса айтылады. Егер мемлекет көпұлтты болып саналса, бұл жағдайда оның ұлттық қауіпсіздігі туралы мәлімдеудің мағынасы жоқ. Осыған байланысты, «ұлттық-мемлекеттік қауіпсіздік» сөзін қолдану ұсынылады.

Бірақ мұндай тәсіл өз кезегінде қарсылық тудырады. «Ұлт» сөзі латынның «natio» сөзінен шыққан, бұл шын мәнінде «халық» дегенді білдіреді. Осы

себепті, егер әңгіме мемлекеттік қауіпсіздік туралы болса, бұл жағдайда, ең алдымен, осы елдің бүкіл халқының қауіпсіздігін білдіреді. Екіншіден, «ұлттық мүдделер» мен «мемлекеттік мүдделер» анықтамаларын тіпті салыстырудың қажеті жоқ. Ең мінсізі, олар сәйкес келуі керек, алайда бұл өте сирек кездеседі.

К.Е. Халин пікірінше, ежелгі уақытта қауіпсіздікті қабылдау қарапайым тұжырымдамадан тыс болған жоқ және адамға қауіп пен зұлымдықтың болмауы ретінде түсіндірілді. Бұл күнделікті мағынада «қауіпсіздік» ұғымы, мысалы, ежелгі философиялық және саяси-құқықтық ой ескерткіштерінде, Платонның «Мемлекет» (б.з.д. 4 ғ.) және Аристотельдің «Афины саясаты» (б.з.д. 384-322 жж.) сияқты қолданылды. Олар мемлекеттің жағдайы мен қауіпсіздік мәселесі арасындағы тікелей өзара тәуелділікті анықтады: қуатты мемлекет -сенімді қауіпсіздік, әлсіз мемлекет — әлсіз қауіпсіздік.

Орта ғасырлар мен қайта өрлеу дәуірінің ойшылдары бейбітшілік пен соғыс мәселелерін шешуге елеулі зияткерлік үлес қосты. XV ғасырда богем патшасы Иржи Подебрад халықаралық саяси кеңістіктегі діни-саяси институттардың шиеленістерін азайтуға, түрік шапқыншылығы қаупіне дейін еуропалық державалардың күштерін біріктіруге және Еуропада бейбіт қатар өмір сүруге кепілдік беретін негізгі еуропалық патшаларды біріктіру жобасы туралы ұсыныс жасады [22, 156 б.].

О.Э. Лейст ойынша, батыс Еуропа елдерінің академиялық және қоғамдық-саяси салаларында «қауіпсіздік» ұғымы 17-18 ғасырлардағы Т.Гоббс, Д. Локк, Ж. Ж. Руссо, Б. Спиноза және басқа ойшылдардың жалпы философиялық тұжырымдамаларының пайда болуы нәтижесінде кеңінен ілгерілейді, ол физикалық және моральдық сияқты нақты қауіптің болмауы нәтижесінде пайда болатын тыныштық жай-күйін білдіреді. Дәл осы уақытта жоғарыда аталған мәселенің теориялық негіздерін әзірлеуге алғашқы күш жұмсалды. Еуропадағы отыз жылдық соғыстың аяқталуы (1648 ж.) мемлекетаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін жаңа халықаралық-құқықтық жүйенің негізін қалады, «ұлттық мүдде» және «мемлекеттік егемендік» сияқты жаңа анықтамаларды ашты, мемлекеттің әлемдік қоғамдағы рөлін белгіледі, халықаралық қатынастардың жүйелілігінің негізі қаланды [23, 150 б.].

Белгілі болғандай, мемлекеттік егемендік тұжырымдамасының негізін алғаш рет XVI ғасырдың ортасындағы діни қақтығыстар дәуірінің француз ойшылы Ж. Боден қалаған. Ол феодалдық орталықсыздандыруға қарсы, діни фанатизмге қарсы шықты. «Мемлекет туралы алты кітап» (1576 жылы француз тілінде, 1584 жылы Еуропа үшін латын тілінде жарияланған) шығармасында Ж.Боден алғаш рет егемендік ұғымын мемлекеттің маңызды қасиеті ретінде анықтап, кеңінен негіздеді: «Егемендік - бұл мемлекеттің абсолютті және тұрақты билігі... Азаматтар мен құзырындағыларға абсолютті, ешқандай заңдармен байланысты емес билік».

С.Г. Федосеев сөзінше, мемлекеттің күші тұрақты және абсолютті; бұл - ел ішіндегі де, және шетелдік державалармен қарым-қатынастағы ең жоғары және тәуелсіз билік. Егеменді биліктің көбірек тасымалдаушысы - тек Құдай және болмыс заңдары. Боденнің пікірінше, егемендік, ең алдымен, мемлекеттің

рим папасынан, атап айтқанда шіркеу билігінен, Қасиетті рим императорынан, кез-келген таптан, басқа мемлекеттен тәуелсіздігін білдіреді. Егемендік жоғары билік сияқты заңдар шығару және жою, соғыс жариялау және бейбітшілік орнату, жоғары лауазымды тұлғаларды тағайындау, жоғары сот төрелігін жүзеге асыру, қылмыскерлерге кешірім жасау құқығы, ақша шығару құқығы, шаралар мен салмақтарды белгілеу, фискалдық функцияларды жүзеге асыру құқықтарын қамтиды [24, 35 б.].

Қауіпсіздік анықтамасын ашу үшін Спиноза ілімі маңызды рөл атқарады. Бенедикт (Барух) Спиноза - XVII ғасырдың ортасындағы нидерланд реалист ойшылы. Ол әлеуметтік келісімшарт ойының жақтаушысы, алайда, бұл тұжырымдаманы олар өте өзгеше түсінеді. Мемлекет пен заңдарға деген қажеттілік табиғи себеппен - адамдардың құмарлықтары мен ақыл-ойы арасындағы қайшылықпен анықталады. Адам тек ақыл-ойды басшылыққа алса ғана ғана тәуелсіз және күшті болады; бірақ адамдардың көп бөлігі (тобыр) ондай емес - адамдар ақылға қонымсыз әрекетке итермелейтін әрекетсіз әсерлерге әуестенеді. Бұл құқық пен мемлекеттің қажеттілігіне тікелей байланысты: «Егер адамдар оларға ештеңе қаламайтындай болып, сондай-ақ, оларға шынайы ақыл көрсеткендей табиғи түрде жаратылса, - деп жазды Философ, - бұл жағдайда қоғам, әрине, ешқандай заңдарға мұқтаж болмас еді. Алайда, адамның болмысы мүлдем басқаша ұйымдастырылған. Кез-келген адам өз пайдасына, олжасына ұмтылады, бірақ көпшілігі өз пікірін, хоббиін басшылыққа алады, бірақ ақылмен емес, қыңырлығымен қозғалады, болашақпен санаспайды. Осы себепті ешбір қоғам билік пен күштің қатысуынсыз өмір сүре алмайды, демек, адамдардың құмарлықтары мен тоқтаусыз ұмтылыстарын азайтатын және шектейтін заңдарсыз өмір сүре алмайды». Көтермелеу немесе санкция арқылы кепілдендірілген заңдар осы мақсатта құмарлықты ақылға бағындыру үшін, «жылқыны жүгенмен тізгіндегендей, массаны ұстап тұру үшін» қажет.

Возженикова А.В. айтуынша Спинозаның құқық пен заң туралы пайымдаулары еркіндік ұғымы барлығына бірдей ақылға қонымды заңға бағыну сияқты тән рационализмге негізделген [25, 71-72 бб.].

Ар-ожданның, ғылымның, пікірдің, сөздің бостандығының негіздемесіне «Теологиялық-саяси трактат» арналған (1670), онда Философ ешбір адам өзінің табиғи құқығын немесе бір немесе басқа нәрсені оңай талдауға және бағалауға қабілеттілігін басқаға ауыстыра алмайтындығына және бірде бір адам мұндайға мәжбүр бола алмайтындығына негіздеме берді. Мемлекеттік биліктің шегі бұл оның беделіне нұқсан келтіретін немесе құзырындағылардың наразылығын тудыратын әрекеттерді жүзеге асыруға міндетті еместігінде болып табылады.

Спиноза тұжырымдамасындағы әлеуметтік келісімшарт ойының ерекшелігі кез-келген адамның қуатын (күшін, құқығын) қоғамға, яғни мемлекетке беруде қалыптасқан әлеуметтік келісім, дәлірек айтқанда, ежелгі оқиғаның фактісі ретінде емес, құзырындағылар мен жоғары билік арасында үнемі болатын қатынас ретінде қарастырылады. Олардың арасында күштердің тепе-теңдігі сияқты нәрсе бар, оны бұзу қауіпті. Мемлекеттің құқығына оның құзырындағыларды басқару қабілетіне нұқсан келтіретін әрекеттер кірмейді;

жалпы наразылық жылқыларды «Қоғамдық келісімге» әкелуі, азаматтық күйді дұшпандық күйге айналдыруы мүмкін.

Қауіпсіздік ұғымын анықтауда тәуелсіздік үшін соғыс кезінде АҚШ-тағы саяси және құқықтық теориялар үлкен рөл атқарады. Т. Джефферсон - Тәуелсіздік декларациясы - конституциялық құжат жобасының жазушысы, тәуелсіз, дербес мемлекет құруды жақтады. Декларация авторларының бірі ретінде Джефферсон үшін «келесі шындықтар даусыз, барлық адамдар бірдей жаратылғаны, олардың Жаратушысы өмір, бостандық және бақытқа ұмтылу сияқты белгілі бір ажырамас құқықтар бергендігі». Декларацияның рөлі Америка Құрама Штаттарының құрылуын жариялауда ғана емес, сонымен бірге сол кезеңдегі ең заманауи қоғамдық-саяси және құқықтық идеялар мен түсініктерді жариялауда да маңызды.

Қауіпсіздік ұғымы заң ғылымында қазіргі кезеңде қалай түсіндірілетінін талдайық. Ғылыми әдебиеттерде алғаш рет «Ұлттық қауіпсіздік» сөзі XIX ғасырда айтылды. Халықаралық қатынастар тарихындағы бейбітшілік пен соғыс мәселелерін шешуде 1899 жылы өткен 1-ші Гаага бейбітшілік конференциясы ерекше маңызға ие болды. Оның айрықша ерекшелігі бұл бастапқыда қару-жарақ жарысын шектеу жөніндегі халықаралық конференция ретінде ойластырылған форум болды. Конференция бағдарламасының бірінші тармағында «бейбіт уақытта құрлық және теңіз күштері құрамының қолданыстағы мөлшерін шектеуді белгілейтін, белгіленуге жататын мерзімде халықаралық шарт жасасу» көзделді. Содан кейін ресейлік жоба болашақта тыйым салу емес, қарулы күштер мен әскери бюджеттер санының азаюы мүмкіндігін талдауды ұсынды [25, 34 б.].

Ұлыбритания, АҚШ, Германия, Франция, Италия, Скандинавия елдері, Жапония және т.б. елдерді қоса алғанда, 27 ел қатысқан 1899 жылғы қоғамның Гаага конференциясы көпжақты дипломатия негізінде қарусызданудың бастапқы тәжірибесі болды. Бірақ ол конференцияға қатысушы елдер көрсеткен соғыстардың алдын алудың құқықтық және материалдық кепілдіктерін қалыптастыруға саяси ерік-жігердің болмауына байланысты өзінің бастапқы мақсатына қол жеткізген жоқ. Осы кезеңде «қауіпсіздік» ұғымы өзінің мазмұнына сәйкес «империяның қауіпсіздігі», «мемлекеттің қауіпсіздігі» сияқты сәйкес ұғымдарға ұқсас болды [26, 123 б.].

М.А. Сарсембаев пікірінше, қауіпсіздіктің жаңа тұжырымдамасының дамуына маңызды үлесті Рим клубы ұсынған, сонымен қатар Пальме, Брандт, Брундтланд және басқалар комиссиясы ұсынған жаһандық даму теориясы болды. Швецияның бұрынғы премьер - министрі У. Пальменің бастамасы бойынша құрылған қарусыздану және қауіпсіздік мәселелері жөніндегі тәуелсіз комиссия БҰҰ Жарғысында белгіленген ұжымдық қауіпсіздік тұжырымдамасы жеткілікті тиімділікке ие болмағандықтан, алғышарттарды талдай отырып, II дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде Шығыс пен Батыстың қоғамдық-саяси текетіресі БҰҰ-ның тиімді қарулы күштерін құруды және Ұжымдық қауіпсіздік органдарына (бірінші кезекте БҰҰ ҚК) әлемдік қоғамдастыққа және жекелеген елдерге нақты ықпал ету құралдарымен қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін шараларды бекітуді көздейтін БҰҰ Жарғысының 39-51-баптарын нақты жүзеге асыруға

тосқауыл қою фактісін көрсетті. Осыған байланысты БҰҰ шеңберінде жекелеген мемлекеттердің немесе мемлекеттер одағының жеке мүдделерін негізге ала отырып, халықаралық құқықтың қағидаттары мен нормаларын түсінуге жол бермеу туралы уағдаластыққа қол жеткізу қажеттілігі туындайды. Әлемдік қоғамдастыққа мүше әрбір жеке мемлекеттің қауіпсіздік кепілдігі Бүкіләлемдік қауіпсіздікті нығайтуда болады [27, 23 б.].

В.И. Ярочкин, барлық елдердің бірін қалдырмай заңды мүдделерін ескеру маңызды: басқалардың қауіпсіздігі есебінен өз қауіпсіздігіне кепілдік беру мүмкін емес. Жаһандық (әмбебап) қауіпсіздікті құру үшін мемлекеттер тар ұлттық, өзімшіл мүдделерден жоғары тұру үшін осындай жауапкершілік дәрежесіне ие болуға міндетті.

Ақырында, жаңа тәсіл мен қауіпсіздікті жүзеге асырудағы халықаралық құқықтың рөлін қос жақты мәселені шешуге дейін азайтуға болады:

а) халықаралық құқық ие бейбітшілікті қолдаудың осы тетігінің жұмыс істеу тиімділігін қамтамасыз ету, қолданыстағы нормаларға енгізілген әлеуетті барынша пайдалану, халықаралық тәртіпті күшейту;

б) жаңа халықаралық-құқықтық нормаларды әзірлеу.

Бірінші мәселені шешу құқық қолдану мәселесімен, екіншісі - халықаралық заң шығару үрдісімен байланысты. Осылайша, тұтас қамтитын қауіпсіздік тұжырымдамасы БҰҰ Жарғысынан туындайтындай және оның ережелеріне негізделетіндей, бұл тұжырымдаманың тиімді жүзеге асырылуы да тұтастай алғанда ұйымның және оның мекемелерінің (ең алдымен БҰҰ ҚК және БА) қаншалықты тиімді жұмыс істейтініне байланысты болады. Осы жерден БҰҰ жұмысының барлық жақтарын жақсарту қажеттілігі туындайды [28, 233 б.].

Заманауи шындықта мемлекеттің өзінің өмір сүруіне қауіп төндіретін сыртқы факторлардан қорғанудың физикалық және моральдық-саяси қабілетін ғана қауіпсіздік деп түсіну жеткіліксіз, өйткені қауіпсіздікті қамтамасыз ету халықаралық қауіпсіздікпен диалектикалық байланыста, жалпыға ортақ бейбітшілікті сақтаумен және нығайтумен тең.

«Ұлттық қауіпсіздік» сөзі алғаш рет Америка президенті Т.Рузвельттің 1904 жылы Америка Құрама Штаттарының конгресіне жазған хатында қолданылды. Бұл хатта әңгіме АҚШ-тың Панама каналы аймағына қосылуы туралы болды, ал бұл іс-шара АҚШ-тың «Ұлттық қауіпсіздік» мүдделеріне негізделген.

Кейінгі жылдары, ұлттық қауіпсіздік мәселесі американдық саясаттанушылардың зерттеулерінде шешуші рөл атқарды. Ал 1986 жылдан бастап АҚШ басшысы жыл сайын конгреске «АҚШ-тың Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы» деп аталатын Жолдаумен жүгінеді.

Бұрынғы одақ мемлекеттерінде ұлттық қауіпсіздік мәселелерін зерттеу жақында арада ғана зерттеле бастады. Осы тақырып бойынша алғашқы зерттеулер мен жарияланымдар 90-жылдардың басында пайда болды. Қазіргі уақытта осы саладағы әзірлемелермен бірқатар ғылыми-зерттеу мекемелері айналысуда, ТМД-ның бірқатар елдерінде қауіпсіздік кеңестері құрылды, олар мемлекеттердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы ішкі, сыртқы және

әскери саясаттың негізгі бағыттары бойынша президенттер шешімдерінің жобаларын дайындауды жүзеге асыратын конституциялық органдар болып табылады.

Секюритологияда - қауіпсіздік туралы ғылымда ұлттық қауіпсіздік жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін қауіптер мен қатерлерден қорғау жағдайында көрсетілген әлеуметтік құбылысты білдіреді [28, 120 б.].

Ресей заңнамасында «Ұлттық қауіпсіздік» термині мүлдем қолданылмайды, заңнама «қауіпсіздік» ұғымымен шектеледі [29].

Д. Нурпеисов, А. Трифонов пікірлерінше, ұлттық қауіпсіздік анықтамасының мазмұнын талдау барысында қауіпсіздіктің екі негізгі реттеуші құрамдас бөлігін атап өту қажет - бұл ұлттық мүдделер және мемлекетке, қоғамға және адамға нақты немесе ықтимал қауіптер [30, 37 б.].

Ұлттық мүдделер мен ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлер мәселесін қарастыру келесі аспектіде маңызды. Дағдарыстар мен әлеуметтік деструктивті элементтердің алдын алу мәселесімен өзара байланыста өмірлік маңызы бар мүдделер мен оларға төнетін қатерлерді айқындау және бағалау әдістемесі, Қазақстанның дағдарыстан аман қалуы мен шығуын қамтамасыз ету қазіргі заманғы шындыққа қатысты ұлттық қауіпсіздікті айқындаудың мәнін неғұрлым дәл айқындауға және нақтылауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты өмірлік маңызды мүдделердің сыртқы және ішкі қауіптерден сенімді қорғалу жағдайы жалпыұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілерінде осы қауіп-қатерлерге кедергі жасау, қоғамда және мемлекетте дағдарыстық жағдайлардың қалыптасуына жол бермеу, дағдарыстан тиімді шығуға кепілдік беру, қоғамды мен мемлекетті бұзу мақсатында қандай алғышарттар қалыптастыратын әлеуметтік деформациялардың алдын алу қабілетінің және мүмкіндігінің болуымен сипатталатынын атап өту қажет.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Заңында Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделері (бұдан әрі - ұлттық мүдделер) Қазақстан Республикасының саяси, экономикалық, әлеуметтік және өзге де қажеттіліктерінің жиынтығын айқындайды, оларды жүзеге асыруға мемлекеттің адам мен азаматтың конституциялық құқықтарын, қазақстандық қоғамның, негізгі мемлекеттік институттардың құндылықтарын қорғауға кепілдік беру қабілеті байланысты болады [2].

Ұлттық қауіпсіздіктің жоғарыда аталған анықтамасын ескере отырып, қазақстандық ғалым Д.К. Нурпеисовтың заңда көрсетілген ұлттық мүдделер ұғымын нақтылау қажеттілігі бар деген ұсынысын орынды деп санаймыз [30, 38 б.].

Бұл санат адам, қоғам және мемлекет мүдделерінің ықпалдастығы мен келісілуін көрсетуі керек. Іс жүзінде, бұл қалай да парадоксалды болғанымен, жеке тұлғаның, қандай да бір әлеуметтік-саяси немесе экономикалық жүйенің (мысалы, партияның, ұлттың, қоғамдық құрылымдардың) қызметі «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» заңында (1998 ж.) мүдделер, қажеттіліктер арқылы ашылатын өзінің өмірлік маңызы бар мүдделерін

қанағаттандыруға бағытталған және бұл, әдетте, «тұтынушылық» экономикаға және т.б. айналады, бұл, өз кезегінде, адамды, қоғамды, мемлекетті күйретеді.

Ұлттық мүдделерді қорғау пәні ретінде бөлудің негізгі әдіснамалық негізі қоғамдық қатынастардың әр алуан түрлерінің үлкен деформацияларына әкелетін дағдарыстық тенденциялардың қалыптасуын болдырмау болып табылады. Мұндай тенденцияларға жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің ыдырау қаупі және әлеуметтік және мемлекеттік басқару тиімділігінің жоғалуы жатады. Шын мәнінде, бұл мүдделердің ең жоғары деңгейі, оларды қорғау қажеттілігі бүкіл қоғамды, бүкіл халықты, оның барлық қоғамдық қабаттарын біріктіруі керек. Осы мүдделерді қорғау мемлекет пен қоғамның бірінші кезектегі стратегиялық міндеті болып саналады. Сол себепті, еліміздің қалыпты шығармашылық және басқару жұмысында ғылыми айналымға және практикалық қолдануға Қазақстан үшін осы мүдделердің жан-жақтылығына, оларды байланыстыратын және қоғамдағы келісімге әкелетін түрге нұсқау енгізілуі тиіс.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес ұлттық мүдделерге келесілер жатқызылады:

1) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету;

2) елдегі қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықты сақтау;

3) бүкіл Қазақстан халқының игілігі үшін экономикалық даму;

4) қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу және Қазақстан халқы бірлігін жақсарту;

5) қазақстандық қоғамдастықтың заттай және ішкі құндылықтарын сақтау және көбейту;

6) Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысының, оның ішінде мемлекеттік тәуелсіздіктің, біртұтас құрылымның және президенттік басқару нысанының мызғымастығы, мемлекеттік шекараның тұтастығы, оған қол сұғылмаушылығы және ел аумағының бөлінбейтіндігі;

7) мемлекеттік институттардың тұрақты жұмыс істеуі, олардың қызметінің тиімділігін нығайту және арттыру;

8) Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарының жарақтандырылуын және жауынгерлік әзірлігін қамтамасыз ету;

9) заңдарды сөзсіз орындау және құқықтық тәртіпті сақтау;

10) серіктестік негізінде халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

Жоғарыда аталған барлық мүдделер бейберекет емес, нақты және тікелей тәртіпте жүзеге асырылуы керек.

Демек, Қазақстанның ұлттық мүдделерін нақтылау үшін, А.С.Байкенжеевтің пікіріне сәйкес, жалпыұлттық мүдделерді жіктеуді заңнамалық деңгейде жүзеге асыру қажет. Жіктеу нақты әлеуметтік қатынастар саласындағы осы мүдделердің пайда болуына негізделуі керек. Осыған байланысты саяси, экономикалық, әскери, ғылыми-техникалық, әлеуметтік, экологиялық және ақпараттық мүдделерді атап өту қажет [31, 45 б.].

Сонымен қатар, мүдде пәні қай жерде орналасқанына немесе мүдде қай жерде жүзеге асырылатынына байланысты мүдделерді сыртқы және ішкі деп бөлуге болады.

Сондай-ақ, өзекті маңызды мүдделердің тепе-теңдігін қамтамасыз ету айтарлықтай маңызды. Әрбір әскери-саяси қарама-қайшылықта екінші тараптың бір тараптың өмірлік маңызды мүдделеріне төнетін қатері өзінің жеке өмірлік маңызды мүдделерін қорғау шарасы ретінде сипатталатынын атап өту қажет. Агрессивті соғыстардың барлығы дерлік шабуылдаушы тарап агрессияның құрбаны ретінде дайындалған опасыз шабуылынан қорғану өлшемшарты ретінде жарияланған. Әскери-саяси қарама-қайшылықтағы мүдделердің динамизмі қақтығыстың барлық қатысушыларына қауіп төндіреді.

Осы тұрғыда «қауіп» және «қатер» сөздерінің мағынасын қарастыру қажет деп санаймыз. Біз, қауіп деп мемлекет қоғамының қалыпты жұмыс істеуіне және туынды қоғамдық қатынастарға кедергілер келтіруден, сондай-ақ осы дамудың ықтимал мүмкіндігінен көрінеді деп санаймыз. Ал қатер бұл моральдық немесе материалдық зиян келтіруі мүмкін шабуылдаушылардың ықтимал немесе нақты әрекеті болып табылады.

С.С. Бейсеков пікірінше, мемлекеттік билік органы парламентке шамадан тыс жүктелгендіктен, заңнамалық өкілеттіктерді жүзеге асырудың жаңа формалары құрылады: өкілетті заңнама (парламент Үкіметке немесе жекелеген министрлерге заң күші бар актілер шығаруды тапсырады), реттелетін билік (заңнамалық өкілеттіктерді жүзеге асыру, бірақ мерзімді және уақытша делегация негізінде емес, Конституция нормаларына сәйкес, алайда мұндай актілер заңсыз деп аталады, ал заңнамалық жарлықтармен, жарлықтармен және т. б.), шағын парламенттер құру ("үлкен" Парламенттегі партиялық фракциялар санына пропорционалды). Жарлық-заңдарға ҚР Парламентінің тапсырмасы бойынша ҚР Президенті қабылдайтын заңдарды жатқызуға болады деп есептейді [32, 37 б.].

Ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігін атап өту маңызды болар еді. Заң шығарушы келесі құрамдас ұғымдарды ажыратады:

- қоғамдық қауіпсіздік;
- әскери қауіпсіздік;
- саяси қауіпсіздік;
- экономикалық қауіпсіздік;
- ақпараттық қауіпсіздік;
- экологиялық қауіпсіздік [2].

Жоғарыда аталған тізім ұлттық қауіпсіздік мемлекеттік реттеудің көптеген аспектілерінде, ең болмағанда атқарушы билікте көрінетінін көрсетеді деп санаймыз. Сонымен қатар, жоғарыда аталған компоненттердің негізінде, атқарушы биліктің құрылымы жасалуы мүмкін. Осыған ұқсас тізімделу, бірақ анықтамасыз, РФ-ның 2010 жылғы 7 желтоқсандағы «Қауіпсіздік туралы» ФЗ-да реттеу тақырыбын табуға болады [29]. Алайда, «Ұлттық қауіпсіздік туралы» ҚР Заңынан айырмашылығы, ресейлік аналогта ұлттық қауіпсіздіктің әрбір элементінің егжей-тегжейі жоқ.

Саяси қауіпсіздік ұғымы ерекше назар аударуға тұрарлық. Заң саяси қауіпсіздік деп конституциялық құрылыс негіздерінің, мемлекеттік органдар жүйесінің қызметі мен мемлекеттік басқару тәртібінің азаматтардың, әлеуметтік топтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуы және олардың мүдделерінің тепе-теңдігі, мемлекеттің тұрақтылығы, тұтастығы және қолайлы халықаралық жағдайы қамтамасыз етілетін нақты және әлеуетті қатерлерден қорғалу жай-күйін түсінеді [2].

Мұнда мемлекеттік қауіпсіздік ұғымымен ұқсастықты байқауға болады, мұнда, Д.В. Ирошниковтың пікірінше, мемлекеттік жүйенің, мемлекеттік органдардың, мемлекеттің аумақтық тұтастығының, сондай-ақ егемендіктің ішкі және сыртқы қауіптерден қорғалу жағдайы түсініледі [34, 135 б.].

Алайда, А.С. Сабыров сөзінше, Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық базасы, атап айтқанда, оның ұлттық заңнамасы елдің сыртқы саясатын жүзеге асырудың және оның ұлттық мүдделерін қорғаудың негізі болып табылады. Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасын қабылдау ұсынылады, онда, басқалармен қатар, Қазақстанның Каспий өңірінде өзінің сыртқы саясатын жүзеге асыру басымдықтары өз орнын табады.

Аймақтағы бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайтуда Каспий теңізінің алғашқы "бейбітшілік аймағына" айналуы маңызды рөл атқарар еді, жағалау мемлекеттері бір-біріне күш қолданбаудың, дауларды бейбіт жолмен шешудің және басқа да негізгі принциптердің халықаралық-құқықтық принциптерін қатаң сақтаудың заңды және саяси кепілдіктерін береді [35, 7 б.].

"Қауіпсіздік" категориясын әлеуметтік құбылыс ретінде қарастыруға болады, ол сонымен бірге елдер мен халықтар арасындағы өздерінің ұлттық мүдделері мен құндылықтарын – экономикалық, саяси, аумақтық, идеологиялық және мәдени қамтамасыз етуді көздейтін қатынастардың тұтас кешенін сипаттайды [35, 10 б.].

РФ-ның құқықтық жүйесінде «мемлекеттік қауіпсіздік» термині, мысалы, РФ ҚК-нің 29-тарауында қолданылатын термин қолданылады.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету зиян келтіруді болдырмау және оның алдын алу, сондай-ақ одан қорғау, оның ішінде мемлекет пен қоғам арасындағы әлеуметтік қатынастарға, мемлекетішілік, қоғамішілік және сыртқы қатынастарға әлеуетті қорғау болып табылады деп болжау қисынды. Заңнама ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету ұлттық мүдделерді қорғауға бағытталған ұлттық қауіпсіздік субъектілерінің қызметінде көрініс табатынын атап өтті [2]. Біз ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен барлық мемлекеттік органдар әртүрлі дәрежеде айналысады деп санаймыз.

Сондай-ақ, ұлттық қауіпсіздікті қоғамдық қатынастар ретінде қарастыруға болады деп санаймыз. Сонда, келесі анықтама алынады: ұлттық қауіпсіздік – бұл адамның, қоғамның және мемлекеттің қорғалу жай-күйін қамтамасыз ету процесінде туындайтын құқықтық қатынастар болып табылады.

Осылайша, ұлттық қауіпсіздік бұл мемлекеттің, қоғамның және адамның нақты және ықтимал қауіптерден қорғалу жай-күйі деп айтуға болады.

Мемлекеттік қауіпсіздік олардың тең мағыналылығы туралы кең таралған пікірге қарамастан, ұлттық қауіпсіздік ұғымына енеді. Мемлекеттік реттеудің бүкіл жүйесі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған, сондықтан барлық құқықтық жүйе оны қамтамасыз етуге бағытталған. ҚР-да мемлекеттік қауіпсіздік ұғымына ұқсас саяси қауіпсіздік термині қолданылады.

Қорытындылай келе, ұлттық қауіпсіздік мемлекет пен қоғамның өмірлік маңызды міндеттерінің бірі болып табылады және оны қамтамасыз ету тірі ағза үшін өмір сүру функциясына ұқсас мемлекет үшін іргелі болып табылады деп айтуға болады. Сонымен қатар, адамзат дамуының заманауи кезеңінде ұлттық қауіпсіздік халықаралық (ұжымдық қауіпсіздікпен) қауіпсіздікпен тығыз байланысты екенін атап өткен жөн, бұл уақыт өте келе олардың жақын болашақта толық бірігуіне әкелуі мүмкін.

1.2 Қазақстан Республикасындағы ұлттық қауіпсіздік концепциясының қалыптасуы

Екінші мыңжылдықтың соңында Еуразия континенті елдерінің дамуындағы жаңа кезеңнің басталуына негіз болған маңызды тарихи оқиғалардың бірі – алпауыт держава-Кеңес Одағының күйреуі. КСРО Одағының ыдырауы 1991 жылы 8 және 21 желтоқсанда Беловеж келісімдері мен Алматы декларациясына қол қоюмен аяқталды. Бұл құжаттардың негізінде бұрынғы кеңестік республикалардың көпшілігінің саяси одағы - Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құрылды. 1991 жылы 25 желтоқсанда КСРО президенті Михаил Горбачев өз өкілеттігінен бас тартты, ал келесі күні, 1991 жылы 26 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Республикалар Кеңесі КСРО-ның әрекет етуін тоқтату туралы Декларация қабылдады. КСРО ыдырауының нәтижесінде әлем картасында жаңа мемлекеттер пайда болды, олардың бірі Қазақстан Республикасы болатын [36].

Тарихи тұрғыдан алып қарағанда, Қазақстан Республикасы басқа мемлекеттермен салыстырғанда жас мемлекет болып табылады. Сондықтан Қазақстан Республикасының негізгі міндеті - тәуелсіздік пен егемендікті нығайту, шекаралардың аумақтық тұтастығы мен мызғымастығын, жалпы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

1998 жылдың маусымында Қазақстанның негізгі мемлекеттік заңнамалық актілерінің бірі – жеке тұлға, қоғам және мемлекет өмірінің барлық аспектілеріне қатысты "Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы" заң қабылданды. Осы заңды талдау нәтижесінде бұл заңның мемлекеттің өмірлік маңызды ұлттық мүдделеріне қатысты барлық аспектілер жеткілікті деңгейде дәл анықталғандығына көз жеткіздік. Менің ойымша, Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасын әзірлеу кезінде аталмыш құжаттың авторлары мемлекеттік өмірдің осы саласына қатысты қазіргі заманғы идеялар мен тұжырымдамаларға сүйенді [2].

Сондай-ақ, кез-келген әлеуметтік құбылыс, оның ішінде тарихи құбылыс, ең алдымен, сабақтастыққа негізделетіні белгілі. Ұлттық

қауіпсіздіктің қалыптастуының да өзіндік тарихи тамыры бар. Осы тұста қазақ халқының алдыңғы буынының өз ұлттық мүдделерін қорғау стратегиясын қалыптастыру мәселесіндегі тәжірибесін зерделеу маңызды болып көрінеді. Фактілер мен оқиғаларды, сондай-ақ шынайы құжаттарды талдау біз қарастырып отырған мәселеге қатысты тарихи мысалдардың болуын көрсетеді.

Сонымен қатар, кез-келген әлеуметтік құбылыс, ең алдымен тарихи құбылыс, сабақтастыққа негізделетіні белгілі. Ұлттық қауіпсіздіктің қалыптасуының да тарихи тамыры бар. Осы тұста қазақ халқының өткен ұрпақтарының өз ұлттық мүдделерін қорғау стратегиясын қалыптастыру мәселесіндегі тәжірибесін зерделеу маңызды деп санаймыз. Фактілер мен оқиғаларды, сондай-ақ құжаттардың түпнұсқасын талдау біз қарастырып отырған мәселеге қатысты тарихи мысалдардың бар болғанын көрсетеді.

Қазақстанның геосаяси жағдайы осындай факторлардың біріне жатады, Қазақстанның территориясы ежелден бері дәуірлік оқиғалардың аренасына айналуының объективті себебі оның геосаяси жағдайымен байланысты болды: қазіргі таңдағы Қазақстан орналасқан аумақты иемдену үшін Александр Македонскийдің, жоңғарлардың және моңғолдардың әскерлері де шайқасқан болатын. Б. З. І ғасырдың бірінші жартысынан бастап Шығыс Қазақстан, Жетісу аумағында және одан әрі батысқа қарай халық қоныс аудара бастады. Қазақстан аумағы арқылы Ұлы Жібек жолы өтті.

Қазақ даласындағы алғашқы мемлекеттік құрылымдардың бірі б.з. VI ғасырдың басында пайда болған ежелгі түркі империясы болды. Алайда біртұтас бірігу мотивтерінің болмауы, ішкі қайшылықтардың шиеленісуі орнықты мемлекеттің құрылуына кедергі келтірді, бұл өз кезегінде сол дәуірге сәйкес ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасын қалыптастыруға алғышарттар жасауға ықпал етуі мүмкін еді. Түркілердің кейінгі мемлекеттік құрылымдары да айқын мемлекеттіліктің болмауына байланысты тұрақсыз болды және ұлттық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыруға айтарлықтай үлес қоса алмады. Осы мемлекеттердің ұзақ өмір сүрмегенін тарихтан білеміз.

Қыпшақтар мен қарлұқтардың бірлестіктері XII - XIII ғасырларда қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына барынша жақын болды. Өмір салты, көшпелі мал шаруашылығына жаңа жайылымдарды игеру қажеттілігі, сондай-ақ көршілес халықтармен экономикалық және сауда-саттық қатынастарының кеңеюі бұл тайпалардың ішкі топтық мотиві болды. Қыпшақ бірлестігінің аумақтық шекаралары кеңейді. Жаулап алған аумақтарын қорғау мақсатында Қыпшақ хандығында тұрақты әскери құралымдар құрылды, ол әскери құралымдар әскери тәртіп пен батылдықтың көрінісі ретінде тарихқа енген. Бұл фактіні қазақ даласындағы мемлекеттіліктің алғашқы белгілерінің көрінісінің пайда болуына және ұлттық қауіпсіздік стратегиясының канондарын әзірлеуге жатқызуға болады.

Ж.А. Шалабаев пікірінше, ұлттық қауіпсіздіктің бір түрі ретіндегі діни-саяси экстремизм мен халықаралық терроризм жаһандық ауқымға қарсы іс-қимыл мәселесін өзектендірді және бүкіл әлемдік қоғамдастықтың

мүмкіндіктерін біріктіруді талап етеді. Ең үлкен қауіп бүкіл әлемге төніп, жекелеген мемлекеттердің ұлттық егемендігіне ғана емес, ең алдымен, үлкен саяси ойын факторларының қарсыласуына кепіл болған бейбіт адамдардың өміріне қауіп төндірді [37, 6 б.].

Қазақстандық қоғамды жаңғырту жағдайындағы тұрақтылықтың экстремистік-террористік және ішкі қатерлерінен ұлттық қауіпсіздікті жүйе құрудың саяси және идеологиялық аспектілеріне келетін болсақ, ұзақ мерзімді перспективаға есептелген, ең алдымен, өзін-өзі реттеудің ішкі процестеріне негізделген. Олардың даму тенденциялары, өз кезегінде, халықтың саяси әлеуметтену деңгейімен, қоғамдық санадағы мәдени-саяси құндылықтар мен көзқарастардың қалыптасу дәрежесімен, азаматтық қоғам институттарының, қазіргі заманғы бұқаралық коммуникация құралдарының қалыптасуы мен дамуымен анықталады. Аталған компоненттер халықтың саяси санасы мен саяси мінез құлқының қалыптасу ерекшеліктерін де анықтайды [37, 17 б.].

В.В. Задерий сөзінше, Қазақстан Республикасының әскери, шекаралық және жалпы қорғаныс салаларындағы ұлттық қауіпсіздігі айтарлықтай күштерді, құралдар мен мүмкіндіктерді, ресурстар мен ақпаратты біріктіретін барлық тиісті саяси және қорғаныс құрылымдарының бірыңғай стратегиялық саясатымен және қызметімен қамтамасыз етілуге тиіс. Олардың өкілеттіктерін нақты ажырата отырып шекаралардың Ұлттық қауіпсіздігі мүддесі үшін олардың неғұрлым тығыз ынтымақтастығы қажет [38, 19 б.].

XVI ғасырдың бірінші жартысы мен XVIII ғасырдың ортасына дейін Орталық Азияда үстемдік құру үшін екі халық, яғни қазақтар мен жоңғарлардың күресі жүрді. Ортақ қауіпке тап болып, ортақ еңбегі мен атағын бөліскен, жүздіктер немесе мыңдықтарда қызмет еткен тайпа өкілдері арасында қару бойынша бауырластық пайда болып, бұл тайпалық антагонизмді әлсіретті. Қазақ халқын жойып жіберу қаупі шындыққа айналған сол қиын кезеңде халықтың өзі тайпааралық жаулықты бір жаққа ысырып тастап, күш біріктірді, ал халықтың басын біріктіруші - сөзімен де семсерімен де елін сырттан қысым көрсеткен екі зұлым күштің арасында сақтап қалған Абылай хан болды. Өкінішке қарай бұл жеңіс тек уақытша болып еді.

Қазақ тарихындағы және өз замандастарының алдындағы Тәуке ханның ең басты еңбегі – «Жеті жарғы» деп аталатын заң жүйесін жасап шыққаны болды. «Жеті жарғы» – мемлекеттің тұтастығы мен бірлігін сақтауға бағытталған жай бір басты заң ғана емес, ұлттық және мемлекеттік сананы көрсететін, ғибрат, өсиетке негізделген жалғыз рухани бастау болды.

XIX ғасырдың басында Ресей патшалығының қазақ жерлерін отарлау саясаты шарықтау шегіне жетті. Қазақтардың қонысы барған сайын тарылып, бұратана халықтың Қазақстанның шұрайлы жерлеріне көшіп келуі арта түсті. Жергілікті халық Абылай хан ұрпақтарының айналасына амалсыздан ұйысып, бұл жағдайға наразы болды.

Өзінің даңқты атасы Абылай ханның ісін жалғастырушымын деп санаған Кенесары сұлтан Қазақстанның тұтастығын қалпына келтіруді басты мұраты етті. 1841 жылы қыркүйекте Кенесары хан болып жарияланды, Қазақ хандығы

қалпына келтірілді. Кенесары хан қатаң тәртіп пен орталықтандырылған биліктің жақтаушысы болды. Хандықта салық жүйесі тәртіпке келтіріліп, әскери кеңес құрылды, билет соты қалпына келтірілді (Байырғы даланың құқықтық институты), барлау қызметі жолға қойылды. Қасым хан Ресейдің, Орта Азия хандығының лауазымды тұлғаларымен белсенді дипломатиялық қарым-қатынас жүргізді. Жоғарыда айтылған тарихи оқиғалар мен есімдерден сабақ алуға ұмтылмайтын болсақ, олар тек құр өз мемлекетіміз мен халқымыздың тарихын санамызда анықтау ғана болып қалады. Өткен ғасырлардағы оқиғаларды сараптау бізге келесідей жалпылама қорытындылар шығаруға мүмкіндік береді.

Біріншіден, әрбір тарихи дәуірдің өзіндік ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы болады. Мәселен, Қыпшақ хандығы тұсында ұлттық қауіпсіздік саласында малшаруашылығы қажеттілігін қамтамасыз ету үшін мемлекет аумағын ұлғайтуға басымдық берілді. Қасым хан басқарған жылдары ұлттық қауіпсіздік негіздері қоғамда тұрмысты реттеудің тура жүйесін құруға бағытталды, бұл шын мәнінде ұлттық мүддені қорғауда бірліктің қажеттігін ұғынудың анағұрлым жоғары деңгейін көрсетеді.

Екіншіден, ұлттық қауіпсіздік стратегиясын әзірлеу барысында тарихи ұқсастыққа сүйене отырып, қазіргі заман болмысын да ескеру керек. Бұл жалған, әрі өршіл, бірақ мемлекеттің ұлттық мүддесі мен оның қауіпсіздігі туралы көрініс шындығынан алшақ болатындай көзсіз көшіріп алу емес, тарихи оқиғаларды шығармашылық тұрғыда талдау қажеттігін көрсетеді.

Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасын құру мәселесі көп қырлы болып келеді. Бұл мағынада өткен елдерге тарихи саяхат жасау мемлекеттік өмірдің осы қырын жүзеге асыруға қатысты және елемеуге болмайтын бай дәстүрлеріміздің болғанын еске салуға бағытталған. Керісінше, олар қай тарихи шешімдер болмасын оның салдарын әділ бағалау мен бейтарап талдау жүргізуді талап етеді. Кез келген елдің ұлттық қауіпсіздігін қоғамдық қарым-қатынас жағдайы ретінде теориялық және тәжірибелік тұрғыда жалпы түсіну осы қарым-қатынастың бүкіл жүйесінде қауіпсіздік түрі болып саналатын экологиялық, әлеуметтік, ғылыми-техникалық, әскери, экономикалық, саяси және басқа да қауіпсіздік мәселелерін бөлу қажеттілігін көрсетеді. Ел саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани кіші жүйелерден тұратын, әрқайсысында негізгі құндылықтар (материалдық және рухани) айналасында қарама-қайшылық туындап, дамитын, бірыңғай қоғамдық ағза. Дәл осы қарама-қайшылық, нақтырақ айтқанда, солардың кейбірі оларды асқындырған жағдайда тек және осы қарым-қатынас саласында ғана емес, жалпы елдің қауіпсіздігінде, қоғамдық өмірлік мүдделердің бүкіл болмысында қауіпсіздік көздерін құруға әкеледі.

Қарама-қайшылықтардың пайда болуы мен даму үдерісін бақылап отыру, сол үдерістерді тиімді басқару және оған ықпал ету алу мүмкіндігіне ие болу үшін қоғам мен мемлекет барлық қарым-қатынасты, бойда бар болмыстық мінезін, өзінің жүйелі және проблемалық талдауға алынатын даму заңдылығын жіктеуі керек. Осыдан бастап қауіпсіздік саласында барлық

қарым-қатынасты жіктеудің аса қажеттілігі туындайды.

«Мемлекеттік қауіпсіздік» және «ұлттық қауіпсіздік» ұғымдарын ажырата білу қажет. Олар тұтас және бір бөлік ретінде қарастырылады. Әлемдік ғылыми әдебиетте кездесетін осы феноменнің анықтамаларында мемлекеттік қауіпсіздік ұғымы ұлттық мемлекеттік тұтастықты сақтауға мүмкіндік беретін, қоғам мен тұлғаны дамытудың саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени мәселелерін өз бетінше шешетін, халықаралық қатынастар жүйесінің дербес субъектісі ретінде танылатын мемлекеттік жағдай ретінде анағұрлым нанымды ұсынылады.

Батыстың саяси-философиялық дәстүрінде «мемлекеттік қауіпсіздік» және «ұлттық қауіпсіздік» ұғымдары көбіне синоним ретінде қолданылатынын айта кету керек. Бұл басшылыққа мемлекетті емес жеке адам мүддесін қоятын құндылықтар жүйесімен байланысты.

Қоғам мемлекет мүддесіне емес, мемлекет азаматтық қоғам мүддесіне қызмет етуі керек. Бұл жағдай 1970 жылдардың соңында-ақ Батыста ғылыми-саяси дискурста одан әрі дамыды, ол жердегі жұмыстар адами өлшемдер мәні ұлттық қауіпсіздік мәселелері мен оның мемлекетпен қатынасына қарай негізделген.

«Жалпы қауіпсіздік» бойынша теориялық даудың басы Принстон университетінен шыққан американдық профессор Ричард Ульманның «Қауіпсіздік ұғымына қайта анықтама бергенде» атты мақаласында жазылған, мақалада ол қауіпсіздік ұғымының тар мағынадағы анықтамасы (басымдық қауіпсіздіктің тек әскери немесе күштік қырына берілгенде) әскери емес қауіптен алыстататынын, ал елдің ұлттық қауіпсіздігі үшін кейбір анағұрлым қауіпті қатерлер мемлекеттің өз ішінен шығатынын жазған [39, 54 б.].

Сол жылы ағылшын ғалымы Бэрри Бузан «Халық, мемлекет және қорқыныш» деген тақырыппен еңбегін жариялады. Бұл жұмыста қауіпсіздік ұғымына анықтама беру нүктесі ретінде тұлға қарастырылады. Автор сонымен қатар кейбір адамдар үшін кей жағдайларда қауіптің негізгі көзі мемлекеттің өзі болуы мүмкін, ал тұлға мен мемлекеттің қауіпсіздік мүддесі бір-біріне сәйкес келмеуден бөлек кейде бір-біріне қарама-қайшы келуі де ықтимал деген ойға бастайды [40, 63 б.].

Бұл идеялар «адам қауіпсіздігі» ретінде танылған қауіпсіздік мәселелерін зерттеуге жаңа жол (оны поствестфальдық деп те атайды) болуы да мүмкін. Бұл термин 1994 жылы әзірленген «Адам дамуындағы есеп» арқасында БҰҰ даму бағдарламасы, сонымен қатар 1999 жылы 19 қарашада Стамбулда ЕЫҚҰ саммитінде қабылданған еуропалық қауіпсіздік Хартиясы арқылы саяси сөздікке жазылды. Салдарында ұлттық және адам қауіпсіздігі арасындағы жаңа ара салмағы анықталған бұл ережелер көптеген елдердің, бірінші кезекте бұрынғы КСРО мен Шығыс Еуропа посткоммунистік мемлекеттерінің концептуалды құжаттарында бекітілді.

Саясат құрылымында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және кез келген елдің шешім қабылдау процесінде концептуалды саяси құжаттар аса жоғары мәнге ие, соның анағұрлым маңыздыларына ұлттық қауіпсіздік

Тұжырымдамасын немесе қызметі бойынша соған тең келетін, елдің тарихи ерекшеліктеріне қарай басқа атауға ие құжаттарды жатқызу керек: мәселен, АҚШ-та – «АҚШ-тың ұлттық қауіпсіздік стратегиясы», Түркияда – «Ұлттық қауіпсіздік туралы саяси құжат» деп аталады. Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы – заманауи өмірде мемлекеттің орны мен рөліне ресми көзқарастар жүйесін, оның ұлттық құндылықтарын, мүдделері мен мақсаттары, күштері мен құралдары және ішкі, сыртқы қатерлердің көрініс табуы мен алдын алу тәсілдерін сипаттайтын саяси құжат. Тұжырымдама ережесі әдетте халықаралық, әскери, экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, ақпараттық және басқа салалардағы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету доктринасы мен жеке тұжырымжамасын әзірлеу, ұлттық мүдделерді қорғау мен жүзеге асырудың жалпымемлекеттік бірыңғай саясатын жүзеге асыру және қалыптастыру базасы болып табылады. Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы бүгінде айтарлықтай кең таралған және заманауи әлемде барлық мемлекеттерде іс жүзінде қолға алынған. Ұлттық қауіпсіздік бойынша кез келген тұжырымдама бірінші және соңғы кезекте мемлекет мүддесін жүзеге асыруға бағытталған, тіпті оның кіріспесі немесе мазмұнында ұлттық мүдде туралы мемлекет пен қоғам, тұлғаның теңгерімге түскен мүдделер жиынтығы ретінде айтылады (мәселен, Ресейде және бірқатар посткеңестік елдердегідей).

Қазақстанда елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша мемлекет саясаты елдің ұлттық мүддесін қорғаудың концептуалды жаңартылған жолдарынан тұратын Қазақстан Республикасы Конституциясында және «Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздік туралы», «Қазақстан Республикасы Қарулы күштері мен қорғанысы туралы» заңдарда, жыл сайынғы «Президент жолдауларында», «2021-2025 жылдарға арналған ҚР ұлттық қауіпсіздік стратегиясында», сонымен қатар «ҚР әскери доктринасында», «Қазақстан Республикасы ақпараттық қауіпсіздік Тұжырымдамасында», «Ішкі саясат Тұжырымдамасында» және басқа да соған балама салалық құжаттарда айқын жазылады [41].

Қазақстанда қауіпсіздік саласында маңызды деген концептуалды құжаттарды қабылдау тәжірибесі көбіне бұрынғы КСРО тәжірибесіне сүйенеді, ал соңғы жылдары оның қызметі үшін осы саланы реттеуге арналған саяси және құқықтық құжаттарды қабылдау және елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ескірген жүйесін реформалау әрекеттері жасалды.

1990 жылғы желтоқсанда КСРО Қауіпсіздік Кеңесін құруды қарастыратын мемлекеттік басқарманы жетілдіру мақсатында КСРО Конституциясына өзгерістер енгізілді. Оның қызметтері Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 шілдедегі «Қазақстан Республикасы қауіпсіздік Кеңесі туралы» заңының 1 бабына сәйкес Қазақстан Республикасы Президенті құрған, конституциялық орган саналатын және халықаралық аренада Қазақстанның ұлттық мүддесі мен аумақтық бүтіндігі, ішкі саяси тұрақталығын сақтау мақсатында Қазақстан Республмкасының қорғаныс қабілеті мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы бірыңғай

мемлекеттік саясатын жүргізуді реттейтін қазіргі ҚР Қауіпсіздік Кеңесіне қарағанда біршама қарапайымдау болды. КСРО Қауіпсіздік Кеңесі мемлекеттік, экономикалық, экологиялық қауіпсіздік, соңғы табиғи апаттар мен басқа да төтенше жағдайлар салдарын еңсеру, қоғамда құқықтық тәртіп пен тұрақтылықты қамтамасыз ету мәселелерімен шектелді.

1991 жылдың тамызына дейін КСРО одақтас республикалар қатарында да Қауіпсіздік Кеңестерін құру үдерісі басталып үлгерді [42].

Қауіпсіздік Кеңесінің тарихы 1991 жылдан, яғни Қазақ КСР Президентінің 21 тамыздағы Жарлығымен Қазақ КСР қауіпсіздік Кеңесі құрылған кезден бастау алады, ол 1991 жылы 16 желтоқсанда тәуелсіздіктің жариялануымен байланысты Қазақстан Республикасы қауіпсіздік Кеңесі болып өзгертілді [42]. 1997 жылы 17 маусымда Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасы қауіпсіздік Кеңесі туралы» Жарлығына сәйкес әлеуметтік-саяси тұрақтылықты сақтау, аумақтық тұтастықты, мемлекеттік тәуелсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған қауіпсіздік саласындағы әскери және ішкі, сыртқы саясатты құру, мемлекетті басқару бойынша және Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін жүзеге асыру мақсатында мемлекет, Қазақстан Республикасы қауіпсіздік Кеңесі басшысы ретінде Қазақстан Республикасы Президенті жанынан құруға қаулы шығарды.

1991 жылғы 16 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасы мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық заңы 1993 жылғы 28 қаңтардағы XII шақырылымында Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің IX сессиясында қабылданған тәуелсіз Қазақстанның бірінші Конституциясы болған Республиканың жаңа Конституциясын әзірлеу үшін негіз болды [43].

1993 жылғы Конституцияның негізіне парламенттік республика үлгісі алынды. Қазақстан тәуелсіздігін нығайта түскен 1993 жылғы Конституцияда сонымен бірге тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қиындықтар мен қарама-қайшылықтар көрініс тапты. Бір жағынан ол республиканы нарықтық экономика және демократиялық мемлекет құру бағытындағы өмірінің барлық жағын трансформациялау үшін заңды негіздерін тіркеді, ал екінші жағынан Конституция биліктің атқарушы және заңды өкілдігі туралы кең ауқымды пікірталас тудырды, себебі оның мәтінінде бұл мәселе реттелмеген күйі қалды. Мұндай жағдай елдегі саяси және әлеуметтік жағдайды тұрақтандыруға да, қоғамдық өмірдің барлық тараптарын трансформациялау бағамын бекітуге де ықпал етпеді.Оның үстіне қоғамдық пікірталастың мәні жер мен азаматтыққа жеке меншік алу, мемлекеттік тіл мәселелеріне, мемлекеттілік сипатқа қатысты Конституцияның кейбір қағида ережелері туралы болды [44].

Конституция - мемлекеттік құрылымның құқықтық негізін жасайтын құжат. Мемлекет тұтастығы, саясат, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы, азаматтар құқығын қорғау, демократиялық құндылықтар – осының бәрі Негізгі заңға енгізілген. 29 жыл ішінде Конституцияға бірқатар өзгерістер мен толықтырулар енгізілді [44]. Өйткені заманауи талаптарға сай дамып келе жатқан Қазақстан үшін уақыт ағымына ілесіп отырудың маңызы зор.

Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Құжат 98 бап пен 9 тараудан тұрады. Жалпы алғанда 1995 жылғы Конституция мен 1993 жылғы Конституцияның айырмасы – жаңасына алғаш рет тек азаматтардың құқығына ғана емес, олардан туғаннан бастап тартып алынбайтын құқықтарына қатысты нормалардың енгізілуі [5]. Елдегі Негізгі заңды қабылдамас бұрын халықпен кең ауқымды пікірталас жүргізілді. Жоба 33 мыңға жуық ұжымдық талқылаудан өтіп, оған 3 миллионнан астам азамат қатысты. Талқылау барысында 30 мыңға жуық ұсыныстар, 1100-ден астам түзетулер, 55 бапқа толықтырулар енгізілді. Осылайша мемлекеттік жүйе сенімді саяси-құқықтық негізге ие болды. Конституцияға сәйкес тәуелсіз Қазақстан демократиялық, зиялы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде өзін танытты.

Л.Т. Назаркулова ойынша, Тәуелсіздік алғаннан кейін бірқатар мемлекеттер, соның ішінде Қазақстан үшін тәуелсіз тәуелсіз саяси дамудың жаңа дәуірі ашылды [23, 3 б.].

Қазақстанның дербес мемлекет ретінде табысты дамуы үшін, оның болашағын объективті болжау, оның эволюциясының перспективалық бағыттарын қарау үшін Қазақстанның конституциялық дамуын талдауға жүгіну, Конституциялық заңнамаға, Егемен Қазақстан Конституциясына талдау жасау қажет. Сонымен қатар, Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздік алуына себеп болған және егемен Қазақстанның конституциялық процесі мен заңнамасының даму серпінін алдын ала айқындаған факторларды қарастыру қажет деп есептейді [45, 10 б.].

Демократиялық қайта құрулар республикаларды егемендендіру процесін жандандырды. Одақтас республикалар әлеуметтік-экономикалық проблемаларды, қолданыстағы тарату механизмінің объективті сипаты және өндірістік емес саланы дамыту жөніндегі функцияларды жалпы одақтық министрліктер мен ведомстволардан жергілікті кеңестерге беру туралы мәселені көтере бастады. Республикалардың экономикалық өзіндік санасының өсуі үнемі осы проблемаларды саяси әдістермен шешу қажеттілігі туралы хабардарлыққа айнала бастады [45, 12 б.].

Қазақстандық «Ұлттық қауіпсіздік Тұжырымдамасының» ерекшелігі сонда Қазақстанның ұлттық қауіпсіздіктің негізгі нысандарына мыналар жатады: тұлға – оның конституциялық құқықтары мен бостандықтары; қоғам – оның рухани және материалдық құндылықтары, халықтың барлық топтарының құқықтары мен бостандықтары; мемлекет – оның конституциялық құрылымы, егемендігі, аумақтық тұтастығы, ұлттық жетістіктері мен басқа да ұлттық мүдделері. Ұлттық қауіпсіздік ұғымының анықтамасының өзінен қауіпсіздіктің объектілері мен субъектілеріне ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасының өзінің құрылымы байланысты болады. Мәселен, ұлттық қауіпсіздік теориясы үшбірлік- тұлға, қоғам және мемлекеттегі ұлттық қауіпсіздік ретінде анықтаманы қарастырса, соған қарай ұлттық қауіпсіздік саласындағы ресейлік концептуалдық құжаттарда да көрініс тапты. «Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы» өз мәні бойынша Қазақстан

Республикасы мемлекеттік саясатының маңызды бағыты қалыптасқан саяси құжат. Бұл құжаттың негізінде министрліктер, ведомстволар, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар өзінің концептуалды базасын, сонымен қатар ҚР ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша олардың қызметіне қатысты нормативтік құқықтық құжаттарын құрады немесе түзете алады (мәселен, мемлекеттік билік органдары қызметінің сәйкес салаларына қолдануға болатын Доктрина ережелерін іс жүзінде нақтылау болып табылатын «Қазақстан Республикасы Әскери доктринасы» немесе «Қазақстан Республикасы сыртқы саясат Тұжырымдамасы»).

ҚР ұлттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету және пайда болу процесін шартты түрде 4 кезеңге бөлуге болады: бірінші кезең – 1990 -1993 жылдар аралығы; екінші кезең – 1994-2000 жылдар аралығы, үшіншісі – 2001-2011 жылдар арасы, төртіншісі – 2011 жылдан осы күнге дейінгі кезең. Енді осы кезеңдерді толығырақ қарастырсақ [45].

Бірінші кезең ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында ҚР заңының пайда болу үдерісін сипаттайды. 1990 жылғы 25 қазанда Қазақ КСР мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясы қабылданды. Одан кейін 1991 жылғы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасы тәуелсіздігі туралы» конституциялық заң күшіне енді. 1993 жылы 28 қаңтарда егемен Қазақстанның бірінші Конституциясы қабылданды [45].

ҰҒА академигі С.С. Сартаев өзінің «Біз конституциялық кеңістікте өмір сүреміз» атты ғылыми еңбегінде бастапқы жылдары Қазақстан Республикасы егемендігінің конституциялық негізі құрылды, оның мақсаты мемлекеттің қауіпсіздігі мен тәуелсіздігін қамтамасыз ету болды, деп атап өтеді [46, 230 б.].

1992 жылы 20 маусымда «Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» заң қабылданды. Бұл заң ұлттық қауіпсіздік органдары қызметінің негізгі қағидаттарын қалыптастырды. Сонымен алғаш рет заңдылық, барлық заң алдындағы теңдік, адам құқықтары мен бостандықтарын сақтау, гуманизм мен интернационализм, демократия мен кез келген саяси партия мен қоғамдық бірлестіктер қызметіне тәуелсіз болу, жұмыста ашықтық пен астыртын әрекет, дара басшылық және алқаластықтықты қабыстыру сынды қағидаттар бекітілді. 1993 жылы 11 ақпанда Қазақстанның Әскери доктринасы қабылданды. Бірінші кезеңдегі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үдерісінің негізгі сипаты әскери қауіпсіздікке бағдарлануымен ерекшеленді [47].

Екінші кезең – ұлттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету жүйесін бастапқы құру кезеңі. Ел Президентінің 1997 жылғы 10 қазандағы Қазақстан халқына «Қазақстан-2030: Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты жолдауында негізгі ұзақ мерзімді басымдық берілетін мақсаттар мен стратегиялар көрсетіліп, соның ішінде ең бастысы ұлттық қауіпсіздік болды [48].

Әлемде және өңірде өзгеріске түскен саяси және әскери жағдай Қазақстанның әскери доктринасын түбегейлі қайта қарауды қажет етті. Ел Президентінің 2000 жылғы 10 ақпандағы Жарлығымен жаңа әскери доктрина

бекітілді. 1995 жылы «ҚР ұлттық қауіпсіздігі органдары туралы» заңының жаңа редакциясы бекітілді, онда ұлттық қауіпсіздік органдары қызметін ұйымдастыру, қағидаттары, өкілеттігі, мәртебесі анықталды. 1998 жылы Қазақстан Республикасы «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» заңы қабылданды. Аталған заңда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының тәуелсіз егемен мемлекет ретіндегі басты даму шарты екені айқындалды. Ұлттық қауіпсіздік жүйесі үшін 1999 жылғы 13 шілдедегі «Терроризммен күрес туралы» заң ерекше маңызға ие. Сол арқылы ұлттық қауіпсіздік органдарының қызметін кәсібилендіру үшін құқықтық негіз жасалды [47].

Тоқаевтың пікірінше қиын жағдайларда Қазақстан басшылығына сыртқы саясатты қалыптастыруға және елдің халықаралық мәртебесін бекітуге тура келді. Көпвекторлылық принципін ұстанған Қазақстан әлемнің барлық дерлік елдерімен дипломатиялық қарым-қатынас орнатып, беделді халықаралық ұйымдардың барлығына қосылды [49].

Үшінші кезең – ұлттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету жүйесін нақтылау кезеңі. Бұл кезеңде әскери қауіпсіздікке қатысты нормативтік құқықтық актілер қабылданды. 2003 жылы 5 наурызда Қазақстан Республикасының «Әскери тәртіп туралы» заңы қабылданғанын айта кету керек. Мемлекет басшысының 2007 жылғы 21 наурыздағы Жарлығымен қорғаныс сипаты бар Қазақстан Республикасының Әскери доктринасы бекітілді. 2005 жылы 7 наурызда «Қазақстан Республикасы Әскери күштері және қорғанысы туралы» заң қабылданды. Аталған заң «Әскери тәртіп туралы», «Азаматтық қорғаныс туралы», «Мобильді дайындық және мобилизациялау туралы» және басқа да заң актілері сияқты заңдар үшін жүйеқұраушы акт болды [50].

Алғаш рет экстремизмнің құқықтық ұғымы қалыптасқан, 2005 жылғы 18 ақпандағы «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» заңның маңызын атап өтейік. Сонымен қатар «Терроризммен күрес туралы» заңға өзгерістер енгізілді. Аталған заңның жаңа атауы – «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы», заң осы теріс құбылыспен күрес саясатын өзгертуге бағытталған [51, [52]].

Қарастырылып отырған кезеңде Қазақстан Республикасы қауіпсіздік жүйесі мен оның қызметі айқындалып, мазмұны мен қағидаттары нақтыланды, ұлттық қауіпсіздік түрлері жүйеге түсірілді, осы үдеріске жұмылдырылған мемлекеттік органдардың өкілеттік шеңбері шектелді.

Төртінші кезең – заманауи кезең. Бұл кезең 2011 жылы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңның қабылдануымен байланысты болды. «ҚР ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» заңына түбегейлі өзгерістер енгізілді. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін дамытудағы келесі қадам 2012 жылы 13 ақпанда ҚР екі заңының қабылдануы болды: «Қазақстан Республикасы арнайы мемлекеттік органдар туралы» және «Қазақстан Республикасы арнайы мемлекеттік органдар мәселелері жөніндегі Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы». 2012 жылы айрықша тарихи және саяси мәні бар құжат - «Қазақстан-

2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» қабылданды. Онда қазіргі сәттегі республиканың жағдайына егжей-тегжей талдау жүргізілді. Құжатта басымдыққа ие ұзақмерзімді жеті мақсат көрсетілгенін атап өту керек. Бұлар – шетелдік инвестицияны жоғары деңгейде тарта отырып дамыған нарықтық экономикаға негізделген экономикалық өсім, ұлттық қауіпсіздік, ішкі саяси тұрақтылық, қоғамның бірігуі, Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі мен әл-ауқаты, энергетикалық ресурстар, инфрақұрылым, көлік және байланыс ерекшелігі, негізгі қызметтерге дейін шектелген кәсіби мемлекет [53].

2012 жылы 6 қаңтарда «ҚР ұлттық қауіпсіздігі туралы» заң жаңа редакцияда қабылданды. 2015 жылы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл», 2016 жылы «Қарсы барлау қызметі туралы» заңы әзірленді. Ұлттық қауіпсіздікті нормативтік реттеуге жүргізілген талдау бүкіл заң базасының негізінде егемендікті қорғау, мемлекет үшін жоғары құндылықтар – адам, оның өмірі мен бостандықтары туралы конституциялық нормалар жатқанын көрсетті [2], [54].

Қазақстан Республикасының конституциясы жоғары заң күшіне ие және Республиканың бүкіл аумағына тікелей ықпал етеді. ҚР Конституциясындағы қауіпсіздік термині сан түрлі мағынада және алуан түрлі сөз тіркестерінде қолданылады. Мәселен, 20-бапта сөз тіркесі «мемлекет қауіпсіздігіне зиян келтіру» деп қолданылса, 32-бапта «мемлекеттік қауіпсіздік мүддесі үшін», 61-бапта «мемлекет қауіпсіздігі мен қорғанысын қамтамасыз ету» делінген. Ұлттық қауіпсіздік ұғымын қолдануға қатысты мұндай сөз тіркестері тек мемлекеттік органдар атауымен бірге аталады, мәселен – Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздік комитеті. ҚР Парламенті мәжілісінде халықаралық істер, қорғаныс және қауіпсіздік бойынша комитет, ҚР Президенті жанында (44 б, 20 т) Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесі (нақты қандай екені анықталмаған) жұмыс істейді [5].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық реттеу негіздерін анағұрлым маңызды қоғамдық және әскери-саяси қарым-қатынастар - ұйымдастырушылық, басқарушылық, мүліктік және қорғаушы құқықтық қатынастарды реттеуші конституциялық, әкімшіліктік, азаматтық, қылмыстық, азаматтық, процессуалды құқық нормалары құрайды.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үдерісі әділеттілік, тең құқылық, гуманизм, демократизм, құқық және міндеттер бірлігі, заңдылық, адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығы сынды жалпы құқық қағидаттарына негізделеді. Осы барлық қағидаттарды сақтау мемлекет, қоғам және тұлғаның тұрақты, қауіпсіз дамуы үшін міндетті шарт болып саналады. Сонымен бірге елдің ұлттық қауіпсіздік жүйесін жетілдіру процесін жалғастыру керек және аталған жұмыс үздіксіз жүргізілуі тиіс.

Қазақстан Республикасында ұлттық қауіпсіздікты қамтамасыз етудің конституциялық-құқықтық негіздері. Біріншіден, ұлттық мүдде, ұлттық қауіпсіздікке төнген қатер, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік органдар өкілеттігі сияқты анықтамаларға нақты және айқын

түсінік керек. Осы санаттарды жіктеп, сол жіктемені ұлттық қауіпсіздік туралы заңның деңгейінде бекіту керек. Екіншіден, ҚР-да ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен айналысатын 30 мемлекеттік органдармен өзара іс-қимылды заңды түрде нақты реттеу қажет. Соған байланысты мақсаты ұлттық қауіпсіздік ісінде бірыңғай әдістер мен тәсілдер және әрекеттермен қамтамасыз ету болып саналатын мемлекеттік органдар үшін жалпы ереже жасау қажет. Үшіншіден, ҚР азаматтарының құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасы деңгейін арттыруға ұдайы көңіл бөлу қажет. Бұл ретте жастарға ерекше назар аудару керек. Себебі дәл осы жастар жастығына байланысты деструктивті ағымдар мен қазақстандық менталитет пен ой танымына жат дүниені қабылдауға бейім келеді. Заманауи әлем қатердің жаңа түрлеріне келгенде тым әлсіз, ол қатерлер жер бетінде адам, қоғам, жалпы мемлекет қауіпсіздігіне орны толмас залал келтіруі мүмкін [2].

Ал қазіргі жағдайға келсек, Президенттің 2020 жылғы 6 наурыздағы №280 Жарлығы негізінде Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған ішкі саясат Тұжырымдамасы бекітілді. Ағымдағы жағдайды талдауында мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев тәуелсіздік жылдарында біздің еліміз халықаралық аренадағы орнын бекітіп, бейбітшіліксүйгіш және ашық мемлекет, жаһандық және өңірлік істерде сенімді серіктес ретінде орныққанын атап өтті. Қазақстан көпвекторлы, прагматикалық және проактивті ішкі саясат жүргізеді, қауіпсіздік, ынтымақтастық және даму саласында жаһандық және өңірлік күн тәртібін құрып, жүргізуге үлкен үлес қосуда. Бұл ретте ұлттық мүдде үшін қолдан келгенше және тұрақты қолдауға, сыртқы саяси және сыртқы экономикалық артықшылықтарды конструктивті дамытуға басты көңіл бөлінеді [55].

Сонымен бірге Қазақстанның мемлекеттік даму мен жаңа экономикалық бағыт құрудың жаңа кезеңіне көшуі Қазақстанның сыртқы саясатын жаңа сын-қатерлердің алдына қояды. Біріншіден, саяси және экономикалық ықпал, халықаралық нарықтар мен инвестициялық ағын үшін мемлекетаралық бәсекелестікті арттыру жағдайында Қазақстанға Орталық Азия өңіріндегі көшбасшы мемлекеттердің, Еуразия құрлығындағы геоэкономикалық және геосаяси координат жүйесінің негізгі элементі – әлемдік қоғамдастықтың жауапты қатысушысының мәртебесін бекітуі керек.

Екіншіден, өте жылдам өзгеріп тұрған жаһандық және өңірлік жағдайға орай еліміз бен әлем үшін нақты нәтижеге жету мақсатында жүйелі талдау, прагматизмның негізінде Қазақстанның халықаралық бастамаларын жүйелі және анағұрлым тиімдірек ілгерілетуді қамтамасыз етудің маңызы зор.

Үшіншіден, «еститін мемлекет» тұжырымдамасына сәйкес және әлемнің 30 ең дамыған елдерінің қатарына кіру бойынша стратегиялық міндеттер есебімен мемлекет, бизнес, әрбір азаматтың мүдделерінің ішкі периметрінде дамыту мен қорғауға басымдық берілу керек. Бұл - халықаралық қатынастардың заманауи жүйесіне тығыз байланысқан, күшті, үйлесім орнаған және әлеуметтік жауапты мемлекет құрудағы басты шарт. Сыртқы саяси көзқарас және дипломатиялық тетіктер жүйесін ұзақмерзімді шынайылыққа

сәйкестендіру қажеттілігі осы құжатты қабылдаудың дұрыс екенін көрсетеді.

Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020-2030 жылдарға арналған Тұжырымдамасы Президенттің Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдауында [45], «Бес институционалды реформаларды жүзеге асыру бойынша 100 нақты қадам» ұлт жоспарында, 2050 жылға дейінгі ұзақмерзімді және тұрақты даму Стратегиясында көрініс тапқан мақсаттар мен міндеттерді ескере отырып әзірленген [56], [57].

1.3 Ұлттық қауіпсіздік конституциялық құрылыс пен тәуелсіздіктің негіздерін қорғаудың шарты ретінде

Қазіргі таңда қауіпсіздік мәселелері қоғамдық қатынастың барлық салаларына енуде. Заң әдебиетінде ұлттық, мемлекеттік, қоғамдық қауіпсіздік туралы көбірек айту дұрыс қабылданады. Бұл қажеттілік бір жағы Қазақстан Республикасының қауіпсіздігін құқықтық реттеу мәселелерін зерттеуге бағытталған нормативтік актілердің артуына, екінші жағынан аталған мәселеге заңгерлермен бірге ғылымның басқа да өкілдері, яғни экономистер, әлеуметтанушылар, саясаттанушылар, тарихшылардың да жоғары қызығушылығына байланысты туындап отыр.

Ұлттық қауіпсіздік - Конституциялық құрылыс пен егемендік негіздерін қорғау шарты ретінде қоғам мен мемлекеттің және жеке тұлғаның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында қоғамдық қарым-қатынасты құқықтық реттеуге бағытталған, саяси-құқықтық қағидаттар мен нормалардан тұратын, ішкі келісілген негіз қалаушы нормативтік құқықтық өзара байланысты актілердің жиынтығы. Бұл құқықтардың қағидаттары мен нормаларының негізгі мақсаты - ҚР ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін ұйымдастыруды нормативті түрде реттеу және мемлекеттік билік институттарының тиімді қызметін осы процесті басқару және ретту орталығы ретінде қамтамасыз ету. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі басты мақсат – ішкі саяси тұрақтылықты сақтау, конституциялық құрылысты, мемлекеттік тәуелсіздікті, аумақтық тұтастықты және халықаралық аренада Қазақстанның ұлттық мүддесін қорғау [2].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету дегеніміз – ұлттық мүдделерді мына жолдармен қорғауға бағытталған кешенді шаралар: осы салада мемлекет қызметтегі негізгі бағыттарды анықтау; ұлттық қауіпсіздікке төнер қауіпті және Қазақстан Республикасының шетелдердегі саяси бастамаларын ілгерілету мүмкіндіктерін анықтау және болжау; ұлттық қауіпсіздік қаупінің алдын алу және бейтараптандыру, соның ішінде осы қауіпті тудыратын себептер мен жағдайды жоюға байланысты жедел және ұзақмерзімді шаралар кешенін жүзеге асыру. Ұлттық қауіпсіздікке тікелей қатер төнген, оған қол сұғылған жағдайда, соның ішінде мемлекетішілік, трансшекаралық және жаһандық сипаттағы шұғыл және төтенше жағдайлар кезінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштері мен құралдарын жұмылдыру маңызды мәнге ие.

В.В.Мамонов пікірінше, ұлттық мүддені қорғау, ұлттық қауіпсіздікке қол сұғатын заңсыз қызметтің жолын кесу, өзге де құқықтық шектеу шараларын, оның ішінде қолда бар құпия ақпаратқа қол жеткізуді шектеу жолымен жүзеге асыру жөнінде шешімдер мен іс-қимылдарды кідіріссіз қабылдау қажет. Ұлттық мүддеге қол сұғумен байланысты салдарды оқшаулауға және жоюға, қалпына келтіру шараларының кешенін жүзеге асыруға ерекше назар аударылуы тиіс. Қазақстан Республикасы өзінің ұлттық қауіпсіздігін өз иелігіндегі барлық құралдар және әдістермен, оның ішінде экономикалық, саяси, арнайы, әскери, құқықтық, біржақты немесе халықаралық шарттарға сәйкес қолданылатын әдістермен қамтамасыз етеді [58, 89 б.].

Ұлттық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын Қазақстан Республикасының Президенті анықтайды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 40 бабына сәйкес (ҚР Конституциясы 1995) Қазақстан Республикасының Президенті мемлекет басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын анықтайтын және Қазақстанды елдің ішінде және халықаралық қарым-қатынас кезінде танытатын оның жоғары лауазымды тұлғасы [2].

Қазақстандық ғалым Н.С. Ибраев атап өткендей, Қазақстан Республикасы Президентінің бұл конституциялық функциясы оның мемлекеттік тетіктегі, билікті бөлу жүйесіндегі орнын түбегейлі өзгертеді. Бұл мемлекеттің даму стратегиясын, оның ұзақ мерзімді басымдықтарын, оның эволюциясының жалпы бағдарларын айқындайтын Қазақстан Республикасының Президенті екенін білдіреді. Шын мәнінде, бұл функция елдің болашақ тағдырын анықтауды білдіреді және Қазақстан Республикасы Мемлекет басшысының басқа конституциялық функциялары мен нақты өкілеттіктерінің мазмұнын алдын ала айқындайтын ең жауапты Конституциялық функцияны білдіреді [59, 75 б.].

«Қазіргі таңда президенттік институт республиканы басқару және оның ішкі, сыртқы саясатын жүргізу бойынша маңызды міндеттерді шешуге қабілетті» деп санайтын зерттеуші Н.С. Ибраеваның ұйғарымымен келісуге тура келеді. Президент мемлекеттің номиналды мемлекет басшысы ғана емес, шын мәнінде билік ететін саяси тұлға [59, 76 б.].

Мемлекет басшысының мемлекеттік механизм мен мемлекеттік билікті бөлу жүйесіндегі рөлі мен орны академик С.С. Сартаевтың және зерттеуші Л.Т.Назарқұлованың «Қазақстан Республикасы Конституциясының қалыптасуы: проблемалары және перспективалары» атты ғылыми еңбегінде қарастырылды. Авторлар аталған конституциялық норма мәнінен бүгінде мемлекеттің даму стратегиясын, оның ұзақмерзімді басымдықтарын, оның эволюциясының жалпы бағытын анықтау Қазақстан Республикасы Президентіне жүктеледі деп түсінуге болатынын айтады. Осылайша Конституция мемлекеттік механизм мен билікті бөлу жүйесінде оның орнын түбегейлі өзгертеді [46, 220 б.].

Елдің қорғаныс қабілетін және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында бірыңғай мемлекеттік саясаттың жүргізілуін реттейтін, 2018 жылғы 5 шілдеде күшіне енген «Қазақстан Республикасы қауіпсіздік Кеңесі туралы» заңның маңызы зор [60].

Қауіпсіздік кеңесінің негізгі міндеттеріне заң мен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету, елдің қорғаныс қабілетін нығайту, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының жүзеге асырылуын қарау, жоспарлау жатады. Одан бөлек Қауіпсіздік кеңесі қоғам мен мемлекет, жеке тұлғаның қауіпсіздігін қамтамасыз ету, мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін арттыру бойынша, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және осы шешімдерді жүзеге асыру шаралары саласында ішкі, сыртқы және әскери саясат мәселелері бойынша шешімдер қабылдау үшін мемлекет басшысының ұсыныстары мен ұсынымдарын енгізеді.

Бір мезгілде ұлттық мүддеге қатысты Қазақстан Республикасының халықаралық келісімшарттарын орындаП, күшін жояды, ұйғарым бойынша ұсынымдарын дайындайды. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің конституциялық-құқықтық негізі ұлттық мүдделерге сәйкес оларды ретке келтіру, қорғау және дамыту мақсатында аталған саладағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуге бағытталған саяси–құқықтық қағидаттар мен нормаларды қамтитын өзара байланысқан, келісілген негіз қалаушы нормативтік құқықтық актілердің жиынтығы. Осы қағидалар мен құқық нормаларының негізгі мақсаты — ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін ұйымдастыруды нормативтік реттеу және жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету процесін басқару және реттеу орталығы ретінде мемлекеттік билік институттарының тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негізін құруға арналған құқықтың негізгі көздері – ҚР Конституциясы, Қазақстан Республикасының ратификациялаған халықаралық келісімшарттар мен заңдары, ҚР Конституциясы саналады. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негізін құру үшін құқықтың негізгі көздері ҚР Конституциясы, Қазақстан Республикасы ратификацияланған заңдар мен халықаралық шарттар болып табылады. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негізі халықаралық өмір салалары бойынша және ұлттық құқық салалары бойынша жүйелендірілуі мүмкін (халықаралық гуманитарлық құқық, конституциялық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық, қылмыстық-құқықтық және ұлттық құқықтың өзге де салалары).Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету процесін реттейтін анағұрлым маңызды нормативтік құқықтық құжаттарды иерархия бойынша келесі блоктарға бөлуге болады. Бірінші блок – халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы халықаралық-құқықтық актілер. Конституцияға 2017 жылы 10 наурызда енгізілген өзгерістерге сәйкес Республика ратификациялаған халықаралық келісімшарттар заң алдында басымдыққа ие. Қатысушысы Қазақстан болып табылатын халықаралық келісімшарттардың ел аумағындағы тәртібі мен жұмыс істеу шарты республика заңнамасы арқылы анықталады. Екінші блок – стратегиялық саяси құжаттар: Стратегиялар, Президенттің жолдаулары. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша практикалық әрекеттер мен теориялық талдап қорытудың саяси-құқықтық көздеріне Мемлекет басшысының Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдаулары, ҚР

Президентінің мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатындағы анағұрлым маңызды мәселелері бойынша сөздері мен баяндамалары жатады [5].

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына жолдауы есеп бойынша 24-жолдау болды. Президент жолдауларының мақсаты – мемлекеттік сектордың заң шығарушылық және реттеуші, ұйымдастырушылық қызметі бойынша реформаларға бағыт сілтеу. Үшінші блокқа кодекстерді, төртінші блокқа заңнан туындаған актілерді жатқызуға болады. Зерттеу нысанын зерделеу барысында, яғни ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде диалектикалық әдістерді қолдану жөн болады. Аталған әдіске сәйкес құбылысты немесе процесті объективті қарау үшін оны өзге де қоғамдық процестермен, яғни саясатпен, мәдениетпен, дінмен, экономикамен және тб өзара байланыста және дамуда қарастыру керек [61].

Конституцияда «Конституциялық құрылымды күштеп өзгертуге, Республиканың бүтіндігін бұзуға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, соғысқа, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, таптық, туыстық үстемдікке, сонымен қатар зұлымдық пен зорлыққа табынушылыққа үгіттеу немесе насихаттауға жол берілмейтіні» атап өтілген [5]. Бүгін негізгі конституциялық идеяларды енгізу бойынша іс-шаралар жүзеге асып жатқанда, іс жүзінде оларды жүзеге асыруда «конституциялық нормалардың шынайы болмысы Ата заңда белгіленгенін ғана емес, сонымен бірге қоғамдық тәжірибеге тікелей енгізілгені» туралы өзекті мәселе туындады. Сондықтан «қазіргі таңда мемлекеттілікті нығайту үшін ұлттық қауіпсіздік рөлінің артуы, азаматтық қоғам құру үшін алғышарт жасау, тұлғалардың құқықтарын қорғау есебімен аталған институттың конституциялық базасын күшейту мүмкін болар еді» деген ұйғарымның өзі әділетті. Басқаша айтқанда, ұлттық қауіпсіздікке ерекше мәртебе – конституциялық-құқықтық мәртебесін беру қажеттілігі туындайды [5].

Е.Ф. Сергазин ойынша, «ұлттық қауіпсіздік» ұғымы «конституциялық қауіпсіздік» ұғымымен өзара тығыз байланысты. «Ұлттық қауіпсіздік» ұғымы конституциялық құрылымды күшпен өзгерту мүмкіндігін болдырмайтын, халықтың егемендігі, қоғам мүддесін қорғау, азаматтарды лайықты өмірмен қамтамасыз ететін мемлекет, қоғам, жеке тұлғаның өмірі үшін сыртқы және ішкі жағдайдың жиынтығы ретінде анықталады. «Конституциялық қауіпсіздік» жоғары құндылық болып саналатын адам мен оның бостандықтары және құқықтары сияқты конституциялық құрылымның гуманистік негіздерін қорғауды білдіреді [15, 45 б.].

Аратұлы Қ. пікірінше компьютерлік қылмыстарды тергеуді қамтамасыз ету мәселелері қоғамдағы болып жатқан ғылыми техникалық дамудың жылдам өсуімен байланысты қылмыстардың күрт өсуімен, онымен күрес жүргізудің тым төмен дәрежеде болуы, құқық қорғау органдарының білікті мамандарының қызметін құқықтық тұрғыдан дамыту, қылмыспен күресу ісіндегі кәсіпқойлықты, құқық қорғау саласындағы мамандарды жетілдірудің тиімділігін жоғарғы дәрежеге жеткізу болып табылады [62, 7б.].

Бұл, біріншіден, Конституция жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігінің нормативтік-құқықтық негізін білдіреді, мұнда қауіпсіздік жауапты субъектілерден мәртебелік жағдайдың белгілі бір режимін көрсетеді және осылайша сәйкесінше Конституциялық сипаттамаларға ие болады, яғни конституциялық қауіпсіздікке айналады деп түсіндіріледі. Басқаша айтқанда, «қауіпсіздік» ұғымының өзі бөлек алғанда конституциялық санат екенін түсіну керек. Қазақстан Республикасының Президенті 2023 жылғы соңғы жолдауында: «Бүгінде жаһандық экономикада және еңбекті халықаралық бөлуде іргелі өзгерістер орын алуда. Технологиялық жарыс қарқын алып, сонымен бірге ресурс үшін бәсекелестік бәсі артуда. Климаттың өзгеруі, өнеркәсіптік қауіпсіздік, тұрақты демографиялық даму мәселесі қатты өзекті болып кетті. Бір сөзбен айтқанда адамзат теңдесі жоқ сын-қатерлер мен түбегейлі өзгерістер дәуіріне өтуде» деп атап өткен болатын. Тағы бір маңызды мәселе ретінде ол ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратын қорғаныс-өнеркәсіп кешенін барынша нығайтуды атап көрсетті [63].

Кез келген мемлекеттің мақсаты – тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің қоғамдық және мемлекет өміріндегі сәйкес салалардағы, соның ішінде мемлекет қауіпсіздігі мен ел қорғанысын қамтамасыз ету, конституциялық құрылым негіздерін қорғау және сақтау, мойындау бойынша конституциялық міндеттерді мемлекеттің орындау процесінде мүдделерінің теңгеріміне қол жеткізу [63].

Екіншіден, тұлғаның конституциялық қауіпсіздігі – құқықтық мемлекеттің қағидасы. «Әрине, тұлғаның анағұрлым кең заңды және конституциялық қауіпсіздігінің негізі ұлттық қауіпсіздік санатына енеді. Алайда ұлттық қауіпсіздік сияқты күрделі құбылыс тек қана бұқаралық қатынастар саласымен шектеледі, соның аясында халықтың қауіпсіздігі биліктің жалғыз көзі және егемендік жеткізушісі ретінде қамтамасыз етіледі. Тұлғаның заңдық қауіпсіздігі, оның қорғаныс жағдайы өз кезегінде тұлғаның мүдделері мен құқықтары және бостандықтарын қамтитын конституциялық қауіпсіздік ретінде көрініс табады. Алайда тұлғаның конституциялық қауіпсіздігін жеке мүдделерді қорғау ретінде түсінуге болмайды. Бұл санатта қоғам мен мемлекетте конституциялық құқықтық тәртіптің негізі ретінде жеке және бұқаралық мүдделер теңгерімі әділ түрде көрініс табады.

Сәйкесінше, тұлғаның конституциялық қауіпсіздігі – құқықтық мемлекеттің ажырамас құрамдас бөлігі, ал тұлғаның құқығы – бір мезгілде қоғам мен мемлекет мүддесіне жету құралы». Дәл сол себепті де адам мен азаматтың құқығы ҚР конституциялық қауіпсіздігінің негізін құрайды. Тұлғаның конституциялық қауіпсіздігі дегеніміз де оған жету үшін ҚР Конституциясында қоғамдық қайшылықтарды шешудің ең бір сан алуан жолдары қарастырылған халықаралық (әмбебап) және ұлттық (арнайы) құндылықтар, жария және жеке мүдделер арасындағы сол теңгерім.

Үшіншіден, Конституциялық қауіпсіздік туралы мәселені дамыту қажеттілігі бұл, ең алдымен, конституциялық заңның институттары мен бағыттарын айқындауға және дамытуға мүмкіндік беретін, құқық жүйесінің бастапқы қағидаларын, конституциялық-құқықтық қатынастар субъектілерінің

мәртебесі мен қызметінің маңызды қағидаларын реттейтін конституциялық құрылыстың негіздерін қорғауды қамтамасыз ету. Қарастырылып отырған ұғымдар бір-біріне бір бөлігі және тұтас мағынада әсер етеді. Егер Конституциялық қауіпсіздік заңды Конституцияның қорғалуын қамтамасыз етсе, онда ұлттық қауіпсіздік — елдің нақты Конституциясы. Қауіпсіздік мәселелеріне қатысты бірқатар мәселелер туындайды.

Бүгінгі кезең конституциялық-құқықтық қатынастарды реттеуші қызметін атқаратын Конституциялық заңнамаға да, адам құқықтарын іске асырудың пәрменді тетігіне де түбегейлі өзгерістер енгізді. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттің ең жоғары құндылығы деп Конституциялық тұрғыда тану жеке тұлғаның мемлекеттегі құқықтық жағдайын қайта қарауға ғана емес, сонымен бірге адамның лайықты өмірі мен еркін дамуын қамтамасыз ететін нақты жағдай жасауға да әкеп соғады. Халықтың әртүрлі санаттарының конституциялық нормаларға және олардың әлеуметтік процестерді реттеу, жеке тұлғаның негізгі құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыруға кепілдік беру мүмкіндіктеріне қатынасының рөлі мен маңыздылығы артады.

Сондай-ақ, 2022 жылғы 2-11 қаңтар аралығында болған қайғылы Қаңтар немесе Қанды қаңтар деп аталатын Қазақстандағы қаңтар оқиғалары XXI ғасырдағы Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне төнген басты қатерді жүз пайыз айқындықпен анықтады. Жаңа мыңжылдықта да Қазақстан өткен ғасырдағыдай өмірі мен қауіпсіздігіне төнетін көптеген ауыр қысымның ықпалында тұр. Бұл ретте Қаңтар оқиғаларының тәжірибесі мемлекеттің конституциялық бағыттан, Конституцияның негізгі заңды бұзатын билікке оппозициялық қарама-қайшылыққа дәлел бола алатын нормалары мен құндылықтарынан ауытқуымен күресу қажеттілігін көрсетеді. Қазақстанның конституциялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласында жүйелі саясаттың болмауы халықаралық террористердің шабуылымен аяқталған бейбіт митингілердің басталуына басты себептердің бірі болды. Қазақстан өз қызметінің басты мәні ретінде шұғыл қорытынды жасап, конституциялық заңдылық режимін айқындауы қажет.

Салдарында Қаңтар оқиғалары немесе Қанды қаңтар деп аталған Қазақстандағы наразылықтар 2022 жылғы 2 қаңтарда нарықтық баға белгілеу тетігіне көшуге байланысты 2022 жылғы 1 қаңтарда болған сұйытылған газ бағасының күрт өсуінен кейін басталды. Наразылықтар Қазақстанның батысындағы Жаңаөзен қаласында басталды, бірақ 3-4 қаңтарда Алматы мен Ақтау, Атырау, Орал, Ақтөбе қалаларына тарады. Наразылық шерулерге қатысушылар экономикалық талаптардан бастап үкіметтің отставкаға кетуін және еліміздің Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың саясаттан кетуін сұраған саяси талаптарға дейін жетті.

4-5 қаңтарда Алматыдағы наразылықтар жаппай тәртіпсіздікке, соның ішінде үкіметтік ғимараттарды өртеу мен тонауға ұласты, ал билік қаланы бақылаудан шығарып алды; Президенттің бұрынғы резиденциясы мен әкімдігі (мэрия) өртеніп, наразылық білдірушілер Алматы әуежайын басып алды.

Сондай-ақ, еліміздің барлық облыс орталықтарында - Қызылорда, Тараз, Талдықорған, Өскемен, Павлодар, Қарағанды, Петропавл, Қостанай, Жезқазғанда, Көкшетау қалаларында, сондай-ақ елордасы Нұр-сұлтанда, Шымкент, Семей және Балқаш қалаларында бейбіт шерулер мен жиналыстардан бастап полициямен қақтығыстар, жаппай тәртіпсіздіктерге дейін әртүрлі ауқымдағы толқу орын алды. Осы қалалардың басым бөлігінде, соның ішінде Нұр-Сұлтанда үкімет жағдайды бақылауда ұстады.

А.А. Касымжанова сөзінше, Қазақстанда алдымен кейбір өңірлерде, содан кейін бүкіл елде төтенше жағдай жарияланды. Бірнеше күн бойы ғаламтор желісі өшіп қалды, бұл қолма-қол ақшасыз төлемнің тоқтауына әкелді [64, 56 б.]. Сұйытылған газдың бағасының өсуі тоқтатылды, дегенмен бұл наразылықтардың азаюына әсер етпеді. Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Асқар Маминнің үкіметін отставкаға жіберіп, Нұрсұлтан Назарбаевтың орнына Қазақстанның Қауіпсіздік Кеңесін басқарды.

6 қаңтарда Қазақстан Президентінің сұрау салуы бойынша Ресей мен тағы 5 елдің қарулы күштерін қамтитын және маңызды объектілерді күзету және құқықтық тәртіпті сақтауға көмектесу жөніндегі бітімгершілік миссиясы ретінде мәлімделген Қазақстандағы ҰҚШҰ операциясы жарияланды. Терроризмге қарсы операция режимі жарияланды, қалаларды наразылық білдірушілерден тазарту жұмыстары басталды.

7 қаңтарда Қазақстандағы БАҚ Қасым-Жомарт Тоқаевтың үндеуін көрсетті, онда ол құқық қорғау органдары мен армияға ескертусіз жаппай оқ атуға бұйрық бергенін хабарлады. Сол күні Қазақстан билігі елдегі тәртіптің қалпына келгені туралы хабарлады [64, 57 б.].

Осы оқиғалардың нәтижесінде елімізде Премьер-министр, Мемлекеттік хатшы, Парламенттің төменгі палатасының спикері өзгерді. 16 министрдің жартысы ауыстырылды. Назарбаев "Нұр Отан" басқарушы партиясының көшбасшысы қызметінен айырылды. Бұл лауазымды Тоқаев иеленді.

Ұлттық қауіпсіздік қоғамдық шарттың басты аргументтерінің бірі екені белгілі, оның ресми-заңды көрінісі ҚР Конституциясы. Басқаша айтқанда, Қазақстан азаматтары Ата Заңды заң күші бойынша ең жоғары құжат ретінде таниды, ең алдымен, осы қоғамдық келісімшарт актісінің арқасында ұлттың, яғни барлық азаматтардың қауіпсіздігі қамтамасыз етіледі. Қоғамдық келісімшарттың конституциялық-құқықтық мәні осында жатыр.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, қазіргі конституционализм өзінің доктриналық, құндылық, дүниетанымдық негізімен, әсіресе конституциялық сот механизмімен, ұлттық егемендікті сақтау қағидасына сүйене отырып, жаһандық қайшылықтардың көрініс табуында радикализмнің барлық түрлерінің өршуін тежейтін әмбебап, бітімгершілік, консенсуалды нормативтік механизм болып саналады. Осы ретте Қазақстанның конституциялық құрылыс жүйесіндегі ұлттық қауіпсіздіктің орнын, оны қамтамасыз етудің нысандарын, әдістері мен тетіктерін айқындайтын арнайы тарауды ҚР Конституциясына енгізу қажеттілігі туралы пікір айтқым келеді.

Ата заңның мәртебесі ұлттық қауіпсіздіктің барлық негізгі мәселелерін доктриналық-векторлық анықтамада көрсетуге міндеттейтінін есте ұстаған жөн. Халықаралық-құқықтық актілерде, заңдарда және өзге де нормативтік актілерде ұлттық қауіпсіздіктің жекелеген салалары нақты көрініс табады және құқықтық тұрғыда реттеледі. ҚР Конституциясында ұлттық қауіпсіздікке тікелей нұсқау болмаса да, "қауіпсіздік" ұғымы осы мағынада қолданылады. Сонымен қатар, бірнеше жерде "мемлекеттік қауіпсіздік" термині қолданылады, бұл нормаларда "ұлттық қауіпсіздіктің" синонимі ретінде қарастырылуы мүмкін, дегенмен ғылымда көлемі жағынан кем деп танылады.

Конституция ұлттық қауіпсіздік туралы жалпы мағынадағы түсінік береді және оны қамтамасыз етудің институционалдық жүйесін тұжырымдайды. Оның нормалары салалық, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін құқықтық реттеудің өз нысаны бар арнайы заңнамада дәйекті түрде нақтылануы және дамуы тиіс. Мұнда Қазақстанның халықаралық және өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысуын реттейтін халықаралық актілерді, Шанхай ынтымақтастық ұйымының Хартиясын, Терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күрес туралы Шанхай конвенциясын атаған жөн; ТМД шеңберінде-ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт Ұйымының Жарғысы, Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарттың құқықтық мәртебесі туралы Келісім, Кеден одағы мен Бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастыруды құқықтық қамтамасыз ету туралы келісім. Нормативтік актілердің ішінде қауіпсіздік, терроризмге, экстремизмге қарсы күрес, заңсыз жолмен алынған кірістерді заңдастыруға арналған арнайы қызметтер мен құқық қорғау органдарының қызметін реттейтін Төтенше және әскери жағдай режимін реттейтін заңдарды атаған жөн. Ұлттық қауіпсіздік саласындағы көптеген стратегиялар мен доктриналар Конституцияға негізделген. Қауіпсіздік туралы заңнаманың тұжырымдамалық-категориялық аппараты Конституциядан алынған.

"Ұлттық қауіпсіздік" ұғымы мен "ұлттық мүдделер" категориясы тығыз байланысты, оны конституциялық құндылықтар мен ел дамуының басымдықтары деп түсіну керек. Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделері мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты нормативтік актілер жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін бағалауды халықтың аумақтық тұтастығы мен егемендігі, оның мемлекеттік өзін-өзі айқындауы мен саяси өзін-өзі басқаруы туралы; әлемдік қоғамдастықтағы лайықты орны, жеке адамның құқықтарын және оны құрайтын барлық әлеуметтік топтардың әл-ауқатын қамтамасыз ету негізінде елдің және халықтың өркендеуі туралы конституциялық ережелерге негіздейді [64, 62 б.].

Конституцияның нағыз сипаттамасы бұл қоғамның барлық әлеуметтік топтарының мүдделерінің заңды түрде заңдастырылған тепе-теңдігі, қоғамда және мемлекетте билік пен бостандық арасындағы тепе-теңдіктің өлшемі ретінде көрініс табады. Сондықтан Конституция жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің нормативтік-құқықтық базасы саналады. Бір жағынан, ҚР Конституциясының көптеген баптары жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігіне кепілдік береді, екінші жағынан,

жекелеген нормалар жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздік мүдделері арасындағы қақтығыстар жағдайын ажыратып береді [5].

Әрине, Конституциялық категория ретінде "қауіпсіздік" ұғымы әлі тиісті ғылыми негіздеме алған жоқ. Бұл, ең алдымен, Конституция жеке тұлғаның құқықтық (заңды) қауіпсіздігінің, мемлекет қауіпсіздігінің және қоғам қауіпсіздігінің әртүрлі аспектілерін көрсететіндігімен байланысты. Әрине, бұл жағдайда жеке тұлғаның құқықтық және сәйкесінше конституциялық қауіпсіздігінің ең кең, интегралды негізі ұлттық қауіпсіздік санатына енетінін ешкім жоққа шығармайды. Ұлттық қауіпсіздік сияқты күрделі, көп қырлы құбылыс тек егемендіктің иесі және биліктің жалғыз көзі ретінде халықтың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар саласымен шектеледі. Сонымен қатар ұлттық қауіпсіздіктің конституциялық режимі жеке тұлғаның мүдделерін, оның құқықтары мен бостандықтарын да қамтиды.

Мәселен, жеке тұлғаның қауіпсіздігі мына баптарда көрсетілген: 15.1-бап. Әркімнің өмір сүруге құқығы бар...; 15.1-бап. Жеке тұлғаның қадір-қасиетін мемлекет қорғайды. Оны төмендетуге ештеңе негіз бола алмайды; 17.1-бап. Ешкімді азаптауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгездікке немесе адамның қадір-қасиетін қорлауға немесе жазалауға болмайды; 17.2-бап. Әркімнің жеке өміріне, жеке және отбасылық құпиясына, өзінің ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға құқығы бар; 18.1-бап. Әркімнің жеке салымдары мен жинақтары, хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, пошта, телеграф және басқа да хабарламалардың құпиялылығын сақтауға құқығы бар. Бұл құқықты шектеуге заңда тікелей белгіленген жағдайда және тәртіппен ғана жол беріледі. сонымен бірге, 39-баптың 1-тармағында: "Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары тек конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау мақсатында қажет болған жағдайда ғана заңдармен шектелуі мүмкін" делінген. Басқаша айтқанда, мемлекет қауіпсіздігінің мүддесі үшін жеке адамның қауіпсіздігіне нұқсан келуі мүмкін. Мысалы, мемлекет қауіпсіздігін қорғау үшін әскери борышын өтеп жатқан әскери қызметшінің қауіпсіздігі бұзылуы мүмкін. ҚР Конституциясына сәйкес мемлекеттің қауіпсіздігі мақсаттары немесе іс-әрекеттері оған нұқсан келтіретін қоғамдық бірлестіктердің қызметіне тыйым салу үшін негіз болады (5-баптың 4-бөлігі); ҚР Президентінің қауіпсіздікті қорғауға міндеттеп, ант беретін басты міндеттерінің бірі болып табылады (44-баптың 16-бөлігі); ҚР Үкіметінің қарауына жатады (44-баптың "1" - тармағы). 66) [2].

Мемлекет басшысы ұлттық қауіпсіздік пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету жөнінде кеңесте, қазіргі жағдайда азаматтардың қауіпсіздігін толық қамтамасыз ету және қоғам мен мемлекеттің мүддесін қорғау аса маңызды екенін атап өтті [65].

Осылайша, Қазақстан Республикасында әлемдік демократиялық стандарттарға сәйкес келетін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында нормативтік құқықтық база құрылды. Алайда, ұлттық қауіпсіздік құбылысы өте күрделі, көп қырлы, динамикалық және қарама-қайшы. Сондықтан қоғамның

қажеттіліктерін көрсететін мерзімді заңнамалық түзетулер мен ғылыми зерттеулер қажет. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері Азаматтық қоғамның барлық институттарын қамтуы тиіс. Осыған байланысты ұлттық қауіпсіздік жүйесіне қатысты қоғамдық сананың тұрақты мониторингі қажет.

Тәуелсіздік жылдарында елімізде негізгі әлеуметтік-экономикалық реформалар жүргізілгенін атап өткен жөн. Қазақстан халықаралық қоғамдастықтың толыққанды мүшесі болды, өзін қоғамдық тұрақтылық пен экстремизмнің кез келген түріне қарсы іс-қимыл қағидатты жағдайлар болып табылатын мемлекет ретінде жариялады. Саяси жүйеде де өзгерістер бар. Парламент парламентаризмді, конституциялық бақылауды және прокурорлық қадағалауды дамытуға, заңдылықты нығайтуға, тәуелсіз сот жүйесін құруға, адам мен азаматтың құқықтарын қорғау кепілдіктерін күшейтуге бағытталған Республика Конституциясына төрт рет өзгерістер енгізді.

Бүгінгі таңда Конституция негізінде қоғамдық қатынастардың кең ауқымы реттеледі, Конституциялық процестің үздіксіздігі қамтамасыз етіледі, ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерге ұқыпты қарау деңгейі сақталады. Конституция саяси-билік қатынастары жүйесіне белгілі бір тәртіпті енгізеді, мемлекет пен жеке тұлға арасындағы қатынастарды анықтайды, конституционализм идеяларын қалыптастыру үшін қажетті құқықтық орта қалыптастырады. Конституция мемлекеттің сапалық сипаттамаларын айқындайтын Республика қызметінің аса маңызды негіз қалаушы қағидаттарынан тұрады. Бұл - қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылық, қазақстандық патриотизм мен экономикалық даму, мемлекет өміріндегі аса маңызды мәселелерін демократиялық жолмен шешу. Тарихи дамудың нәтижесі ретінде және жоғары сапалы қоғамдық деңгейді көрсететін Конституция саяси құндылықтардан басқа әлеуметтік, экономикалық және рухани-мәдени қатынастар мен байланыстар маңызды рөл атқаратын азаматтық келісім актісі болып саналады. Ұзақ мерзімді іс-қимыл құжаты бола отырып, ол қоғамның болашақтағы жағдайын және қоғамдағы мүмкін болатын өзгерістерді анықтайды [5].

Адам құқықтары саласындағы халықаралық-құқықтық құжаттар ұлттық заңнаманың дамуына әсер етеді. Бұл ерекше маңызды, өйткені белгілі бір халықаралық құжаттарға қатысушы мемлекеттер үшін тиісті рәсімдер орындалғаннан кейін ондағы нұсқамалар міндетті болады. Олардың негізгі мақсаты - адамның құқықтары мен бостандықтарын кемсітусіз құрметтеу және сақтау.

А.А. Караев өзінше, заң әдебиеттерінде заманауи әлемдегі адам құқықтары халықаралық стандарттарды ұлттық позитивті құқықпен, ата-баба дәстүрлерімен және құндылықтарымен үйлестіруді көздейтіні атап өтілген. Осыған байланысты жаһанданудың, оның ішінде құқықтық саладағы қазіргі қарама-қайшы тенденцияларын объективті бағалау өте маңызды. Бір жағынан, құқықтық стандарттарды әмбебаптандыру - бұл қорғалатын құндылықтарды барынша толық қорғаудың, барлық елдерде адам құқықтарының құндылығын жалпыға бірдей танудың кепілі. Алайда, жаһандану ұранымен жекелеген экономикалық дамыған мемлекеттер мен олардың одақтары басқа мемлекеттерге өз саясатын

енгізуге, өздерінің "гуманитарлық", "демократиялық" диктаттарын орнатуға тырысатын жағдайға жол берілмейді. Осы жерден адам құқықтарын қорғау саласын қоса алғанда, халықаралық құқық күштері емес, халықаралық аренада күштілердің құқығы үстемдік етуі бойынша нақты қауіп туындайды [66, 360 б.].

Мұның бәрі адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық және мемлекетішілік құқық нормаларының өзара іс-қимылының жаңа, неғұрлым тиімді тетіктерін түсіну және әзірлеу үшін қағидаттық маңызға ие. Адам құқықтарының өзі ұлттық қауіпсіздік факторы ғана емес, сонымен бірге адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының кіріспесінде көрсетілгендей, жалпыға ортақ әлемнің негізі болуы керек.

Қазіргі қоғам өміріндегі қауіпсіздіктің өсіп келе жатқан рөлін ескере отырып, ҚР Конституциясында адамның қауіпсіздік бойынша құқығын негіздеу, қарау және бекіту қажеттілігі туралы айтуға болады, өйткені конституция жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің берік нормативтік-құқықтық негізі саналады. Конституциялық қауіпсіздік дұрыс орын алуы керек, өйткені оны қамтамасыз етпей адамның басқа құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы мүмкін емес.

2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

2.1 Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің заманауй жүйесі және даму жолдары

Әлемдік қоғамдастық мемлекеттерінің тыныс-тіршілігінің барлық салаларындағы жаһандық бәсекелестік жағдайында Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне қазіргі заманғы сын-қатерлер мен қатерлерді айқындау жөніндегі жаңа тәсілдерді әзірлеу талап етіледі.

Мұндай сын-қатерлер мен қатерлерді зерделеу Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік институттарының жекелеген ішкі (ұйымдасқан экономикалық, сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстылық) және сыртқы қатерлерін (трансұлттық қылмыстық топтар мен қоғамдастықтардың қызметі, сауда-экономикалық сипаттағы «санкциялық соғыстар», «ақпараттық» экстремизм, терроризм) талдаумен ғана шектелмеуге тиіс.

Р.С. Бондарь айтуынша қазіргі мемлекеттің қауіпсіздігі өзара тығыз қарым-қатынас арқылы қарастырылуы керек көптеген жағдайларға байланысты. Елдің ұлттық қауіпсіздігінің заманауи және өміршең жүйесін қамтамасыз етудің маңызды факторларының бірі - ұлттық қауіпсіздіктің құқықтық жүйесін қалыптастыру. Елдің бүкіл қауіпсіздік жүйесінің өміршеңдігі құқықтық жүйенің белгілі бір тұлғаның, жалпы қоғамның және нақты қоғамдық топтардың, билік элиталары өкілдерінің мүдделерін қаншалықты көрсете алатындығына байланысты [67, 45 б.].

Я.А. Сексте ойынша, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негізі жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып, қоғамдық қатынастарды реттеуге ықпал ететін етіп құрылуы керек. Бұл қауіпсіздік саласындағы ұлттық заңнама жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін қорғау қажеттіліктеріне сәйкес келген жағдайда, сондай-ақ мемлекеттің құқықтық жүйесінде қайшылықтар болмаған жағдайда ғана мүмкін болады [68, 43 б.].

Н.Р. Усмонова ойынша, ұлттық қауіпсіздікті құқықтық реттеу ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін құрылымдау, сондай-ақ осы саладағы қоғамдық қатынастарға қатысушылардың мінез-құлқын үйлестіру сияқты мақсаттар қояды [69, 189 б.].

Кез келген құқықтық қатынас сияқты ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде заңнама түрінде көрсетілген қоғамдық қатынастарды реттеуші болады. Ең алдымен бұл - Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласында негіз қалаған, оны қамтамасыз ету жөніндегі билік органдарының өкілеттіктерін тұжырымдаған және Қазақстан Президентін осы процесті тиімді іске асырудың кепілі ретінде айқындаған ҚР Конституциясы. XX ғасырдың 90-жылдарының басынан бастап қазақстандық мемлекеттіліктің өзіне тән белгісі қоғамның барлық тараптарын қамтитын жаһандық трансформациялық процесс болды. 1993 жылғы 9 сәуірдегі "Қазақстан Республикасының қорғанысы және Қарулы Күштері туралы" Қазақстан Республикасының Бірінші Заңы мемлекетіміздің

әскери қауіпсіздігінің құқықтық негіздерін заң жүзінде бекітті. Бұдан әрі жоғарыда аталған Заң "Қазақстан Республикасының қорғанысы және Қарулы Күштері туралы" 2005 жылғы 7 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңымен ауыстырылды [70].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық базасын жан-жақты нығайту - қазіргі кезеңде мемлекеттік билік органдары қызметінің маңызды бағыты. Ұлттық қауіпсіздік саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеуші ретіндегі құқықтың негізгі мақсаты, ең алдымен, құқық нормалары мемлекеттік құқықтық саясат түрінде бекітілетіндігімен байланысты.

Алдағы кезеңге арналған заңнаманы дамытудың стратегиялық бағыттары "Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасында" айқындалған [71]. Онда қолданыстағы заңнаманың сапасын жетілдіру және тиімділігін арттыру жөніндегі жұмыстың негізгі қағидаттары көзделген, оның нормаларының ғылыми негізділігін күшейту, қоғамдық дамудың объективті қажеттіліктерін терең зерделеу, республиканың халықаралық стандарттары мен міндеттемелеріне сәйкес келтіру қажеттігі ерекше атап көрсетілген. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді құқықтық реттеу ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін ұйымдастыруды бекітуге және қатысушылардың мінез-құлқын белгілі бір бағытқа бұруға бағытталған. Ол өзара байланысты екі элементтен тұрады: ұлттық-құқықтық және халықаралық-құқықтық реттеу [71].

- Біріншісі мінез-құлықтың жалпы, формальды анықталған ережелерін әзірлеу мен бекітуден тұрады және ол құқықтық нормаларды құру, өзгерту немесе жою, олардың қолданылу аясын және қатысушылар шеңберін айқындау арқылы ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы қатынастарды реттеуде бірыңғай тәртіп пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге арналған.
- Екінші элемент - халықаралық, сондай-ақ ұлттық деңгейдегі жанжалды жағдайларды шешу үшін жалпы ережелер негізінде халықаралық құқық нормаларын имплементациялау және іске асыру.

1991 жылы Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізуі, оны халықаралық құқықтың толыққанды субъектісі деп тану жаңа жас тәуелсіз мемлекеттің алдына өзінің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасын қойды. Қазақстан Республикасының Президенті - Ұлт Көшбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың "Қазақстан-2030: Барлық қазақстандықтардың өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатын жақсарту" атты Қазақстан халқына Жолдауында: "Адамзат өркениетін дамытудың барлық тарихи тәжірибесі мемлекеттің үдемелі және орнықты дамуына қажет жағдайлардың ішіндегі ең алғашқысы - оның ұлттық қауіпсіздігі мен мемлекеттілігін сақтау екендігін айғақтайды" деп айтылған [48]. Осылайша, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету Қазақстанның 2030 жылға дейінгі дамуының аса маңызды стратегиялық басымдығы болды [48].

Осыған байланысты Қазақстан Республикасына өзінің ұлттық мүдделерін негізге ала отырып, қазіргі халықаралық-құқықтық қатынастардағы өз ұстанымы мен рөлін нақты айқындау өте қажет болды. Кеңес Одағы кезінде құрылған қауіпсіздік жүйесі Қазақстан Республикасының геосаяси жағдайы мен оның

ұлттық мүдделерін ескере отырып, ұлттық қауіпсіздіктің өзіндік жүйесін қалыптастыру, кейіннен түбегейлі реформалау және құру үшін белгілі бір деңгейде негіз болды.

Ұлттық қауіпсіздік жүйесін ұйымдастыру және жұмыс істеу саласындағы оң халықаралық тәжірибе де ескерілгені сөзсіз. Осылайша, Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың тең құқылы субъектісіне ғана емес, сонымен қатар халықаралық қауіпсіздік жүйесінің ажырамас бөлігіне айналды. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасына құқықтық негіздің ішкі және сыртқы салаларындағы қазіргі заманғы шындыққа барабар жағдай жасау талап етілді.

"Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы" 1998 жылғы 26 маусымдағы № 233 Қазақстан Республикасының Бірінші Заңы Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік туралы заңнамасының қалыптасуы мен дамуындағы маңызды кезең болды. Осы Заңның 2-бабында Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік саласындағы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделетіні және осы заңнан және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік актілерінен тұратыны айқындалды [72].

ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саясаты ұзақ уақыт бойы Мемлекеттік қызметтің дербес саласына бөлінбеді. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы заңнаманың рөлі қазіргі әлемде мемлекеттің толыққанды жұмыс істеуі үшін қажетті жағдайлар жасаумен тығыз байланысты.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негізі — ұлттық мүдделерге сәйкес оларды ретке келтіру, қорғау және дамыту мақсатында ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуге бағытталған саяси-құқықтық қағидаттар мен нормаларды қамтитын өзара байланысты, ішкі келісілген негіздеуші нормативтік құқықтық актілердің жиынтығы. Осы қағидаттар мен құқық нормаларының негізгі мақсаты - ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін ұйымдастыруды нормативтік регламенттеу және ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету процесін басқару және реттеу орталығы ретінде институттардың, мемлекеттік биліктің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету [72].

А. Турсынбек ойынша, елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық негізін құрайтын құқықтық принциптер мен нормалар мыналарды реттеуге арналған:

- ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін, яғни оның негізгі міндеттері, ұйымдастыру принциптері, ішкі құрылымы; күштері мен құралдарын ұйымдастыру;
- елдің ішкі және сыртқы саясатындағы ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі бағыттары (функциялары);
- ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі қызметінің параметрлері: халықаралық органдардың немесе ұйымдардың, сондай-ақ ұлттық органдардың құқық шығармашылық, құқық қолдану және бақылау-қадағалау қызметін жүзеге асырудағы құқықтары мен міндеттері, олардың қолда бар күштерді, нысандар

мен әдістерді пайдалану тәртібі; арнайы құралдарды қолдану тәртібі; осы жүйеге кірмейтін мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелермен өзара қарым-қатынас тәртібі.

ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық негізін құру үшін құқықтың негізгі көздері - ҚР Конституциясы және ҚР ратификациялаған халықаралық шарттар, ҚР заңдары. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негізі халықаралық өмір салалары бойынша және ұлттық құқық салалары бойынша жүйелендірілуі мүмкін (халықаралық гуманитарлық құқық, конституциялық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық, қылмыстық-құқықтық және ұлттық құқықтың өзге де салалары) [73, 76 б.].

А.У. Нусипова ойынша, әлемдік тәжірибедегі ұлттық қауіпсіздік мәселелері бойынша алғашқы құжат 1947 жылы 26 шілдеде АҚШ-та қабылданған "Ұлттық қауіпсіздік туралы" №257 заң болды. Заң "Ұлттық қауіпсіздік" ұғымын американдық құқықтық жүйеге, содан кейін басқа мемлекеттердің, соның ішінде Ресейдің қызметіне құқықтық және саяси дискурсқа енгізді [16, 85 б.].

Абдуовтың пікірінше Орталық Азияның жас тәуелсіз мемлекеттері үшін тұрақтылық пен даму қауіпсіздігін қамтамасыз ету негіздерін қалыптастыру, қолайлы экономикалық және саяси ахуал жасау, халықаралық ынтымақтастықты дамыту аса маңызды міндеттерге айналды [74, 7 б.].

Е.К.Кубеев, С.К. Амандыкова, К.С. Мусилимова пікірлерінше, Кеңес Одағының заңнамасында 1936 жылдан бастап КСРО Конституциясына ресми түрде енгізілген "мемлекеттік қауіпсіздік" термині қолданылды (п. "және" 14-бап 2-тарау), бұл елдің әскери-саяси басшылығының мемлекет мүдделерінің қоғам мүдделері мен жеке тұлғаның мүдделерінен басымдығы туралы ресми көзқарасын көрсетеді ("Мемлекетке арналған қоғам") [75, 6 б.].

- Қазіргі заман жағдайында Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету процесін реттейтін негізгі заңдарды көрсетейік:
- "Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік органдары туралы" 1995 жылғы 21 желтоқсандағы Заңы [49].
- "Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы" 2012 жылғы 6 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы [2]. Мұнда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының тәуелсіз егемен мемлекет ретінде дамуының басты шарты болып табылатыны көрсетілген. Заң мемлекеттік органдардың, меншік нысанына қарамастан ұйымдардың және азаматтардың ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы құқықтық қатынастарын реттейді, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мақсаттарын, жүйесін және бағыттарын айқындайды.

В. Петровский пікірінше, мемлекеттің құқық қорғау функциясы құқық қорғау саласындағы басқару жүйесін қалыптастырудың іргелі негізі болып табылады және құрылымы мен мазмұны бойынша өзінің концептуалды моделіне ие. Концептуалды модельдің теориялық маңыздылығы оның мемлекеттің құқық қолдану функциясының барлық элементтерін жүйелеуінде және сол сияқты

мемлекет пен қоғамдық басқару теориясының құрамдас бөлігі бола алатынында. Концептуалды модель практикалық рөл де атқарады [76, 112 б.].

В.Н. Уваров, құқық қорғау жүйесінің қай бөлігі трансформацияға ұшыраса да, оның басқа да жүйе бөліктеріне ықпалы сөзсіз. Сондықтан құқық қорғау жүйесінде қайта құру болған жағдайда оның салдары да ескерілуі тиіс [77, 42 б.].

- Ел Президентінің "Қазақстан - 2030: барлық қазақстандықтардың өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатын жақсарту" атты Қазақстан халқына Жолдауы, ол бағдарлама мерзімінен бұрын орындалуына қарамастан әлі де өзектілігін жоғалтқан жоқ (Астана қ., 1997 жылғы 10 қазан) [48]. Мұнда ұлттық қауіпсіздік, Қазақстанның толық аумақтық тұтастығын сақтай отырып, тәуелсіз егемен мемлекет ретінде дамуын қамтамасыз ету болып табылатын негізгі ұзақ мерзімді басым мақсаттар мен іске асыру стратегиялары көрсетілген.
- "Соғыс жағдайы туралы" 2003 жылғы 5 наурыздағы Қазақстан Республикасының Заңы Қазақстан Республикасы азаматтарының, Қазақстан Республикасының аумағында тұратын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың, сондай-ақ мемлекеттік органдардың, әскери басқару органдарының және меншік нысанына қарамастан ұйымдардың соғыс жағдайы кезеңіндегі құқықтық қатынастарын реттейді [78]. Заң әскери жағдай кезеңімен шектеледі.
- "Қазақстан Республикасының қорғанысы және Қарулы Күштері туралы" 2005 жылғы 7 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы. Ол республиканың қорғаныс және Қарулы Күштерін ұйымдастыру саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді [70].
- Қазақстан, мемлекеттік органдардың елдің қорғаныс қабілетін қамтамасыз етудегі функциялары мен өкілеттіктері, азаматтар мен ұйымдардың қорғаныс саласындағы құқықтары мен міндеттері. Мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдарда мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттіктерді атқару жөніндегі қызметі [79].
- "Ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің күштері мен құралдарын қалыптастыру мәртебесі туралы келісімді ратификациялау туралы" 2001 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы. Келісім қатысушы мемлекеттердің аумағында олардың өтініші бойынша және олармен келісім бойынша сыртқы әскери агрессияны бірлесіп тойтару, терроризмге қарсы бірлескен операциялар немесе командалық - штабтық және әскери жаттығулар өткізу үшін өздерінің әскери құралымдарын жіберу шарттарын айқындайды [80].
- «Азаматтық қорғау туралы» 2014 жылғы 11 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңы. Қазақстан Республикасының азаматтық қорғанысын құрудың және оның жұмысының негізгі міндеттерін, ұйымдастырушылық принциптерін, орталық, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың, ұйымдардың өкілеттіктерін, Қазақстан Республикасы азаматтарының, шетел азаматтарының және азаматтығы жоқ адамдардың азаматтық қорғаныс саласындағы құқықтары мен міндеттерін айқындайды [81].
- "Қорғаныс өнеркәсібі және мемлекеттік қорғаныс тапсырысы туралы" 2019 жылғы 18 наурыздағы Қазақстан Республикасының Заңы. Қазақстан Республикасының Қорғаныс және қауіпсіздік мұқтаждары үшін мемлекеттік

қорғаныс тапсырысын қалыптастыру және орындау мәселелерінде меншік нысанына қарамастан мемлекеттік органдардың, ұйымдар мен заңды тұлғалардың құқықтық қатынастарын айқындайды және реттейді [82].

- "Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы" 2012 жылғы 16 ақпандағы Қазақстан Республикасының Заңы әскери борышты орындау кезінде әскери қызметшілердің құқықтарын, бостандықтарын, міндеттері мен жауапкершілігін белгілейді, оларды әлеуметтік қорғау жөніндегі мемлекеттік саясаттың негізгі бастауларын айқындайды [83].
- Сондай-ақ нормативтік құқықтық акт Қазақстан Республикасы азаматтарының әскери міндеті мен әскери қызметіне қатысты қоғамдық қатынастарды реттейді.
- 2005 жылғы 18 ақпандағы «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы" заң [51]. Ол адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, конституциялық құрылыстың негіздерін қорғау, Қазақстан Республикасының егемендігін, оның аумағының тұтастығын, қол сұғылмаушылығын және бөлінбейтіндігін, ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында экстремизмге қарсы іс-қимылдың құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін реттейді.
- 1999 жылғы 13 шілдедегі "Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы" заң [52]. Ол Қазақстан Республикасындағы терроризмге қарсы күрестің құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін, меншік нысанына қарамастан мемлекеттік органдар мен ұйымдар қызметінің тәртібін, сондай-ақ терроризмге қарсы күресті жүзеге асыруға байланысты азаматтардың құқықтарын, міндеттері мен кепілдіктерін реттейді.
- "Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы" 2015 жылғы 18 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңы. Ол азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін сыбайлас жемқорлық көріністерінен туындайтын қатерден сақтауды қамтамасыз етуге, мемлекеттік органдардың, лауазымды адамдардың және мемлекеттік функцияларды орындайтын басқа да адамдардың, сондай-ақ оларға теңестірілген адамдардың сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтардың алдын алу, анықтау, жолын кесу және ашу, жою арқылы тиімді қызметін қамтамасыз етуге бағытталған сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің негізгі қағидаттарын айқындайды, сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтардың түрлерін, сондай-ақ жауапкершілік шарттарын белгілейді. Сондай-ақ, бұл заң демократиялық принциптерді, мемлекетті басқарудағы жариялылық пен бақылауды кеңейтуге, халықтың мемлекетке және оның құрылымдарына деген сенімін нығайтуға, құзыретті мамандарды мемлекеттік қызметке кіруге ынталандыруға, мемлекеттік функцияларды орындайтын адамдардың сатылмауы үшін жағдай жасауға бағытталған [84].
- 1999 жылғы 30 наурыздағы "ҚР Мемлекеттік құпиялары туралы" заң [85].
- "Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі №554 Жарлығы. Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын мемлекеттің

әскери қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, соғыстар мен қарулы қақтығыстардың алдын алуға, әскери құрылысқа, сондай-ақ Қарулы Күштерді, басқа да әскерлер мен әскери құралымдарды қолдануға негіз болатын көзқарастар жүйесі ретінде айқындайды [86].

- "Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесінің кейбір мәселелері туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 12 ақпандағы Жарлығы [87].
- "Қазақстан Республикасында ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі кейбір шаралар туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 14 қыркүйектегі қаулысы [88].
- Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 7 қазандағы № 1151 қаулысы мемлекеттік қорғауға жататын объектілердің кейбір мәселелері [89].

Бекбосыновтың пікірінше Қазақстандық халықаралық құқық ғылымында діни экстремизммен күресу мәселелерін қолданыстағы халықаралық-құқықтық актілерді, шарттық және ішкімемлекеттік құқық қолдану тәжірибесін егжей-тегжейлі зерттеу арқылы, сондай-ақ, халықаралық құқық доктринасын ескере отырып тұңғыш рет жеке зерттеу объектісіне айналумен анықталады [90,8б.].

- Қазақстан Республикасының заңнамасы үнемі жетілдіріліп отырды және бүгінге дейін ол бірқатар елеулі өзгерістерге ұшырады. Мысалы, Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 9 сәуірдегі "Қазақстан Республикасының Қорғаныс және Қарулы Күштері туралы» заңына оннан астам өзгерістер мен толықтырулар енгізілді, бірақ заң нормаларын қолдану тәжірибесі Қазақстан Республикасы Конституциясының, басқа да заңнамалық және нормативтік құқықтық актілердің талаптарына жауап беретін жаңа заңнамалық актіні қабылдау қажеттігін көрсетті және 2005 жылғы 7 қаңтарда «Қазақстан Республикасының қорғанысы және Қарулы Күштері туралы" жаңа заң қабылданды [50].
- Заңға алғаш рет мемлекеттің қорғаныс саласының тұжырымдамалық аппаратының енгізілуі жаңашылдық болды, бұл оларды заңға тәуелді актілерді әзірлеу кезінде практикалық қолдануға мүмкіндік берді. Қарулы күштерді басқару тәртібінің регламентіне елеулі өзгерістер енгізілді, Қарулы Күштер ұғымы мән мағынасы тарқатылды, олардың құрамы, міндеттері айқындалды, басқа әскерлер мен әскери құралымдар ұғымы берілді. Заң елдің қорғаныс қағидаттарын және оның қорғанысқа дайындығын; мемлекеттік билік органдарының, Қазақстан субъектілерінің қорғаныс саласындағы өкілеттіктері мен функцияларын жетілдірді; оны қамтамасыз ету үшін күш пен қаражат тартты, сондай-ақ қорғаныс саласындағы заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілікті көрсетті [50].
- Заңдағы жаңалық жергілікті атқарушы органдардың функцияларын басқару деңгейлері бойынша ажырату болды. Онда азаматтардың қорғаныс саласындағы құқықтары мен міндеттері көрсетілген, әскери қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі принциптері белгіленген. Алғаш рет осы заңның негізінде Қарулы Күштер Қазақстан Республикасы Президентінің терроризмге қарсы операцияларды жүргізу, төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету (18-

баптың 2-тармағы) және бітімгершілік міндеттерді орындау үшін шешімдерінің негізінде тартылуы мүмкін.(3-тармақ, 18-бап). Онда Қазақстан Республикасы Қарулы күштерін салу қағидаттарының орнына бұрын болмаған республиканың әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясат қағидаттары қамтылған (5-бап) [50].

- Заңға сәйкес, қорғанысқа дайындық тұтастай алғанда мемлекетті және оның ӘК-ін дайындауды қамтиды, бұл нормативтік-құқықтық актінің мазмұнында көрсетілген. Тұтастай алғанда, құрылым өзгертілді, бұл заңды қолдануға ыңғайлы етеді. Заң "Соғыс жағдайы туралы", "Азаматтық қорғаныс туралы" "Мобилизация және мобилизациялық дайындық туралы" және басқа да бірқатар заңнамалық актілер үшін жүйе құраушы акт болып табылады [50].
- Біздің мемлекетіміздің әскери қауіпсіздік саласындағы заңнамасында Қазақстан Республикасының барлық мемлекеттік органдарының: Президенттің, Парламенттің, Үкіметтің, Қауіпсіздік Кеңесінің, Қорғаныс министрлігінің, Штабтар, Қарулы Күштер және басқа министрліктер, агенттіктер мен ұйымдар бастықтары комитетінің, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың, меншік нысанына қарамастан, бірақ тек шаруашылық қамтамасыз ету жөніндегі ұйымдардың функциялары нақты жазылған. Бұл ретте әскери-өнеркәсіптік кешен сияқты әскери қауіпсіздіктің маңызды субъектісі жіберілмейді. Әрине, мемлекеттің қалыптасу кезеңінде ол дамымады, керісінше қиын күндерді бастан кешірді, бірақ мемлекеттің қорғаныс қабілетіне ерекше назар аударуды қажет етеді. Іске асырылған ұсыныстар оның дамуы мен нығаюына серпін береді деп үміттенемін.
- Өкінішке қарай, Ішкі әскерлер мен ІІМ ведомствосының өзі, Шекара қызметі және ҰҚК ведомствосы, Республикалық ұлан, Президенттің Күзет қызметі, азаматтық қорғаныс бөлімдері және ТЖМ мен әскери құралымдар сияқты мемлекеттің қорғанысын қамтамасыз ету жүйесіне кіретін осындай маңызды мемлекеттік субъектілердің әскери қауіпсіздік саласындағы функциялары бойынша нақты нұсқау жоқ, дегенмен олар да штаб бастықтарының комитеті ретінде жаңадан құрылған құрылымға кіруі тиіс. Тағы бір ерекшелігі – мемлекеттік әскери қауіпсіздік мәселелеріне тікелей әсер етпейтін, бірақ жанама түрде (кейбір ерекшеліктер болуы мүмкін), мысалы, "сарбаздардың аналар комитеттері", "әлеуметтік делдал", барлық діни ұйымдар, ардагерлер одақтары, пацифистер немесе "офицерлер жиналысы" және басқалары сияқты әсер ететін үкіметтік емес қоғамдық ұйымдардың болмауы [91].
- Бұл қорғаныс туралы негізгі заңнаманың бұрыннан қабылданғанының және елдің даму деңгейіне — Қазақстан Республикасының өтпелі жағдайына сәйкес келуінің нәтижесі болды, ал осы кезеңде үлкен сапалық және сандық , оның ішінде ресми мемлекеттік субъектілердің құқықтары мен міндеттерін айқындау бойынша өзгерістер болды. Қазір мемлекеттің қауіпсіздік жүйесі институттандырудың кезекті кезеңінен өтуде және өз жұмысында тұрақтылыққа ие болуда. Осыған қарамастан, қазіргі уақытта заңнамада Қазақстан Республикасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесіндегі мемлекеттің, тұлға

қоғамының әрбір құрылымының орнын, функцияларын, құқықтары мен міндеттерін нақты айқындау қажеттілігі бар. Мұның бір бөлігі қорғаныс туралы жаңа заңнамада көрініс тапты, бірақ әлі көп нәрсе орындалмады.

- Осылайша, ұлттық қауіпсіздік, қорғаныс және Қарулы Күштер туралы заңдар әскери қауіпсіздік ұғымдық-категориялық аппаратының заңнамалық негізін, Қазақстан Республикасының қауіпсіздік жүйесін және оның функцияларын бекітті, қауіпсіздік түрлерін қамтамасыз ету субъектілерінің шеңберін, күштері мен құралдарын, оның қағидаттарын айқындады, әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерінде мемлекеттік билік органдарының өкілеттіктерін ажыратуды жүргізді, ұйымдастыру және олардың қызметін қамтамасыз ету, бақылау және қадағалау күштерін қаржыландыру тәртібін белгіледі.
- Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді құқықтық реттеудің негізі - қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ең маңызды әскери-саяси және қоғамдық қатынастарды ұйымдастырушылық, басқарушылық, мүліктік және қорғау құқықтық қатынастарын реттейтін конституциялық, әкімшілік, азаматтық, қылмыстық, азаматтық, іс жүргізу құқығының нормалары.
- Елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуді нормативтік құқықтық реттеудің заңнамалық деңгейімен халықаралық органдар немесе ұйымдар, сондай-ақ ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекетаралық шарттар мен келісімдерді қамтитын ұлттық құқықтық актілер негізінде осы қатынастарды нормативтік құқықтық реттеу тығыз байланысты. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді нормативтік құқықтық реттеуде заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілердің маңызы зор. Сандық тұрғыдан олар нормативтік құқықтық актілердің негізгі массивін құрайды. Заңдардан айырмашылығы (бастапқы, бастапқы сипаттағы актілер, бастапқы заңды ұйғарымдарды қамтиды) олар заңдарды нақтылайтын немесе реттейтін екінші реттік актілер, заңнамалық реттеу тақырыбына жатпайтын қатынастар және, әрине, заңдарға негізделуі керек, олармен қайшылыққа түспеуі керек, бұл қолда бар тәжірибеге сәйкес келмейді.
- Заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерді саралау, сондай-ақ осы актілерді қабылдайтын тиісті мемлекеттік органның құзыретіне және оның қолданылу аясына байланысты олардың әрқайсысының әртүрлі заңдық күшіне негізделеді. Осы белгілерге сәйкес елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық негізін құрайтын заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерді келесі топтарға жіктеуге болады:
- Мемлекет басшысының заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілері;
- Үкіметтің заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілері;
- ведомствоаралық заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер;
- министрліктер мен өзге де ведомстволардың заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілері.
- Мемлекет басшысының нормативтік құқықтық актілері (Қазақстан Республикасы Президентінің Заң күші бар Жарлықтары) өзінің құқықтық табиғаты бойынша ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы заңнама

жүйесінде заңдарға тең орын алады. Жарлықтар ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік басқарудың жалпы мәселелерін, атап айтқанда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін ұйымдастыру және жұмыс істеу мәселелерін жедел нормативтік құқықтық реттеуге арналған. Олар тек ҚР Президентінің құзыреті мәселелері бойынша қабылданып, заңдарға қайшы келмеуі тиіс. ҚР Президенті мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету органдарына жалпы басшылықты жүзеге асырады, ҚР Қауіпсіздік Кеңесін басқарады және оның қызметіне басшылық етеді, сыртқы және ішкі қауіпсіздікті қамтамасыз ету стратегиясын айқындайды, халықаралық органдардың немесе ұйымдардың, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету органдарының қызметін бақылайды және үйлестіреді, сондай-ақ әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы өзге де өкілеттіктерді іске асырады. Ол шығарған жарлықтар тек осы қатынастарды реттейтін заңдарды нақтылауы немесе заңнамалық реттеу тақырыбына жатпайтын қатынастарды реттеуі керек.

- Қалған заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерге де осындай талаптар қойылады. Осылайша, ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуді нормативтік құқықтық реттеу мәселелерінде қатаң иерархияның объективті қажеттілігі тек осы жағдайда ғана қарастырылып отырған салада мемлекеттік реттеудің бірлігіне, оның орнықтылығына, үнемділігі мен тиімділігіне қол жеткізуге болатындығында.
- Жүзеге асырылатын мемлекеттік саясат жағдайында басым бағыттардың бірі - мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде мемлекеттік қызметті құқықтық қамтамасыз етуді күшейту. Нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерді тікелей орындайтын мемлекеттік органдардың қатысуымен жүзеге асырылуы тиіс екені анық. Мемлекеттік органдардың ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі негізгі міндеті - олардың қызметіндегі заңдылықты қамтамасыз ету. Басқару органының немесе оның құрылымдық бөлімшесінің құқықтарын анықтау кезінде құқықтар мен міндеттердің бірлігін ескеру қажет, өйткені әрбір әрекетті орындау - құқық пен міндет. Бұдан басқа, заң бөлімшесінің әрбір міндеті оның бақылаудағы объектілерден (басқару органдарынан, лауазымды адамдардан) тиісті іс-әрекеттерді орындауды талап ету құқығымен қамтамасыз етілуге тиіс.
- Нормативтік құқықтық актілерді дайындау сапасының проблемасын көрсетейік. Мысалы, «Орталық және жергілікті атқарушы органдарда заң жұмысының сапасын арттыру жөніндегі қосымша шаралар туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2000 жылғы 7 маусымдағы № 868 қаулысының талаптарына сәйкес күші жойылды, Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінде Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрі аппаратының заң басқармасы құрылды, әскерлерде: заң топтары, аға заң кеңесшілері, заң кеңесшілері, командирлердің құқықтық жұмыс жөніндегі көмекшілері. Құрылымдық жағынан олар Қорғаныс министрлігінің әскери басқару органдарының мекемелері мен ұйымдарының құрамында болады және тиісті қолбасшылардың, командирлердің, бастықтардың жанында болады. Қазақстан

Республикасының Қорғаныс министрлігі әскери басқару органының норма шығару қызметінің барлық кезеңдерін жүзеге асыру процесіне белсенді қатысады. Реттелетін құқықтық қатынастардың сипатына қарай ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы қатынастарды реттейтін құқықтық актілерді үш топқа бөлуге болады [92].

- Бірінші топты қауіпсіздікті қамтамасыз етудің барлық күштері үшін маңызды ұлттық қауіпсіздіктің негізгі ережелерін айқындайтын жалпы мақсаттағы нормативтік-құқықтық актілер құрайды. Негізгі құқықтық актілерге: Ұлттық қауіпсіздік туралы, қорғаныс туралы, Азаматтық қорғаныс туралы, мобилизациялық дайындық және мобилизация туралы, Әскери міндет пен әскери қызмет туралы, әскери қызметшілердің мәртебесі туралы, төтенше жағдай туралы, әскери жағдай туралы заңдар, "Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын бекіту туралы" ҚР Президентінің Жарлығы және т. б. Жатады [86].
- Екінші топты ұлттық қауіпсіздіктің жекелеген салаларындағы құқықтық қатынастарды және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің нақты бағыттарындағы мемлекеттік органдардың қызметін реттейтін нормативтік-құқықтық актілер құрайды. Осы топтың құқықтық актілерінің ішінде Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы туралы, Терроризмге қарсы күрес туралы заңдарды, Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің құрылымын одан әрі жетілдіру туралы Жарлықтарын және т. б. бөліп көрсетуге болады.
- Үшінші топқа атқарушы билік органдарының ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы жүргізу нысанасы мен өкілеттіктерін айқындайтын нормаларды қамтитын құқықтық актілер кіреді. Оларға ұлттық қауіпсіздік органдары туралы, Шекара қызметі туралы, Қазақстан ІІМ Ішкі әскерлері туралы, Ішкі істер органдары туралы заңдар, "Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесі туралы ережені бекіту туралы" ҚР Президентінің Жарлықтары, басқа да заңдар мен заңға тәуелді актілер жатады.
- "ҚР Ұлттық қауіпсіздік туралы" Заңына сәйкес Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы - бұл жеке тұлғаның және азаматтардың конституциялық құқықтарын, қазақстандық қоғамның, іргелі мемлекеттік институттардың құндылықтарын қорғауды қамтамасыз ету бойынша ресми қабылданған көзқарастар мен шаралар жүйесі.
- ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев БҰҰ-дағы мыңжылдық саммитінде сөйлеген сөзінде атап өткендей, "Бүгін Қазақстанның дамуының ішкі заңдарына жауап беретін ұлттық қауіпсіздіктің тұжырымдамалық негіздерін әзірлеуге шұғыл қажеттілік туындады. Бұл тұжырымдамада, ең алдымен, әлеуметтік-құқықтық, демократиялық принциптерді іске асыру тетіктері, өзін-өзі ұйымдастыру, қоғамның өзін-өзі тазарту процестері рөл атқаруы керек. Қауіпсіздік елдің, жеке тұлғаның, қоғамның, мемлекеттің, табиғаттың сапасы ретінде "қатаң" (билікті басқару) және "жұмсақ" процестер негізінде қалыптасуы мүмкін (өзін-өзі ұйымдастыру негізінде дамудың жаңа сапалы тенденциялары

пайда болады). Қауіпсіздік стратегиясы мен саясатында "жұмсақ" және "қатты" бағыттардың принциптері әзірленуі керек» [93].

- Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасын әзірлеу кезінде оны қамтамасыз ету сенімді тұрақты және тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің қасиеттерін дамытуды көздейді деген жоғарыда біз негіздеген идеядан бастау маңызды. Сонымен қатар қоғам мүдделері, құндылықтары, мақсаттары өзін-өзі дамыту және табиғаттың өзін-өзі тазартуы үшін есепке алу мен жағдайды қалыптастыру кезінде қарама-қайшылықсыз жүйеде дайындалып, дамуы керек. Қауіпсіздік тұжырымдамасы туралы айту қоғамның қауіпсіздігін дамытудың бірыңғай кешені турады сөзді білдіреді: адам, қоғам, мемлекет, табиғат әлеуметтік, табиғи жүйелермен және процестермен одақтасады. Егер кез-келген элемент (мысалы, жеке тұлға) осы кешеннен түсіп қалса, онда жүйенің қауіпсіздігі туралы айтудың қажеті де жоқ.
- Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасын әзірлеу қажеттілігі келесі жайтқа байланысты. Мемлекеттің қауіпсіздік жүйесінің жұмыс істеуі өзара байланысты үш бағытты қамтиды. Бірінші бағыт - мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін қорғау жөніндегі саясатын әзірлеу. Бұл тұтастай алғанда қауіпсіздік мәселесіне және оның жекелеген құрамдас бөліктеріне (сыртқы саясат тұжырымдамасы, ұлттық-этникалық қатынастар, әскери, экономикалық, экологиялық, ақпараттық және қауіпсіздіктің өзге де түрлері саласындағы) тұжырымдамалық көзқарастарды әзірлеуді көздейді. Екінші бағыт — қауіпсіздіктің түрлі салаларында кешенді бағдарламаларды, жоспарларды және ағымдағы іс-шараларды іске асыру. Үшіншісі - дағдарысты, жанжалдарды және Қазақстанның қауіпсіздігіне нұқсан келтіретін өзге де төтенше жағдайларды шешуге бағытталған шұғыл шараларды әзірлеумен және іске асырумен байланысты.
- Осыған орай қауіпсіздік жүйесінің қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету бірінші кезектегі міндет ретінде Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасын әзірлеуді көздейтін өзінің өмірлік маңызды мүдделерін қорғау бойынша мемлекеттің бірыңғай саясатын әзірлеу қарастырылады.
- Төтенше жағдай кезінде ҚР-да ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету туралы мәселе жеке қаралуға жатады. ҚР-да "Төтенше жағдай туралы" 2003 жылғы 8 ақпандағы Қазақстан Республикасының Заңы қолданылатыны белгілі [94].
- Заңға сәйкес төтенше жағдай Қазақстан Республикасының демократиялық институттары, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы, саяси тұрақтылығы, оның азаматтарының қауіпсіздігіне елеулі және тікелей қауіп төнген және мемлекеттің конституциялық органдарының қалыпты жұмыс істеуі бұзылған жағдайда енгізіледі.
- Төтенше жағдайды енгізуге мыналар негіз болады:

1) Мемлекеттік шекараның шектес мемлекеттердің аумақтарынан жаппай өтуі; Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгерту әрекеттері; террористік актілер; Қазақстан Республикасының Конституциясын бұза отырып, билікті күштеп басып алуға немесе билікті күштеп ұстап қалуға

бағытталған іс-әрекеттер; әскери қақтығыстарды күштеп таңу мақсатында басқа мемлекеттер тарапынан арандатушылық әрекеттердің болуы; Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығын бұзу; жаппай тәртіпсіздіктер, ұлтаралық және конфессияаралық қақтығыстар; экстремистік топтардың жекелеген елді мекендерді, аса маңызды объектілерді қоршауы немесе басып алуы; заңсыз қарулы құралымдарды даярлау және олардың қызметі;

2) дүлей зілзалалардан (жер сілкінісі, сел, көшкін, су тасқыны және басқалар), дағдарыстық экологиялық жағдайлардан, табиғи өрттерден, эпидемиялар мен эпизоотиялардан, ауыл шаруашылығы өсімдіктері мен ормандардың аурулар мен зиянкестермен зақымдануынан, өнеркәсіптік, көліктік және басқа да апаттардан, өрттерден (жарылыстардан), шығарындылары бар апаттардан туындаған табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар (қауіпті) күшті әсер ететін улы, радиоактивті және биологиялық қауіпті заттар, ғимараттар мен құрылыстардың кенеттен құлауы, бөгеттердің жарылуы, тіршілікті қамтамасыз етудің электр энергетикалық және коммуникациялық жүйелеріндегі, тазарту құрылыстарындағы апаттар және жағдайды тезірек тұрақтандыруды, құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуді, қажетті құтқару және апаттық қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу үшін жағдай жасауды талап етеді.

Төтенше жағдайды енгізу үшін Қазақстан Республикасының Төтенше жағдайлар жөніндегі орталық атқарушы органының ұсынысы негізінде дүлей зілзаланың немесе ауқымды авариянның (апаттың) нақты қаупі де негіз бола алады.

Заңның 5-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында немесе оның жекелеген жерлерінде төтенше жағдайды Қазақстан Республикасының Президенті тиісті Жарлықпен Қазақстан Республикасының Парламентін дереу хабардар ете отырып, Премьер-Министрмен және Қазақстан Республикасы Парламенті палаталарының төрағаларымен өткізген ресми консультациялардан кейін енгізеді.

Біздің ойымызша, бұл заңға келесі параметрлер бойынша өзгерістер енгізу қажет. Сонымен, 4-бапта. "Төтенше жағдайды енгізу шарттары, негіздері" төтенше жағдайды енгізуге негіз болатын мән-жайлардың мәні мен сипаты бойынша әртүрлі көрсетілген. Мәселен, 1-тармақшаға сәйкес төтенше жағдайды енгізу негіздері болып табылатын мән-жайларға мемлекеттік шекараның шектес мемлекеттердің аумақтарынан жаппай өтуі; Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгерту әрекеттері; террористік актілер жатады; Қазақстан Республикасының Конституциясын бұза отырып, билікті күштеп басып алуға немесе билікті күштеп ұстап қалуға бағытталған іс-әрекеттер; қарулы жанжал қою мақсатында басқа мемлекеттер тарапынан арандатушылық әрекеттер; Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығын бұзу; жаппай тәртіпсіздіктер, ұлтаралық және конфессияаралық қақтығыстар; экстремистік топтардың жекелеген жерлерді, аса маңызды объектілерді қоршауы немесе басып алуы; заңсыз қарулы күштерді дайындау және олардың құрылымдары.

- Осы негіздеменің кейбірі (жаппай мемлекеттік шекарадан өту, конституциялық құрылысты өзгертуге бағытталған халықаралық терроризмнің белсенді әрекеттері, қарулы қақтығыс туғызу, аумақтық тұтастықты бұзу мақсатында басқа мемлекеттер тарапынан арандатушылық әрекеттер) қарулы шапқыншылық және агрессия немесе агрессия қаупі ретінде сарапануы және жекелеген заңмен реттелетін әскери жағдайдың енгізілуіне әкеп соғуы тиіс деп санаймыз.

- Сондай-ақ, заң мәтінінде екіұшты төңкерістердің бар екенін атап өтеміз, бұл белгілі бір ережелерді ерікті түрде түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысалы, 11-бапта төтенше жағдай кезеңіндегі мемлекеттік басқарудың ерекше нысандары мен құрылымдары нақты анықталмаған: "құрылуы мүмкін" (демек, құрылмауы мүмкін), "жедел штаб құрылуы мүмкін" (немесе құрылмауы мүмкін). Заңда құрылуы мүмкін жайтардың бәрі және олардың қандай жағдайда жасалғаны [94] қатаң түрде жазылуы керек.

- Сондай-ақ, заңда уақытша арнайы органның құрылымы (жергілікті жердің комендатурасы), оның есептілігі, комендантты бекіту немесе тағайындау рәсімі, комендатураны жою тәртібі нақты бекітілмеген. Заңға сәйкес, төтенше жағдай енгізілген жағдайда мемлекеттік басқаруды қамтамасыз ететін органдардың екі түрі (мемлекеттік комиссия, комендатура) құрылады. Бұл ретте заңда олардың өкілеттіктерінің нақты аражігі ажыратылмаған, міндеттері, өзара іс-қимыл мен келісімділік негіздері, иерархиялық бағыныштылық пен есептілік көрсетілмеген. Бұл мемлекеттің өмірін қамтамасыз ету жөніндегі жұмыстың ретсіздігіне, қайталануына және тиімсіздігіне әкелуі мүмкін.

- Сондай-ақ, азаматтардың құқықтары кепілдіктерінің белгісіздігін атап өткен жөн. Мысалы, 18-бапта "тұрғын үй-жайлар беріледі", "материалдық залал өтеледі", "жұмысқа орналасуға жәрдем көрсетіледі", "Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен қажетті көмек көрсетіледі" төтенше жағдай енгізу үшін негіз болған мән-жайлар нәтижесінде зардап шеккен жеке тұлғаларға зиянды өтеу жөніндегі шараларға қатысты жалпы ережелер көрсетілген.

- Төтенше жағдай жойылғаннан кейін азаматтардың мүдделерін бюрократиялық кідірістерден және әуре-сарсаңнан тікелей қорғайтын нақты заңды ережелер осы жерде толық көлемде көрсетілуі тиіс деп санаймыз. Осылайша, бұл заңда одан әрі жетілдіруді қажет ететін ережелер жеткілікті. Ол шектеу шаралары арқылы ұсынылған, қоғамдық өмірді қамтамасыз ету баптарының үлес салмағы тым төмен, дегенмен заңның негізгі мақсаты - азаматты, қоғамды, мемлекеттік жүйені қауіптен қорғау.

- Қазақстанның жалпыұлттық қауіпсіздігі тұжырымдамасын әзірлеу және оның қауіпсіздігіне төнетін нақты және ықтимал қатерді талдау кезінде өзара байланысты екі кезеңді бөліп көрсету орынды деп санаймыз. Олардың біріншісі ел мен қоғам дамуының қазіргі ерекше, дағдарыстық кезеңінде қауіпсіздік жүйесін құру қажеттілігімен анықталады, ол көптеген нақты қауіптердің болуымен және жергілікті, әмбебап сипаттағы дағдарыстық жағдайлардың тез өсуімен сипатталады. Екінші кезең қазіргі өтпелі кезеңнен тыс

ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның қауіпсіздік жүйесінің стратегиялық құрылысымен байланысты.

- Осылайша, ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін заңнамалық және заңға тәуелді деңгейде нормативтік құқықтық реттеудің негізгі мақсаты өзіне жүктелген міндеттерді тиімді шешуді қамтамасыз ету болып табылады деп қорытындылауға болады. Осыған сәйкес мұндай реттеуді жетілдірудің негізгі перспективалық бағыттары мынадай проблемаларды шешу болуға тиіс:
- тұжырымдамалық деңгейде-тұжырымдаманы әзірлеу және қабылдау; ҚР қауіпсіздік тұжырымдамасы сәйкестігіне нормативтік құқықтық актілерді сараптамадан өткізу; анықталған кемшіліктерді жою мақсатында нормашығармашылық жоспар жасау;
- халықаралық құқық саласында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласына жұмылдырылған және өзіне артылған міндеттерді, соның ішінде әскери қауіптерге қарсы күресте күш біріктіре отырып анағұрлым тиімді шешу мүмкіндігін мемлекеттік органдардың қамтамасыз етуі бойынша жағдайы жасау және соны сақтауға бағытталған өзара іс-қимылды дамыту мақсатында таяу және алыс шетелдердің мемлекеттік органдарымен сәйкес келетін ҚР мемлекеттік органдары арасында ынтымақтастықтың құқықтық негіздерін жетілдіру;
- конституциялық құқық саласында-барлық азаматтардың, лауазымды адамдардың, мемлекеттік органдардың, қоғамдық-саяси және діни ұйымдардың заңдылықты мүлтіксіз сақтауы мақсатында заңнама талаптарының орындалуын қамтамасыз ету; олардың заңды қызметке неғұрлым белсенді қатысуы есебінен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі элементтерінің құқықтары мен міндеттерін іске асыру тетігін жетілдіру.

Аманжоловтың пікірінше Қазақстан Республикасы мемлекеттік тәуелсіздік алып, халықаралық-құқықтық субъектілігінен туындайтын барлық өкілеттіктерді мойындағаннан кейін жаңа тәуелсіз мемлекеттің алдында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі тұрды. Бұл мәселені шешу басты стратегиялық басымдық деп танылды және осыған байланысты Республикаға қазіргі халықаралық құқықтық қатынастарда өзінің ұлттық мүдделерін анықтау қажет болды. Бұл жағдайда Қазақстанға: бұрынғы КСРО құрған, сол кездегі саяси-құқықтық талаптарға азырақ жауап беретін қауіпсіздік жүйесіне сүйенуге; бар халықаралық тәжірибені пайдалану немесе оның геосаяси жағдайының ерекшеліктеріне байланысты мүлде жаңа тәсілдерді әзірлеу. Бүгінгі таңда қалған екеуінің элементтерін пайдалана отырып, үшінші жол таңдалғаны анық. Бұл Қазақстан өзін халықаралық қауіпсіздіктің жан-жақты жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде ғана емес, сонымен бірге осы жүйе аясында егемен мемлекет ретінде басқа мемлекеттерге нұқсан келтірмей өзінің саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да қажеттіліктерінің жиынтығын жүзеге асыруға шақырылғанын көрсетеді [95].

2.2 Әлеуметтік қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің түрі ретінде: Қазақстан Республикасындағы жаңа әлеуметтік бағдар сапасын арттыру шеңберінде

Әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы заң шығару процесінің негізі әзірленіп жатқан мемлекеттік әлеуметтік көрсеткіштермен нақты өзара байланыста әлеуметтік әсерді стратегиялық жоспарлау және болжау болуға тиіс. Әлеуметтік заңнаманы дамыту әлеуметтік стандарттарды арттыруға бағытталуы тиіс. Әлеуметтік жағдайдың маңызды көрсеткіші-кең номенклатураның болуы және өмір сапасының әлеуметтік стандарттарын сақтау. Өз функцияларын орындай отырып, әлеуметтік мемлекет әлеуметтік тәуекелдер туындаған кезде ең төменгі күнкөріс деңгейінің оңтайлы деңгейіне кепілдік беруі керек, бірақ әлеуметтік қайырымдылық есебінен емес, бүкіл ұлттың игілігі үшін экономикалық дамудың Конституциялық қағидатын іске асыру нысаны болып табылатын бюджет қаражатын бөлу арқылы; жасына, мүгедектігіне, өмір сүру мүмкіндігіне байланысты әлеуметтік қамсыздандырудың сапасы мен көлемін қатаң реттеу қартайғанға дейін және басқа да әлеуметтік факторлар. Мемлекеттік әлеуметтік саясат заңнамада бекітілген әлеуметтік стандарттарға сәйкес жүзеге асырылуға тиіс.

Біздің пікірімізше, мемлекет бүгінде қоғамның мүдделеріне көбірек көңіл бөлуде, өйткені мемлекеттің өркендеуі халықтың өмір сүру деңгейі мен қоғамның әлеуметтік қауіпсіздігіне тікелей байланысты, бұл осы тақырыптың өзектілігін аша түседі. Оның мақсатына келсек, әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімді жүйесін әзірлеу және нақты құрылымын құру, бұл арада жүйенің элементтерін интеграциялаудың жоғары деңгейі болуы шарт [96, 177 б].

Егер алдыңғы жылдары ұлттық қауіпсіздіктің элементі ретінде әскери және экономикалық қауіпсіздікке көп көңіл бөлінсе, алайда қоғамның мүдделері, яғни әлеуметтік қауіпсіздік те маңызды мәселе екенін естен шығармаған жөн. Мемлекеттің өркендеу деңгейі қоғамның барлық қажеттіліктермен қаншалықты қамтамасыз етілгеніне байланысты, сондықтан әлеуметтік қауіпсіздік мәселелері бұрынғыдан да өзекті болып отыр. Десек те, экономикалық және әскери қауіпсіздік жүйелерімен салыстырғанда, әлеуметтік қауіпсіздік жүйесі әлдеқайда нашар дамыған. Оның нақты анықталған құрылымы жоқ және осы жүйеге кіретін бірқатар салалар басқа элементтермен өзара әрекеттеспеген немесе әлсіз әрекеттесіп өздігінен жұмыс істеуде. Халықтың қауіпсіздігі мен қоғамның өмір сүру жағдайлары мемлекеттің шешім қабылдауында басымдыққа ие болуы керек, сондықтан әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мықты жүйесін әзірлеу өте маңызды міндетке айналып отыр.

А.С.Ибраева сөзінше, Қазақстан Республикасының негізгі ұлттық мүдделері - азаматтар мен қоғамның әл-ауқатын жақсарту қажеттіліктеріне барабар денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің деңгейі мен сапасына қол жеткізу және қолдау [20, 103 б.].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің күштері мен құралдары өздерінің күш-жігері мен ресурстарын ішкі саяси, экономикалық, әлеуметтік салаларда, ғылым мен білім беру саласында, халықаралық, рухани, ақпараттық, әскери, қорғаныс-өнеркәсіптік және экологиялық салаларда, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздік саласында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге жұмылдырады [84]. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі де кез-келген жүйе сияқты бірқатар элементтерден тұрады, олардың өзара әрекеттесуі арқылы ол өз мақсатын жүзеге асыра алады. Ғылыми еңбектерде ұлттық қауіпсіздіктің әртүрлі элементтері ерекшеленеді, олардың саны 4-тен 10-ға дейін және одан да көп. Қоғамдық өмірдің төрт негізгі саласы бар: әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани-адамгершілік, осылайша, ұлттық қауіпсіздіктің төрт элементін ажыратуға болады:

- әлеуметтік қауіпсіздік;
- экономикалық қауіпсіздік;
- саяси қауіпсіздік;
- рухани-адамгершілік қауіпсіздік.

Демек, әлеуметтік қауіпсіздік – бұл қоғамдық өмірдің әлеуметтік саласының қауіпсіздігі, сонымен қатар ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі элементтерінің бірі [2]. «Әлеуметтік қауіпсіздік» ұғымының анықтамасына өту үшін «әлеуметтік жүйе» ұғымына анықтама беру керек.

Әлеуметтік жүйе – белгілі бір қатынастар мен байланыстарда болатын және белгілі бір әлеуметтік тұтастықты құрайтын элементтердің (жеке тұлға, әртүрлі әлеуметтік топтар, қабаттар, әлеуметтік қауымдастықтар) жиынтығы. Анықтамадан көрініп тұрғандай, әлеуметтік жүйенің негізгі элементтері: жеке тұлға, әлеуметтік топтар және әлеуметтік қауымдастықтар.

Әлеуметтік топ – бұл ресми немесе бейресми әлеуметтік институттармен реттелетін қатынастар жүйесімен байланысты кейбір іс-шараларға қатысуына негізделген ортақ маңызды әлеуметтік белгісі бар адамдардың бірлестігі.
Әлеуметтік қауымдастық – бұл әлеуметтік өмірдің субъектісі ретінде әрекет ететін өмірлік жағдайлары, құндылықтары, мүдделері, нормалары, әлеуметтік байланысы және әлеуметтік бірегейлігі туралы ұғынықтары бірдей адамдар жиынтығы.

Әлеуметтік жүйенің барлық элементтері әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз ету объектілері болып табылады, сондықтан келесі анықтаманы беруге болар еді: әлеуметтік қауіпсіздік – бұл адамның, әлеуметтік топтың, қауымдастықтың өмірлік мүдделерін, құқықтарын, бостандықтарын бұзу қаупінен қорғалу жағдайы.

Көбінесе «әлеуметтік қауіпсіздік» ұғымы «экономикалық қауіпсіздік» ұғымымен бүркеледі. Әлбетте, әлеуметтік және экономикалық тәуекелдер мен қауіптер әртүрлі [2]. Әлеуметтік қауіпсіздік және экономикалық қауіпсіздікті бұзудың әлеуметтік салдары туралы түсініктерді араластыруға болмайды: егер біріншісі тікелей әлеуметтік тәуекелдер мен қауіптерден тұратын болса, екіншісінде экономикалық тәуекелдер мен қауіптерді іске асыру жанамаланған. Ақырында, "әлеуметтік қауіпсіздік" пен "әлеуметтік саясат" ұғымдарының

арақатынасы туралы сұрақ туады, олар көбінесе бір ұғым ретінде қабылданады, ал бұл дұрыс емес.

Әлеуметтік қауіпсіздік – бұл әлеуметтік жүйенің қасиеті, ал әлеуметтік саясат – бұл белгілі бір әлеуметтік топтардың өмір сүру сапасы мен деңгейін жақсартуға бағытталған шаруашылық субъектісімен (әдетте мемлекет) жүргізілетін іс-шаралар жүйесі. Әлеуметтік саясат, шын мәнінде, әлеуметтік жүйенің жұмыс істеу сапасын жақсартуға, оның ішінде әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз етуді жақсартуға бағытталған шаралар. Әлеуметтік қауіпсіздік жүйесімен тығыз байланысты әлеуметтік кепілдіктер ұғымы бар. Отбасы мен баланың әлеуметтік құқықтарының құқықтық реттеу сапасын арттыру [88] Қазақстан Республикасындағы жаңа әлеуметтік бағыттың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл тұрғыда бірнеше негізгі аспектілерді бөліп көрсетуге болады:

1. Балалардың құқықтарын қорғау: Зорлық-зомбылықтың, қанаудың және кемсітудің барлық түрлерінен балалардың құқықтарын қорғауға бағытталған заңнамалық шараларды нығайту маңызды. Бұған қамқоршылық, бала асырап алу, жетімдік, білімге қол жеткізу және медициналық көмек көрсету мәселелерін реттейтін заңдар кіреді.
2. Отбасын қолдау: Жаңа әлеуметтік бағыт отбасылық құндылықтар мен отбасылардағы тұрақтылықты қолдау үшін жағдай жасауға ықпал етуі керек. Бұған балаларды бірге тәрбиелеуге, ажырасуды реттеуге және отбасындағы дауларды шешуге ықпал ететін заңдарды әзірлеу және енгізу арқылы қол жеткізуге болады.
3. Гендерлік теңдік: Гендерлік теңдіктің заңнамалық кепілдіктерін күшейту және әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу маңызды. Бұл әйелдерді тұрмыстық зорлық-зомбылықтан, жыныстық зорлық-зомбылықтан және жұмыс орнындағы кемсітушіліктен қорғауға бағытталған заңдарды енгізуді қамтиды.
4. Білім беру және ақпараттандыру: сапалы білім мен отбасы және баланың құқықтары туралы ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ететін заңдарды әзірлеу және енгізу маңызды. Бұл құқықтық сауаттылықты және отбасыларға құқықтық көмекке қол жеткізуді қамтиды.
5. Халықаралық стандарттар: Қазақстан БҰҰ-ның Бала құқықтары туралы конвенциясы және басқа да өңірлік және халықаралық құжаттар сияқты халықаралық стандарттармен келісе отырып, өзінің құқықтық шеңберін нығайта алады.

Отбасы мен баланың әлеуметтік құқықтары саласындағы тиімді құқықтық реттеу, отбасының әрбір мүшесі тең мүмкіндіктерге ие болатын және құқықтарының бұзылуынан қорғалған әділ және қауіпсіз қоғам құру үшін қажет.

Талдау көрсеткендей, қазақстандық әлеуметтік заңнаманы дамытуда тұтастықтың жоқтығының негізгі проблемасы: мемлекет мойындайтын әлеуметтік тәуекелдердің құрамы туралы теориялық мәселелердің жеткіліксіз пысықталуында, әлеуметтік төлемдердің еңбекке жарамсыз адамдар үшін өмір сүру құралдарының негізгі көзі ретіндегі маңызы туралы, отбасыларды,

балаларды, ата-аналарды әлеуметтік қорғау деңгейін төмендететін заңнаманың ақаулы дамуында жатыр. Отбасы, ана, әке болуды және баланы әлеуметтік қамсыздандыру туралы заңнаманы қалыптастыруға тұжырымдамалық жүйелі тәсілдің болмауы, оның тиімділігінің төмендігіне және болжанбайтын әлеуметтік салдарға, кейде азаматтардың әлеуметтік қамсыздандыру құқықтарының бұзылуына әкеп соғады.

Әлеуметтік қорғау жүйесі мазмұнының өзгеру динамикасын бағалау әлеуметтік-қамсыздандыру заңнамасын дамытудың тұтастығының жоқтығын, әлеуметтік тәуекелдерді жоюды, оларды ауыстыруды және әлеуметтік қамсыздандыру деңгейінің төмендеуін көрсететін бірқатар фактілерді анықтауға мүмкіндік береді.

Осындай кең ауқымды проблемалардың болуы ғылыми қызығушылықты айқындап, авторды отбасы, ана болуды, әке болуды және баланы әлеуметтік қамтамасыз етудің қазақстандық жүйесін зерттеуге итермеледі.

Біздің пікірімізше, мемлекеттің міндеті – отбасын, ананы, әкені және баланы әлеуметтік қорғау жүйесінің болуын және жұмыс істеуін қамтамасыз ету – келесі конституциялық құндылықтардың, кепілдіктер мен құқықтардың жиынтығына негізделеді: Қазақстанның әлеуметтік мемлекет ретінде жариялануына; заңды негіздер бойынша әлеуметтік қамсыздандырудың кепілдігіне; бүкіл халықтың игілігі үшін экономикалық даму қағидатына; жеке адамның қадір-қасиеті құқығына; отбасының, ата-ананың, балалық шақтың конституциялық құндылығына және олардың мемлекеттік қорғалуын қамтамасыз етуге [97, 24 б.].

Балалары бар азаматтардың ата-аналық міндеттері жоқ азаматтарға қарағанда конституциялық міндеттерінің (баланы күту, тәрбиелеу, асырау жөніндегі міндеттері) көлемі үлкен. Ата-ананың конституциялық-құқықтық мәртебесінің қосымша міндеттері отбасына мемлекет тарапынан көрсетілетін көмекпен теңестірілуі тиіс. Отбасын, аналық, әкелікті және балалық шақты мемлекеттік қорғау әлеуметтік-экономикалық шаралар кешенін қамтуы тиіс, олардың құрамдас бөлігі әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі болып табылады. Әлеуметтік заңнаманы дамыту негізгі идея ретінде әлеуметтік қамсыздандыру деңгейін төмендетуге жол бермеу принципін енгізу арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

А.Б.Бидайшиева, К.Надирова, С.Кульдинова, Н.Ж.Апахаев, Е.А.Бурибаев, Ж.А.Хамзина, халықты әлеуметтік қорғаудың қол жеткізілген деңгейін төмендетуге жол бермеу қағидасының құқықтық тұрақтылығы Қазақстан Республикасының Конституциясы шеңберінде ғана әлеуметтік мемлекеттілік тұжырымдамасының іске асуы ретінде мүмкін бола алады. Заңнама өзгерген кезде әлеуметтік қамсыздандыруды ұсыну шарттары нашарламауы тиіс, әлеуметтік қамсыздандыру түрі (нысаны) жойылған кезде бұрын белгіленген әлеуметтік қолдау шаралары олар тағайындалған барлық мерзім ішінде ұсынылуы тиіс [98, 18 б.].

Бұдан басқа, «Ең төменгі әлеуметтік стандарттар және олардың кепілдіктері туралы» салааралық заңға деңгейлерді төмендетуге, бұрын

бекітілген стандарттарды қысқартуға жол бермеу туралы ережелерді бекіту бөлігінде өзгерістер талап етілді.

Конституциялық ережелердің мәні бойынша әлеуметтік қамсыздандыру деңгейі «лайықты өмірді» және «адамның еркін дамуын» қамтамасыз етуі керек. Бұл мәселеде заң шығарушы «лайықты өмір сүру деңгейі» ретінде ұсынылуы мүмкін деңгейдің салыстырмалы түрде объективті көрсеткіші өркениетті әлемде, соның ішінде, ХЕҰ актілерінде танылған халықаралық стандарттардан төмен емес деңгей болып табылатындығына негізделуі керек.

Біздің ойымызша, ХЕҰ-ның Әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы арнайы конвенцияларының ешқайсысын Қазақстан осы халықаралық ұйымға мүше болған 31 жыл ішінде ратификациялаған жоқ. Әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы әмбебап сипаттағы ХЕҰ-ның ратификацияланған конвенцияларының болмауы қазақстандық заңнаманың жүйелілігі мен сапасына теріс әсер етеді, ратификациялау оны одан әрі жетілдіруге қызмет етеді. Халықаралық әмбебап стандарттар мемлекеттен ата-ана болуды, балалық шақты, ата-ана міндеттерін сөзсіз әлеуметтік тәуекелдермен орындауды тануды талап етеді, ол бала пайда болған кезде отбасының өмір сүру деңгейін төмендетудің, ата-аналардың тиімді жұмыспен қамтылуын және гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің, баланы күтіп-бағуға, тәрбиелеуге және толыққанды дамытуға арналған шығындарды толықтырудың мемлекеттік өтемақы жүйесін көздеуге тиіс [99, 288 б.].

Қазақстандық заңнамада балалы отбасыларды қолдаудың нақты стратегиясы жоқ, тиісті нормативтік көздер үнемі жетілдіру, сапаны жақсарту процесінде, бірақ бұл іс жүзінде отбасылардың өмір сүру деңгейінің нақты өсуіне әкелмейді. Біз заңнаманы дамытуда мақсаттылық пен бірліктің жоқтығын, сондай-ақ әлеуметтік саладағы қысқа мерзімде жүргізілген соңғы реформалардың төмен пысықталғандығын дәлелдедік. «Бір полюстен екінші полюске» ұқсас қозғалыс отбасыларға әлеуметтік қолдауды әлсіретіп қана қоймайды, сонымен қатар мемлекеттік органдардың беделін төмендетеді, кейбір жағдайларда жоспарлы әлеуметтік өзгерістерді жүзеге асыруға толық қабілетті емес.

Әлеуметтік мемлекеттерде (оның ішінде Қазақстанда) әлеуметтік кепілдіктер оларды қаржыландырумен қамтамасыз етіледі. Ол мемлекеттік қазынаның қаражаты есебінен және жария қаржылық менеджмент тетіктерімен де жүзеге асырылады. Осылайша, әлеуметтік кепілдіктер адекватты заңнамалық реттеу жағдайында әлеуметтік саладағы экономикалық қатынастарда қол жеткізуге болатындай дәрежеде әлеуметтік қамсыздандыру мақсаттарына қызмет етеді. Тиісті бөлігінде әлеуметтік кепілдіктер – әлеуметтік саясаттың экономикалық тірегі, екінші бөлігінде – әлеуметтік қамсыздандыру болып табылады. .

Дегенмен, әлеуметтік қамсыздандыру тек әлеуметтік кепілдіктермен ғана емес, сонымен бірге қоғамға қауіп-қатерлердің, қоқан-лоқы және қатерлердің жүзеге асуының алдын алу шараларымен де қамтамасыз етіледі. Әлеуметтік қамсыздандыруға төнетін қатер жауапқа тартылуы мүмкін қоғамдағы

мемлекеттік тыйымдардың бұзылуынан және қоғамға жат мінез-құлықтардан емес, әлеуметтік процестердің өзінен туындайтынын атап өткен жөн.

Біздің ойымызша, әлеуметтік процестер – қозғалысқа, әлеуметтік жүйенің және оның элементтерінің бір күйден екінші күйге ауысуына әкелетін құрылымдық және себептік тәуелділіктермен өзара байланысты тұрақты әрекеттестіктердің жиынтығы. Жүйе күйі – жүйенің жұмыс істеу сәтіндегі сипаттамасы. Жүйе маңызды айнымалылар мен параметрлердің белгілі бір кешенімен сипатталатындықтан, бұл күйді көрсету үшін олардың қарастырылып отырған сәтте қабылдайтын мәндерін анықтау қажет [100, 42 б.].

А.В. Беликова, М.П. Комаров ойларынша, жүйенің әрбір күйі тұрақтылықпен сипатталады. Жүйенің тұрақтылығы – жүйенің элементтері өзінің қасиетін жоғалта бастағанға дейін, яғни одан әрмен қарай жоғалту жүйе элементіне өзінің орналасу жағдайына қанағаттанбау дәрежесіне әкелгенге дейін сақталады [101, 18 б.].

Сыртқы ортаның әсерінен жүйенің шамалы ауытқуы жүйе күйінің өзгеруіне әкелмейді, жүйе мұндай ауытқуларды айырбас тепе-теңдігіне ұмтыла отырып, қалпына келтіреді;

Біздің ойымызша, әлеуметтік жүйе күйінің тұрақсыздығы жүйенің элементтерінің де, сыртқы ортаның да резонанстың аналогын тудыратын көптеген әсерлерінен туындайды. Бұл жағдай жүйе элементтерінің өз жағдайына қанағаттанбауының күшеюімен сипатталады [102, 46 б.].

Осылайша, халық үшін қанағаттанбаушылық көрсеткіші болып өмір сүру деңгейі табылады. Халықтың экономикалық өмір сүру деңгейі ерекше маңызды. Егер оның салыстырмалы өмір сүру деңгейі төмендей бастаса, бұл әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі элементтері жағдайының нашарлауына әкеледі.

О.А. Колоткина ойынша, юұл жағдайда жүйе өз тепе-теңдігін жоғалтты деп айтуға болады. Жалпы алғанда әлеуметтік қамсыздандырудың тұрақты объектісі болып тұлға, оның қоғамның әлеуметтік саласындағы өмірлік маңызды құқықтары мен бостандықтары, атап айтқанда өмір сүруге, еңбекке және оған ақы төлеуге, тегін емделуге және білім алуға, қолжетімді демалуға және мемлекет тарапынан кепілдендірілген әлеуметтік қорғауға құқығы саналады [103, 374 б.].

Алайда, әлеуметтік қамсыздандырудың объектілері мен субъектілерінің өзі қоғамның даму шарттарының өзгеруіне қарай өзгеруі мүмкін. Қоғамдағы әлеуметтік қамсыздандырудың жағдайы халықтың өмір сүру деңгейіне тікелей байланысты. Әлеуметтік қамсыздандыру тек ресми және бейресми мемлекеттік мекемелердің әрекеттерімен ғана қамтамасыз етілмейді. Ол үшін қолайлы әлеуметтік-экономикалық жағдайлар қажет. Бұл әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің негізгі міндеті әлеуметтік процестерді бақылау және әлеуметтік жүйе мен оның элементтерінің жағдайының нашарлауына жол бермеу екенін білдіреді.

Әлеуметтік саладағы қауіпсіздік қатерлері қайдан келеді? Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасында әлеуметтік саладағы ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретін келесі жайттар айтылған: қоғамның бай

адамдардың шағын тобы және табысы аз азаматтардың басым тобы болып жіктелуі; кедейлік шегінен төмен тұратын халықтың үлес салмағының артуы; жұмыссыздықтың өсуі және халықтың физикалық денсаулығына қауіп төндіретін денсаулық сақтау және халықты әлеуметтік қорғау жүйелерінің дағдарысы, алкоголь мен есірткі заттарын тұтыну деңгейінің өсуі.

Мұның бәрі елдегі туу мен орташа өмір сүру ұзақтығының күрт төмендеуіне, қоғамның демографиялық және әлеуметтік құрамының деформациясына, өндірісті дамытудың негізі ретінде еңбек ресурстарының бұзылуына, қоғамның – отбасының іргелі бірлігінің әлсіреуіне, халықтың рухани, адамгершілік және шығармашылық әлеуетінің төмендеуіне әкеледі. Мұның бәрі елдегі туу мен орташа өмір сүру ұзақтығының күрт төмендеуіне, қоғамның демографиялық және әлеуметтік құрамының деформациясына, өндірісті дамытудың негізі ретінде еңбек ресурстарының бұзылуына, қоғамның – отбасының іргелі бірлігінің әлсіреуіне, халықтың рухани, адамгершілік және шығармашылық әлеуетінің төмендеуіне әкеледі.

Мемлекет өмірінің осы және басқа да проблемаларын шешудің құралдары мынадай жүйелер болып табылады:

- білім, ғылым және мәдениет;
- елдің денсаулық сақтауы және халықтың әл-ауқаты;
- дене шынықтыру, туризм және спорт;
- жастармен жұмыс;
- әлеуметтік сақтандыру, зейнетақы және басқа да қамтамасыз ету;
- қоғамдық қауіпсіздік, құқық бұзушылықтар мен қылмыстарға қарсы күрес;
- халықты, мүмкіндігі шектеулі жандарды әлеуметтік қорғау.

Жүйелердің әрқайсысының өз басқару органдары бар, тиісті қаржыландыруға, нормативтік-құқықтық базаға, кадрлық әлеуетке, аумақтық басқару органдарына (әдетте) және жергілікті мекемелерге сүйенеді.

Осыған сүйене отырып, әлеуметтік саясаттың стратегиялық мақсаттары болып:

- адамдардың материалдық жағдайы мен өмір сүру жағдайларын айтарлықтай жақсартуға қол жеткізу;
- халықты тиімді жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ету, жұмыс күшінің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру;
- еңбек, халықты әлеуметтік қорғау, білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет, тұрғын үймен қамтамасыз ету саласындағы азаматтардың конституциялық құқықтарына кепілдік;
- әлеуметтік саясатты отбасына қайта бағыттау, отбасына, әйелдерге, балалар мен жастарға берілетін құқықтар мен әлеуметтік кепілдіктерді қамтамасыз ету;
- демографиялық жағдайды қалыпқа келтіру және жақсарту, халықтың, әсіресе балалар мен еңбекке қабілетті жастағы азаматтардың өлімін азайту;
- әлеуметтік инфрақұрылымды айтарлықтай жақсарту.

Біздің піккірімізше, әлеуметтік қауіпсіздікке төнетін қатерлер әлеуметтік процестерден туындайды, сондықтан әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің негізгі міндеті осы процестерді бақылау болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, әлеуметтік қауіпсіздік шеңберіндегі мемлекет өмірінің проблемаларын шешу құралдары болып жүйелер табылады: білім, ғылым және мәдениет; елдің денсаулығы және халықтың әл-ауқаты; дене шынықтыру, туризм және спорт; жастармен жұмыс; әлеуметтік сақтандыру, зейнетақымен қамсыздандыру және басқа да қамтамасыз ету; қоғамдық қауіпсіздік, құқық бұзушылықтар мен қылмысқа қарсы күрес; халықты, мүмкіндігі шектеулі адамдарды әлеуметтік қорғау [104, 36 б.].

Жүйелердің өз басқару органдары бар, олар тиісті қаржыландыруға, нормативтік-құқықтық базаға, кадрлық әлеуетке, аумақтық басқару органдарына (әдетте) және жергілікті мекемелерге сүйенеді.

Баланың әлеуметтік құқықтары – бұл кәмелетке толмаған адамға берілетін әлеуметтік игіліктер кешені. Әлеуметтік құқықтар қоғам мен балалардың қарым-қатынасына қатысты және басқа балалардың қоғамындағы өмірмен байланысты өз мүдделерін қорғауға көмектеседі [105].

Әлеуметтік құқықтар білім беруді, ақпараттың қолжетімділігін, медициналық қызмет көрсетуді, лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз етуді және жеке тұлғаның салауатты өсуі мен дамуы үшін жағдайларды қоса алғанда, өмірдің ең кең саласын қамтиды. Қазіргі уақытта жүз жыл бұрын балалардың құқықтарын бекітетін құжаттардың болмағанын елестету қиын, өйткені балалар тұтастай және толығымен ата-аналарына тиесілі болды және олар балаларының не істеу керектігін және қалай өмір сүру керектігін, қайда оқу керектігін және т. б. шешті.

Бала құқықтары туралы. 1989 жылы Бас ассамблея тарапынан Бала құқықтары туралы конвенция қабылданды. Конвенция балалардың құқықтары жазылған халықаралық құқықтық құжат болып табылады, құжат балалардың құқықтары егжей-тегжейлі жазылған 54 баптан тұрады [106].

Конвенцияның 28-бабы, әрбір балаға тегін бастауыш білім беруге кепілдік береді және БҰҰ-ның барлық мүшелерінен орта білім берудің әртүрлі нысандарын дамытуды және оның барлық балаларға қолжетімділігін қамтамасыз етуді ынталандыруды талап етеді [107].

Білім беру жүйесінің маңызды бөлігі бала тәрбиесіне арналған, Конвенция екі ата-ананың да баланың дамуы мен тәрбиесі үшін толық жауапкершілігін тану үшін шаралар қабылдауды талап етеді. Әр баланың ата-анасы немесе оның қамқоршылары оны тәрбиелеуге жауапты болуы керек, баланың мүдделері олардың негізгі қамқорлығының негізгі тақырыбы болуы керек.

20-бапта ата-анасынан айырылған балаларды тәрбиелеу және күту міндеттері анықталған, онда ата-аналарды алмастыру нұсқаларын қарастырған кезде баланы тәрбиелеу мен оның этникалық тегінің сабақтастығына, сондай-ақ оның діни және мәдени байланысына, ана тіліне мән беру қажет [106].

21-бап басқа елдерде асырап алуға болатын балалардың құқықтарын анықтайды. Балалардың тәрбиеге құқықтарын қамтамасыз етуде Бала құқықтары

жөніндегі конвенцияның 29-бабы маңызды болып табылады. Онда барлық қатысушы елдер үшін балаларды қоғамдық тәрбиелеу мақсатының басымдыққа ие тұстары ұсынылған: баланың талантын, ақыл-ой және физикалық қабілеттерін толық көлемде дамыту; баланың туған мәдениеті мен ата-анасына, оның тілі мен халқының құндылықтарына, туған еліне құрмет көрсетуге тәрбиелеу; адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын, сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысында жарияланған принциптерді құрметтеуге тәрбиелеу; баланы қоғамның саналы өміріне мемлекеттің барлық азаматтары арасындағы төзімділік пен теңдік рухында дайындау; қоршаған табиғатты құрметтеуге тәрбиелеу. Қазақстан Республикасында балалардың құқықтары туралы басты акт Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-II Заңы болып табылады, бұдан басқа елдегі балалардың құқықтары Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодекспен регламенттелген [96].

ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексі – бұл ел аумағындағы отбасылар ішіндегі қатынастарды реттейтін нормативтік құқықтық акт, отбасы кодексі 8 бөлімді қамтиды [107].

XXI ғасырда баланың әлеуметтік құқықтары ересектердің әлеуметтік құқықтарынан айтарлықтай ерекшеленбейді, балалар білім, қажетті медициналық көмек пен күтімді алуы керек. Әлеуметтік құқықтар әр баланың үйлесімді тұлға болып өсуіне мүмкіндік береді.

А.О.Грудзинский, А.К. Полянина ойларынша, дүниеге келген әрбір бала өсе келе азамат болады, сондықтан әр баланың құқығы бар: өмір мен бостандық үшін оны ешкім, оның ішінде ата-анасы да бас бостандығынан айыра алмайды; аты-жөні бойынша, егер бала 14 жасқа толса, әр баланың аты мен төлқұжаты болуы керек; қолжетімді білім мен тегін медициналық көмекке; өз пікірі мен дінді таңдау еркіндігіне; ата-аналар баланың физикалық және психикалық денсаулығына қамқорлық жасауы керек; ата-анасының қамқорлығы мен материалдық қамтамасыз етілуіне; әр баланың отбасына, олардың қамқорлығы мен назарына құқығы бар; 16 жасқа толған кезде бала ата-анасының келісімімен толық емес жұмыс күніне және дербес еңбек қызметіне құқылы; зорлық-зомбылықтан қорғануға және қауіпсіз жағдайда өмір сүру құқығына; бос уақыт пен демалысқа; өзінің жеке басын, ар-намысы мен қадір-қасиетін қанау мен зорлық-зомбылықтың кез келген түрінен: экономикалық, жыныстық, саяси, рухани, моральдық, физикалық, психологиялық қорғануға [108, 83 б.].

Мемлекет әр балаға ой мен сөз бостандығына, өз көзқарастары мен мүдделеріне ие болу құқығына, өзінің өмір жолын таңдау құқығына кепілдік береді, мемлекет баланың жеке басын, оның ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауы керек, бала құқықтары бұзылған және жеке басына қол сұғылған жағдайда кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссияға және қамқоршылық органдарына көмек сұрауға құқығы бар.

Бала Қазақстан Республикасының игілігі болып табылатын тарихи-мәдени мұраны, бірегейлікті, тілді және өзге де құндылықтарды құрметтеуге міндетті,

балалар басқа адамдардың құқықтары мен қадір-қасиеттерін құрметтеуге, оларға ізгілікпен қарауға міндетті.

«Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы» Заң балаларды қорғау бойынша бірнеше шараларды да көздейді: балаға және оның адамгершілік дамуына зиян келтіретін зорлық-зомбылықты, дәстүрлі емес қатынастарды, порнографияны, алкоголь мен темекі шегуді насихаттайтын ақпараттардан қорғау; балалар еңбегін пайдаланудың жолын кесу, құрбан болғандар мен олардың отбасыларын қолдау; қиын өмірлік жағдайға тап болған балаларды, жетім балаларды, мүгедек балаларды, көп балалы және аз қамтылған отбасылардан шыққан балаларды, босқындарды қорғау [106].

Баланың әлеуметтік құқықтары Конституцияда белгіленген және мемлекеттен белгілі бір игіліктерге кепілдік беруге мүмкіндік беретін нақты ережелердің жиынтығы болып табылады. Осылайша, әр баланың білім алуға және оқуға қолжетімді ақпаратпен қамтамасыз етілуіне, әлеуметтік қамсыздандыру мен денсаулықты қорғауға, лайықты өмір сүру деңгейіне құқығы бар, ол адамның физикалық және моральдық дамуы үшін қажет, егер бала мен оның отбасы қиын өмірлік жағдайға тап болса, онда мұндай бала мемлекет тарапынан қорғауға және көмекке құқылы.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабына сәйкес Неке және отбасы, аналық, әкелік және балалық шақ мемлекеттің қорғауында болады. Балалардың құқықтары Неке және отбасы туралы заңда көрсетілген. Онда әр баланың ата-анасының тәрбиесі алуға, баланың мүдделерін қамтамасыз етуге, жан-жақты дамуына, адамдық қадір-қасиетін құрметтеуге құқығы бар делінген. Десек те, полиция мәліметтерінде кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық туралы фактілер әлсін-әлсін пайда болуда. Балалар кейде жақындарының құрбанына айналып отыр.

22 қаңтарда ІІМ алқасының отырысында Қасым-Жомарт Тоқаев балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ерекше назар аударды. Атап айтқанда, өткен жылы кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар саны 22 пайызға өсті. Президент профилактикалық жұмысты күшейтуді, оның ішінде мектеп басшылығымен бірлесіп күшейту қажеттігін атап өтті [109].

И.Л.Кириллов, Д.А. Соловьева ойларынша, соңғы бірнеше жылда балалардың өмірі мен денсаулығына қол сұғу оқиғалары жиілеп кетті [110, 83 б.].

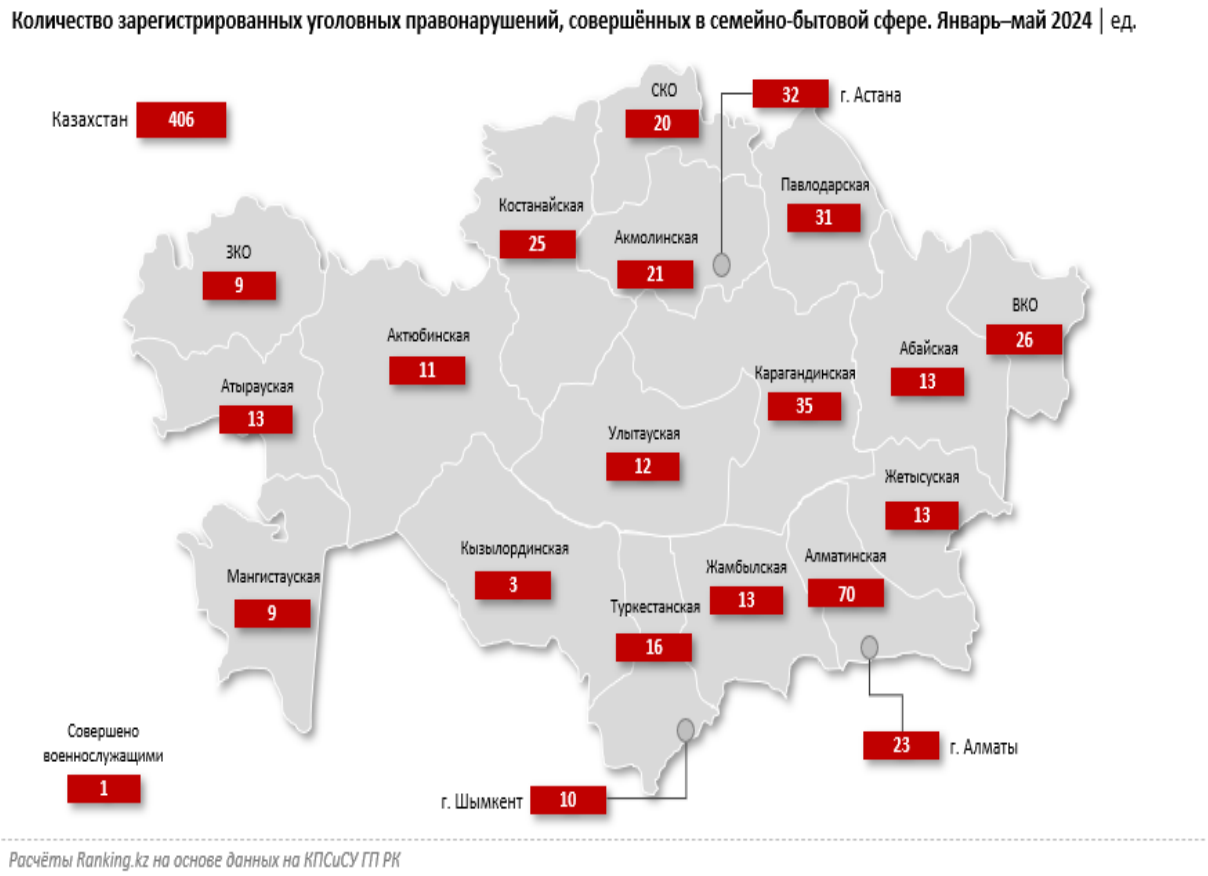
Мәселен, 2023 жылы Қазақстанда 26 бала қаза тапса, олардың жетеуі туыстарының қолынан өлген. Мұндай деректерді балалар омбудсмені Динара Закиева келтіреді.

Биыл қаңтар-мамыр айларының қорытындысы бойынша елімізде отбасылық-тұрмыстық салада 406 қылмыстық құқық бұзушылық фактісі ресми тіркелді, бұл өткен жылдың қаңтар – мамырына қарағанда 8,8%-ға артық. Өңірлік бөліністе мұндай құқық бұзушылықтардың көбі Алматы облысында тіркелген: бір жыл бұрынғы 38-ге қарсы 70 жағдай. Жылдық өсім 84,2% құрады. Бұдан әрі Қарағанды облысы (35 құқық бұзушылық, бір жылда 16,7%) және Астана (32 құқық бұзушылық, 14,3%). Сектордағы ең аз қылмыстық құқық

бұзушылықтар Қызылорда облысында тіркелді — 3 жағдай, сондай-ақ Маңғыстау және Батыс Қазақстан облыстарында — 9 құқық бұзушылық. Айта кетейік, мұнда және одан әрі біз құқық қорғау органдарының көріну аймағына түскен (және бұл ретте назардан тыс қалмаған) құқық бұзушылықтар туралы ғана айтып отырмыз [111].

Отбасылық - тұрмыстық саладағы тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың саны.

Қаңтар-мамыр 2024

Отбасылық-тұрмыстық саладағы барлық құқық бұзушылықтардың 36%-ы денсаулыққа қасақана орташа ауырлықтағы зиян келтіру көрсеткішіне құраған: жыл басынан бері 146 жағдай тіркелген, өсім жылына 13,2%. Ең жиі кездесетіндердің арасында денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру көрсеткіші: 122 жағдай, 10,3%-ке аз. Бұл екі топ барлық жағдайлардың 66%-ын құрап отыр.

Бұдан әрі кісі өлтіру (50 құқық бұзушылық), зорлау (20 құқық бұзушылық), жыныстық сипаттағы зорлық-зомбылық (16 құқық бұзушылық). Осы санаттардың барлығында қылмыстар саны айтарлықтай өсті [111].

Еске сала кетсек, көптеген жағдайларды, яғни оларды елемеуге болмайтын жағдайлардан кейін Сенат депутаттары 2023 жылдың қазан айында әйелдердің құқықтарын қорғау және балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы заң әзірлеуге кірісті. Мемлекет басшысы депутаттар әзірлеген заңға қол қойды. Жаңа заңға сәйкес, мысалы, азаптау тек қайталанып тұратын, жүйелі ұрып-соғу ғана емес. Енді ерекше қатыгездікп және қорқытумен жасалған бір реттік зорлық-зомбылық та азаптау болып саналады.Тағы бір маңызды мәселе: агрессорды жауапқа тарту үшін жиі қорқытылатын жәбірленушінің мәлімдемесі қажет емес.

Заңда қағаз жүзінде болсын, әйелдер мен балаларды үй тірандарынан қорғауға көмектесетін басқа да бірқатар нақтылаулар мен өзгерістер бар. Бұл өте маңызды, өйткені бұрын полицияның соңы қайғылы оқиғаларға әкеп соқтыратын қауіпті жағдайларға араласуға заңды мүмкіндігі болмаған еді.

Отбасылық – тұрмыстық салада жасалған және тіркелген қылмыстық құқықбұзушылықтар саны. Қаңтар-мамыр (бірлік)

Барлығы	406	373	108,8%	33	100,0%	100,0%
Қасақана денсаулыққа ауырлығы орташа зиян келтіру (107-бап)	146	129	113,2%	17	36,0%	34,6%
Қасақана денсаулыққа ауыр зиян келтіру (106-бап)	122	136	89,7%	-14	30,0%	36,5%
Кісі өлтіру (99-бап)	50	42	119,0%	8	12,3%	11,3%
Зорлау (120-бап)	20	7	285,7%	13	4,9%	1,9%
Сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121-бап)	16	6	266,7%	10	3,9%	1,6%
Өлтіру және өлтіруге әрекет жасау	9	5	180,0%	4	2,2%	1,3%
Денсаулыққа абайсызда зиян келтіру (114-бап)	5	10	80,0%	-2	2,0%	2,7%
Қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде денсаулыққа ауыр зиян келтіру (112-бап)	6	5	120,0%	1	1,5%	1,3%
Азаптау (110-бап)	5	-	-	-	1,2%	-
Қауіп (115-бап)	5	6	83,3%	-1	1,2%	1.6%
Кәмелетке толмағандарды азғыру (124-бап)	4	1	400,0%	3	1,0%	0,3%
Абайсызда өлтіріп алу (104-бап)	3	-	-		0,7%	-
Озбырлық [389-бап)	3	2	150,0%	1	0,7%	0,5%
Аффект жағдайында кісі өлтіру (101-бап)	2	1	200,0%	1	0,5%	0,3%
Қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде жасалған кісі өлтіру (102-бап)	2	1	200,0%	1	0,5%	0,3%
Басқалар	5	22	22,7%	-17	1,2%	5,9%

Отбасы-тұрмыстық қатынастар саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтарға тоқталсақ, ағымдағы жылдың қаңтар-мамыр айларында 32,1 мың оқиға тіркелген, бұл өткен жылдың қаңтар-мамыр айларымен салыстырғанда 2,9 есеге көп. Әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы қаулы шығарылған тұлғалардың саны 2,4 есеге өсіп, 12,4 мың адамға жетті [111].

Халықтың жартысынан астамы (6,5 мың адам немесе 52,6%) ескерту алған. Тағы 5,7 мың адам әкімшілік қамауға алынды, 214 адамға әкімшілік айыппұл салынды, 2 адам Қазақстан Республикасынан шығарылды (бұл шетелдіктер немесе азаматтығы жоқ адамдар). Бес айда салынған айыппұлдың жалпы сомасы 5,5 миллион теңгені құрап, 3,3 миллион теңге өндірілді.

Әкімшілік құқық бұзушылықтар саны құқық бұзушылыққа қатысы бар адамдар саны. Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы құқыққа қайшы әрекеттер. Қаңтар-мамыр (бірлік)

	Барлығы		Соңындағы өсім	
	2024/05	2023/05	2023/05	
Тіркелген әкімшілік құқық бұзушылық (мың бірлік)	32,1	11,2	287,2%	20,9
Әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы қаулы шығарылған адамдар саны (мың адам)	12,4	5,1	243,8%	2,3
Оның ішінде қабылданған шаралар (тұлғалар саны бойынша)				
ескерту	5519	2 094	311,3%	4425
әкімшілік қамауға алу	5 659	2 913	193,9%	2741
әкімшілік айыппұл	214	70	305,7%	144

шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ адамдарды ҚР шегінен шығару	2	-		
арнайы құқықтан айыру	-	1	-	-
Айыппұл сомасы (млн теңге)				
салынған	5,5	1,2	458,3%	4,3
Өндіріп алынған	з,з	0,3	953,4%	з,о
Ranking Есептеулері. KZ КОКП және(УГППК) деректер негізінде				

Биыл қаңтар-мамыр айларындағы кәмелетке толмағандарға қатысты құқық бұзушылықтардың статистикасы мұндай қылмыстардың өткен жылмен салыстырғанда өскенін көрсетеді. Бұл деректер балалардың құқықтарының қауіпсіздігі мен қорғалуын қамтамасыз ету үшін тиісті шараларды қабылдауды талап ететін маңызды фактор болып табылады. Осыған байланысты балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері ерекше өзекті, өйткені халықты, оның ішінде олардың жас өкілдерін құтқару Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады [111].

А.С.Пугачева, С.А. Андреева ойларынша, «Бала қауіпсіздігі» ұғымы Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында ашылмаған. Бұл жағдай "тұлғаның қауіпсіздігі" ұғымымен балама, бұл жоғарыда аталған тұжырымдамаға қатысты жалпылама болып табылады. Заңды анықтаманың болмауы арнайы әдебиеттердегі "тұлғаның қауіпсіздігі" ұғымын түсіндірудің көптеген тәсілдерін тудырады. Кейбір зерттеушілер жеке тұлғаның қауіпсіздігін "қауіп-қатерсіз күй" немесе "әртүрлі қауіптер мен қатерлерден қорғалған күй" деп анықтайды [112].

Алайда, Т.И.Ежевская атап өткендей, көбінесе ғалымдар "жеке тұлғаның қауіпсіздігі" ұғымын "оны әртүрлі қауіптерден қорғау шараларының жүйесі" деп анықтайды [113, 4 -б.].

Осылайша, осы тәсілмен бөлісе отырып, С.С.Волков жеке тұлғаның қауіпсіздігі ретінде "мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарының міндеттерін орындау жүзеге асырылатын, азаматтардың өздеріне тиесілі құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін кедергісіз және шектеусіз іске асыру мақсатында белгіленген құқықтық қатынастардың жиынтығын" түсінуді ұсынады [114, 57 б.].

Сонымен бірге, билік органдары мен олардың лауазымды адамдары мемлекеттің барлық функцияларын дербес орындай алмайды. Белгілі жайт, бірқатар мәселелерді шешу үшін түрлі ұйымдар мен мекемелер құрылуда. Атап айтқанда, егер қандай да бір себептермен баланың ата-анасы болмаса, онда мемлекет олардың міндеттерін өз мойнына алады, бала оның қауіпсіздігіне жауап беретін мамандандырылған мекемеге орналастырылады.

Осыған байланысты азаматтардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін (оның ішінде өмір, денсаулық, қауіпсіздік құқықтарын) іске асыруға жауапты субъектілер тізбесінен мемлекеттік ұйымдар мен мекемелерді алып тастаған С.С.Волковтың ұстанымымен толық келісу мүмкін емес. Қауіпсіздік жағдайын мемлекет қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін құру және басқару арқылы қамтамасыз ететіндігін ескере отырып, екі тәсілді бір-біріне қарсы қоюдың қажеті жоқ [114, 56 б.].

Сонымен бірге, егер бала он сегіз жасқа толмаған адам (неке (ерлі – зайыптылық) және отбасы туралы 1-баптың 8-бөлігі) екенін ескеретін болсақ, онда балалардың қауіпсіздігін мемлекеттің балалық шақты қорғау жөніндегі міндетін орындау шеңберіндегі арнайы шаралар жүйесімен қамтамасыз етілген он сегіз жасқа толмаған адамдарды әртүрлі қауіптерден қорғау жағдайы ретінде анықтауға болады.

Е.В. Барышникова ойынша, балалардың қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатерлерді зерттеушілер көбінесе отбасындағы немесе мектеп ұжымындағы эмоционалды қолайсыз климаттан, медиа индустриясының өнімдерінен, интернет кеңістігінен [115, 442 б.].

T. V. Vasey, S. J. Carroll, M. Daniel, M. Cargo атап өткендей, балалардың өмірі мен денсаулығына білім беру мекемесіне барар жолда қауіп төнеді [116, 7 б.], сондықтан ата-аналар олар үшін ең қауіпсіз маршруттарды таңдауы керек. E.W.Sugita балалардың денсаулығы мектептегі санитарлық-гигиеналық жағдайларға байланысты деп пайымдайды [117, 5 б.].

K.N.Anderson, E.A.Swedo, E.Trinh, C.M. Ray, COVID-19 пандемиясы да балалардың қауіпсіздігіне әсер етті. АҚШ-тың жарақаттанудың алдын алу және бақылау жөніндегі ұлттық орталығының зерттеуіне сәйкес, COVID-19 пандемиясы кезіндегі әлеуметтік және білім беру салаларындағы тұрақсыздық білім алушылардың психикалық денсаулығының нашарлауына әкелді [118, 1302 б.].

Қазіргі уақытта балалардың қауіпсіздік түрлері туралы мәселе талқылануда. Е.Б.Кириченко жетім балалардың қауіпсіздігін зерттей отырып, әлеуметтік қауіпсіздікті "жеке тұлғаның, әлеуметтік топтың, қауымдастықтың өмірлік мүдделерін, құқықтарын, бостандықтарын бұзу қаупінен қорғау жағдайы" ретінде анықтайды [119, 25 б.].

Көріп отырғанымыздай, бұл анықтама өте кең тұжырымдалған және ол мазмұны бойынша "тұлғаның қауіпсіздігі" жалпы ұғымымен сәйкес келеді. Осыған байланысты әлеуметтік қауіпсіздік деп балалардың әлеуметтік қалыптасу процесін, олардың қоғамдағы тәуелсіз өмірге дайындығын қиындататын қауіптерден қорғалу жағдайын түсінуді ұсынамыз.

Әлеуметтік қауіпсіздік ұғымын түсіну барысында И.А. Баева оның құрамына рухани-адамгершілік қауіпсіздігін енгізу туралы ұсынысы ("біртұтас дамуы мен рухани-адамгершілік жетілуі бірге жүретін жеке тұлғаның жағдайы") [120, 25 б.].

Физикалық қауіпсіздікті балалардың өміріне, денсаулығына және физикалық дамуына қауіп төндіруден қорғау жағдайы ретінде анықтауға болады. Психологиялық қауіпсіздікті балалардың психологиялық әл-ауқатына қауіп төндіруден қорғау жағдайы ретінде анықтауға болады.

М.В.Хакимова мен Н.А.Шепилова баланың психологиялық қауіпсіздігіне төнер негізгі қауіп "қоршаған әлемді жеткіліксіз бейнелейтін, яғни оны адастыратын ақпарат" деп санайды [121, 46 б.].

Әрине, ақпарат баланың психологиялық дамуына теріс әсер етуі мүмкін, бірақ оған "біріншілік жүлдесін" беру қате болар еді. Балалардың психологиялық

қауіпсіздігіне олардың әлеуметтік ортасы әсер етуі мүмкін – ата-аналар мен басқа отбасы мүшелері, мұғалімдер, құрдастар.

Сонымен қатар, М.К.Дзанагова мен М.М.Бетеева атап өткендей, балалар, олардың денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін ақпараттың теріс әсеріне басқаларға қарағанда көбірек ұшырайды [122, 274 б.].

Осыған байланысты "Балаларды денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпараттан қорғау туралы" Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 2 шілдедегі № 169-VI Заңына "балалардың ақпараттық қауіпсіздігі" термині енгізілді, ол "балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін олардың денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпараттан қорғауды қамтамасыз ету" деп түсіндіріліп отыр (1-бап) [123].

Балалар қауіпсіздігінің түрлеріне көлік қауіпсіздігін де жатқызуға болады (көлік инфрақұрылымы объектілерін немесе көлік құралдарын пайдалану кезінде әртүрлі қауіптерден қорғау), білім беру қауіпсіздігі (тәрбие мен оқыту процесінде әртүрлі қауіптерден қорғалуы) және экологиялық қауіпсіздік (антропогендік қызметтің теріс әсерінен және табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардың туындау қаупінен қорғалуы). Балалардың қауіпсіздігі ұйымдық-құқықтық сипаттағы түрлі шаралар есебінен қамтамасыз етіледі [123].

Біріншіден, ата-аналарға балаларға қамқорлық жасау міндеті жүктелген. Бұл міндетті мемлекет балалар ата-анасының қамқорлығынсыз қалған жағдайларда өз мойнына алады.

Екіншіден, мемлекет жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған мамандандырылған мекемелер жүйесін, олардың жұмыс істеу тетіктерін айқындай отырып, білім беру ұйымдары жүйесін, денсаулық сақтау, әлеуметтік көмек және әлеуметтік қызмет көрсету жөніндегі мекемелер жүйесін құрады [123].

Үшіншіден, мемлекет билік органдарын құрып, оларға балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қажетті басқару, бақылау-қадағалау және басқа да функцияларды жүзеге асыруға өкілеттік береді [123].

Балалардың қауіпсіздігі Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік стратегиясында тікелей мәлімделмегенін атап өту қажет. Дегенмен, балалардың қауіпсіздігі ұлттық қауіпсіздікпен байланысты емес деу жаңсақ пікір болар еді.

Стратегияның 2-тармағына сәйкес, ұлттық қауіпсіздік – "ұлттық қауіпсіздік – адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің динамикалық дамуын қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін нақты және ықтимал қауіптерден қорғау жағдайы" болып табылады.

Өз кезегінде Стратегияның 2-тармағында ұлттық мүдделердің тізбесі келтіріледі, олардың ішінде: Қазақстан Республикасының заңнамалық танылған саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да қажеттіліктерінің жиынтығы бар, олардың іске асырылуынан мемлекеттің адам мен азаматтың құқықтарын, қазақстандық қоғамның құндылықтарын және конституциялық құрылыстың негіздерін қорғауды қамтамасыз ету байланысты болмақ. Стратегиялар балалардың қауіпсіздікке деген қажеттілігі бірден бірнеше ұлттық мүддеге

негізделеді және оны қамтамасыз ету бірнеше стратегиялық ұлттық басымдықтардың бөлігі болып табылады деген қорытынды жасауға итермелейді.

Осыған қарамастан, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі балалардың қауіпсіздік орны туралы мәселе ашық күйінде қалып отыр. Стратегияға сәйкес, "ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі – қоғамдық билік органдарының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыратын және олардың иелігіндегі құралдардың жиынтығы" болып табылады. Сонымен бірге, бұл стратегияны іске асыру тек билік органдарының ғана емес, сонымен қатар азаматтық қоғамның әртүрлі ұйымдары мен институттарының жоспарлы және келісілген қызметін білдіреді. Мысал ретінде балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған билік органдары мен білім беру ұйымдарының қызметін келтіруге болады.

Осылайша, билік органдары білім беру ұйымдарына қатысты балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған лицензиялық бақылауды, білім беру сапасын мемлекеттік бақылауды, білім беру саласындағы мемлекеттік қадағалауды, прокурорлық қадағалауды, мемлекеттік өрт қадағалауын, мемлекеттік санитарлық-эпидемиологиялық бақылауды жүзеге асырады. Балалары бар білім беру мекемелерінде жол қозғалысы ережелеріне және қоғамдық орындарда қауіпсіз жүріс-тұрысқа арналған сынып сағаттары үнемі өткізіліп, сондай-ақ, жаттығу эвакуациялары кезең-кезеңмен өткізіліп тұрады.

Сонымен қатар, жоғарыда келтірілген ресми статистика деректері балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша қабылданып жатқан шаралардың жеткіліксіздігін көрсетеді. Осыған байланысты ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінде балалардың қауіпсіздігін жеке бағыт ретінде бөлген жөн болар еді. Бұл балалардың физикалық, психологиялық және рухани-адамгершілік дамуына төнетін қауіптен қорғалуын қамтамасыз етуге бағытталған шараларды жүзеге асыру кезінде қоғамдық билік органдарының, әртүрлі ұйымдар мен азаматтық қоғам институттарының қызметін ретке келтіруге мүмкіндік берер еді.

Қазіргі уақытта Қазақстан халықтың едәуір бөлігінің бастан кешіп жатқан әлеуметтік ауыртпалықтарын байқамауға болмайтын шекке жетіп отыр.

Біздің пікірімізше, азаматтардың одан әрі кедейленуі және мемлекеттің әлеуметтік функцияларды орындамауы енді азаматтық қоғам құру әрекеттеріне қауіп төндірмейді, өйткені ол өткеннің еншісінде мәңгілікке қалуы мүмкін. Әлеуметтік тұрақсыздық ең үлкен бизнес үшін де күйзеліс болмақ, өйткені ол биліктің бақылауында болмауынан мүлдем қорғаусыз қалады, бұл оның жүгенсіздігі мен бассыздығын тудырады [124, 101 б.].

Отандық бизнес пен мемлекет ҚР Президенті атынан, өйткені, ол елдегі адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілі болғандықтан, бір-бірінің мүдделерін келісе отырып, Қазақстанның болашағының бірыңғай стратегиясын әзірлеуге тиіс.

Мемлекеттің экономиканы реттеудегі, әлеуметтік саясатты жүргізудегі рөлін түбегейлі өзгерту шұғыл қажеттілік болып табылады. Өйткені, өткен ғасырдың 90-жылдарында насихатталған индивидуалистік идеологиядан бас

тарту қажеттілігі туындап отыр. Қазақстан егер оның халқы шашыраңқы және бытыраңқы болса, ешқашан мықты мемлекет бола алмайды. Биліктің әрекеті мемлекеттік құрылыстың негізгі идеясы – ұлт бірлестігіне бағынуы керек.

2.3 Қазақстан Республикасының Президенті Конституцияның мызғымастығы мен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің кепілі

Ұлттық қауіпсіздік мәселелері бойынша ғылыми зерттеулерде ұлттық қауіпсіздікті тиімді түрде әкімшілік-құқықтық қамтамасыз ету, ұлттық қауіпсіздік саласында басқарушылық жұмыс үдерісін кешенді регламенттеу және осы базада ұлттық қауіпсіздік органдары жұмысын жетілдіру бойынша ұсыныстарды зерттеу маңызы артып келе жатқаны дұрыс атап өтіледі.

Заманауи жағдайда ұлттық қауіпсіздікті әкімшілік-құқықтық реттеу Республиканың ұлттық мүддесіне төнген қазіргі қатерлер жағдайында елдің алдында тұрған мәселелерді анағұрлым тиімді шешудің негізгі әдістері болып саналады.

Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес республика Президенті – халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам және азаматтың құқықтары мен еркіндігінің кепілі мен белгісі. Мемлекет басшысы Қазақстанды елдің іші мен халықаралық қатынаста көрсететін және мемлекеттің ішкі, сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын жоғары лауазымды тұлға. Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, ұлттық қауіпсіздікті, егемендік пен тұтастықтық қамтамасыз ету үшін мемлекет Конституциялық Сотқа республика Конституциясына сәйкес күшіне енген заң немесе басқа да құқықтық актілерді қарау туралы үндеу жолдайды. Қазақстан Республикасының Президенті ҚР Конституциясының 40 бабына сәйкес Қазақстанды елдің ішінде және халықаралық қатынаста танытатын, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатындағы негізгі бағыттарды анықтайтын жоғары лауазымды тұлға болып саналады. Республика Президенті – адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының, Конституцияның мызғымастығының, мемлекеттік билік пен халық билігінің кепілі мен белгісі [5].

Республика Президенті билік органдарының халық алдындағы және мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының келісілген қызметін қамтамасыз етеді.

ҚР Президентін конституциялық заңға сәйкес жалпыға ортақ, тең және тікелей сайлау құқығы арқылы құпия дауыс берумен республиканың кәмелетке жасқа жеткен азаматтары бес жыл мерзімге сайлайды. Соңғы он бес жылда Қазақстанда тұрған, мемлекеттік тілді еркін меңгерген, қырық жастан төмен емес республиканың азаматы Қазақстан Президентіне сайлана алады. Республика Президентін кезекті сайлау желтоқсанның бірінші жексенбісінде өткізіледі және республика Парламентінің жаңа құрамын сайлау мерзімімен тұспа тұс келе алмайды. Дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың 50 пайыздан астам даусын жинаған үміткер сайланушы болып саналады. Үміткерлердің ешқайсысы да аталған дауыс санын жинай алмаса, сайлау қайтадан өткізіліп, оған ең көп дауыс

жинаған екі үміткер ғана қатысады. Соның ішінен дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың көп даусын жинаған үміткер сайланушы болып есептеледі.

Қазақстандық мықты Президент үлгісі несімен ерекшеленеді?

1.Президентті халық таңдайтындықтан уәкілеттікті оған мемлекеттік жоғары қызметтерді сеніп тапсыратын халық береді. Сонымен ҚР Конституциясының 41 бабына сәйкес дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың елу пайыздан астам дауысын жинаған үміткер сайланған болып есептеледі [5]. Егер үміткер көрсетілген дауыс санын жинай алмаса дауыс беру қайтадан өткізіліп, оған ең көп дауыс санын динаған екі үміткер ғана қатысады. Соның ішінен дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың көп дауысын жинаған үміткер сайланған болып саналады [5].

2. Қазақстанда Президент конституциялық үлгісіне қарай билік бөлінісі жүйесіне енбей, билік тармақтарының үстінде тұрады. Бұл бірқатар нормаларды қатар қоюда жақсы байқалады. 3 бапқа сәйкес Республикадағы мемлекеттік билік біреу, ол Конституция мен заңнің негізінде, соның заңды, атқарушылық және сот тармақтарына бөліну қағидаттарына, кідірістер мен қарама-қайшылықтар жүйесін қолданатын өзара іс-қимылына сәйкес жүзеге асырылады. Республика Президенті мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының келісілген қызметін және билік органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді [5].

3. Айтылған жайттан шығара отырып, ҚР Президентіне ғана мемлекеттік биліктің барлық басқа да органдарының өзара іс-қимылы мен келісілген жұмысымен қамтамасыз ету міндеті жүктелетінін атап өту керек. Басқа ешқандай орган ҚР Президентіне қатысты осындай мүмкіндіктерге ие емес [5].

4. ҚР Президенті жалпы алғанда мемлекеттік биліктің басқа органдарынан тәуелсіз. Президент билігіне қатысты Парламенттік және сот кідірістер мен қарама қайшылықтар, әсіресе қадағалау аз мөлшерде ғана бар. Шын мәнінде, ҚР Президенті конституциялық жауапкершілігінің жоқтығы туралы айтуға болады. Тіпті ҚР Президенті мемлекеттік сатқындық немесе қызметтен кетіруге дейін негіз болатын басқа да ауыр қылмыс жасайтынын елестетіп қарағанда да (ҚР Конституциясы, 47 бап) мұндай қызметтен кетіру өте қиын болады, себебі Конституцияда ҚР Президентінің тек ҚР Конституциясын ғана емес, сонымен қатар заңдар мен президент антын қатты бұзғаны үшін де жауапкершілік қарастырылмаған. Дегенмен парламент ресми түрде ҚР Конституциясының 47,48 баптарының негізінде өз палаталарының қарамағында болса да ҚР Президентін қызметінен кетіре алады [5].

5. Өз кезегінде ҚР Президентінің өзінің әсіресе, парламентке қатысты мүмкіндіктері айтарлықтай зор: Республика Парламенті мен оның палаталарындағы кезекті және кезектен тыс және басқа да сайлауларды тағайындайды; Парламенттің бірінші сессиясын шақырады және оның депутаттарының Қазақстан халқына беретін антын қабылдайды; Парламенттің кезектен тыс сессиясын шақырады; Парламент ұсынған заңға бір ай ішінде қол қояды, заңды жариялайды, заң мен оның кейбір баптарын қайта талқылауға және дауысқа салу үшін қайтарады, Парламенттің төменгі палатасын тарату және

кезектен тыс парламент сайлауларын тағайындау құқығына да ие (44 бап). Парламенттің жоғары палатасы құрамындағы мүшелердің жартысы түрінде Президент мықты «лоббиі» бар екенін ұмытуға болмайды. ҚР Конституциясының 50 бабына сәйкес «Сенат конституциялық заңда белгіленген тәртіпте депутаттарды құрайды, яғни Қазақстан Республикасының астанасынан, республикалық маңызы бар қаласынан, әр облыстан екі адамнан алады. Республика Президенті тағайындағын Сенаттың он депутатының бесеуі Қазақстан халқы Ассамблеясының ұсынысымен тағайындалады. Олар сонымен қатар бұрын көбін ҚР Президенті тағайындаған, қазір халық таңдайтын, десе де ҚР Үкіметі және ҚР Президентімен байланысты, бейнелеп айтқанда «корпоративтік ынтымақтастық» бойынша атқарушы билік органдарының басшылары [5].

6. Қолданыстағы құрылым бойынша ҚР Президентінің өзінің заң шығарушылық, яғни заңға сәйкес қоғамдық қатынастарды олармен тең реттейтін және тиісті заңдар пайда болғанға дейін әрекет ететін актілерді (жарлықтар мен өкімдерді) қабылдауға құқығы бар; бірқатар мәселелер бойынша заңдар мүлдем қабылданбайды және реттеу ҚР Президенті өз бетінше, әлде ҚР Үкіметі тапсырмасымен жүзеге асырылады. ҚР Конституциясының 45 бабына сәйкес Қазақстан Республикасының Президенті Конституция мен заңдар негізінде және соларды орындау мақсатында Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші бар бұйрықтар мен өкімдер шығарады. Үкімет те, парламент те одан бас тартуға құқылы емес. Алайда бұл бұйрықтар мен өкімдер ҚР Конституциясына қарама-қайшы келе алмайды. Ондай қарама қайшылық анықталған жағдайда ҚР Конституциялық соты ҚР Президентінің нормативтік бұйрықтарын Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес келмейді деп есептейтін болса олардың күшін жоюға құзіретті [5].

7. Мемлекеттің бүкіл ішкі және сыртқы саясатының тізгіні Президенттің қолында. ҚР Конституциясының 40 бабына сәйкес «Қазақстан Республикасының Президенті мемлекет басшысы, Қазақстандың елдің ішінде және халықаралық қатынастарда танытатын және мемлекеттік ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын анықтайтын жоғары лауазымды тұлғасы». ҚР Конституциясы 44 бабына сәйкес «Республиканың халықаралық келісімшарттарына қол қойып, келіссөздер жүргізеді; ратификациялық грамоталарға қол қояды; оның көз алдында аккредиттелген дипломатиялық және басқа да шетел мемлекеттерінің өкілдерінің шақырып алу және сенім грамоталарын қабылдайды». Алайда бұл келісімшарттар парламенттің ратификациясы болмаса қос палатаның заң қабылдауы жолымен күшіне енбейді [5].

8. ҚР Үкіметін ҚР Президентінің Үкіметі деп әбден атауға болады, себебі ҚР Президенті оны толығымен құрастырады, оның қызметін бағыттап отырады және кез келген уақытта оны отставкаға жібере алады (68, 70 баптары), дегенмен Үкіметтің Премьер-Министрін тағайындау үшін Мәжілістің келісімі керек. (44 б). 57 бапқа сәйкес «Парламенттің әр палатасы өз бетінше, өзге палаталардың қатысуынсыз Палатаның жалпы депутаттарының үштен бірінен көбінің бастамасы бойынша Қазақстан Үкіметі мүшелерінің қызметі бойынша есебін

тыңдауға құқылы. Есепті тыңдау нәтижесінде Палата депутаттарының жалпы санының үштен екісінен көбінің даусымен Үкімет мүшесін ол республика заңын орындамаған жағдайда оны қызметтен босатуға Республика Президентіне үндеу қабылдауға құқылы. Бұл жағдайда Қазақстан Президенті Үкімет мүшесін қызметінен босатады». Бұл ретте басты қызметтерді атқаратын Үкіметтің бірқатар мүшелері ҚР Президентінің тікелей басшылығымен жұмыс істейтінін айтпай кетпеу болмайды (сыртқы істер, қорғаныс, ішкі істер министрлері және т.б), ҚР Президенті сонымен қатар атқарушы билік органдарының бүкіл жүйесін де орнатады [5].

9. Мемлекетте бүкіл құрылымды жоғарыдан төмен (немесе керісінше) қамтитын атқарушы билік вертикалі бар. Бұл пирамиданың ең биігі ҚР Президенті деп санауға болады. Әкімшілік-аумақтық бірлікте оның өзіндің өкілетті өкілдері бар.

10. 44 бапқа сәйкес Президент Республиканың Қарулы күштерінің Бас қолбасшысы саналады, ол Қарулы күштердің жоғары қолбасшылығын қызметке тағайындап, босатады. Қауіпсіздік Кеңесі және басқа да консультативтік-кеңестің органдарын, сонымен қатар Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Жоғары Сот Кеңесін құрады [5].

Алайда Республикаға қарсы агрессия жағдайында немесе оның қауіпсіздігіне тікелей сырттан қауіп төнер болса Республиканың барлық аумағында немесе оның кейбір бөліктерінде соғыс жағдайын енгізеді, жеке немесе жалпы мобилизация жариялап, бұл туралы дереу Республика Парламентін хабардар етеді. Соғыс ашу немесе бейбітшілік келісімге келу оның құқығына жатпайды. Бұл тек қана Парламенттің құзіретіне жатады (53 б). Конституция Президентке Қазақстан аумағында және оның кейбір бөліктерінде төтенше жағдай енгізуге құқық береді. Алайда сол бап Президентті бұл туралы Қазақстан Республикасының Парламентін хабардар етуге міндеттейді. Дәл осы заң билігіне ҚР Президентінің осы шешімін бекіту немесе одан бас тарту құқығы жатады [5].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясат және Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуы стратегиялық ұлттық басымдықтарды және ұлттық мүддені тиімді қорғауды жүзеге асыруға ықпал етеді. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының экономикалық, әскери және рухани әлеуетін алда арттыру, оның рөлін қалыптасып жатқан полиорталық әлемде арттыру үшін тұрақты негіз құрылуда.

Мемлекет басшысы – ҚР Президенті – аумақ тұтастығы мен тәуелсіздікті қорғауға бағытталған шаралар қабылдай алады. Әсіресе, мемлекеттің саяси тұрақтылығы мен азаматтардың қауіпсіздігі күрделі және тікелей қауіптің астында тұрған жағдайды атап өту керек.

Мұндай жағдай Қазақстанда 2022 жылы қаңтар айында болды, сол кезде дәл осы құндылықтарға қатер төнді. Сәйкесінше мемлекет басшысы тарапынан біздің мемлекетіміздің тәуелсіздігін сақтап қалуға мүмкіндік беретін бұрын соңды болмаған шаралар қабылданды [5].

В.В. Мамонов, Е.Т. Базаров, К.М. Тусупов ойларынша, президент Конституцияның кепілі ретінде заң бастамаларының толық құқылы субъекті саналады, сонымен қатар ол Конституциялық Кеңестің соңғы шешімін мерзімсіз тәртіпте қайта қарауға бастамашылық ету құқығына ие. Конституциялық қадағадау түрлері кеңейтіліп, партиялық және сайлау заңы жетілдірілуде. Конституциялық құқықтық сана мен конституциялық патриотизмді қалыптастыру, мемлекеттің жоғары лауазымды тұлғаларының конституциялық жауапкершілік және көп партиялылық мәселелері өзекті бола түсті [125, 39 б.].

С.С.Казекеева пікірінше, агрессия, әскери қылмыстар, геноцид және адамзаттың бейбітшілігі мен қауіпсіздігіне қарсы бірқатар басқа қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік нормалары бастапқыда халықаралық көпжақты шарттарда қалыптасады. Бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігіне қарсы қылмыстардың бүкіл әлемдік қоғамдастық үшін қауіптілігінің жоғары дәрежесін ескере отырып және осындай қылмыстарға қарсы күрес жөніндегі халықаралық шарттарға сәйкес мемлекеттердің ұлттық қылмыстық заңнамасына айналады. [126, 204-206 бб.].

Конституция кепілі мен жоғары лауазымды тұлғасының мәртебесі Парламентпен, Үкіметпен, Конституциялық Кеңеспен, Жоғарғы Сотпен және басқа да мемлекеттік органдармен өзара қарыс-қатынасының айрықша механизмінде де көрініс табады.

Қазақстан Республикасының конституциялық даму векторы таяу мерзімде Республика Президенті ұсынған «Қазақстан-2050» мәні мен мазмұны арқылы да анықталады: конституциялық-құқықтық және әлеуметтік-экономикалық дамудың концептуалды негіздерін салған, қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағамы [127].

Қоғамның алдағы бірігуі мен интеграцияның жаңа дәрежесіне – ұлттық бірлік пен қазақстандық сәйкестікті нығайту қол жеткізудің негізігі мақсатын анықтайтын Қазақсатнынң ұлттық бірлігі Доктринасы қабылданды.

Мемлекет басшысының басқа да стратегиялық бастамалары қоғам тарапынан қолдау тауып, кеңінен мақұлдауға ие болды, олардың басты идеясы - ұлттық мүддені қорғау қажеттілігі, елдің құқықтық және экономикалық қауіпсіздігін нығайту, қазақстандық қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз ету.

Н.А. Назарбаев айтуынша, «Ұлттық қауіпсіздік елдің негізгі, өмірлің маңызды, яғни ұлттық егемендік, аумақтық тұтастық, халықты қорғау сияқты мүдделерінің мығымдылығына кепілдікті қамтамасыз етуге бағытталған. Осы ретте ұлттық қауіпсіздік мемлекеттің тіршілігін қамтамасыз ету жүйесі ретінде танылады: ұлттық қауіпсіздік жоқ болса, мемлекетте жоқ» [128].

А.М. Тарасов пікірінше, Президент қазақстандық мемлекеттіліктің белгісі саналады, бұл да оған ұлттық бірлікті қамтамасыз ету бойынша белгілі бір міндеттемелер артады. Осы жағынан ол түрлі халықтар мен мәдениеттер өкілдерін бірыңғай қазақстандық халыққа біріктіре отырып мемлекетті дербестендіреді, түрлі бітімгерлік бастамаларын айтады, этникалық және конфессионалдық форумдардың тікелей қатысушысы саналады, қазақстандық азаматтардың мінез-құлқының жоғары стандарттарын анықтайды. Мемлекет

басшысының қызметін қамтамасыз ету процесіне бірқатар мемлекеттік органдардың тікелей қатысы бар, атап айтқанда олар - Үкімет, Орталық сайлау комиссиясы, Ұлттық қауіпсіздік комитеті, прокуратура, түрлі агенттіктер мен басқа да билік органдары [129, 54 б.].

В.А. Малиновский пікірінше, Конституция, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілі ретінде Президент сайлау мен референдум өткізу барысында Конституция мен заңдардың бұзылуына жол бермеуге тиіс, норма жасау субъектілерінің нормативтік актілерінің ел Конституциясы мен қолданыстағы заңға толықтай сәйкестігіне қол жеткізуге міндетті. Заң әдебиетінде осы мәселе бойынша «Мемлекет басшысының конституциялық мәртебесіне қарай президенттік қадағалау мемлекеттік қадағалау жүйесінде ең басты орын алады. Ол оның басқа да түрлерін толықтырып қана қоймай, сонымен қатар Президенттің конституциялық өкілеттігінен шығара отырып мемлекет дамуының стратегиялық мүдделерінің есебімен олардың бірлігін қамтамасыз етеді» делінген [130, 15 б.].

Конституцияға сәйкес Президент биліктің конституциялық құрылымын қорғау және тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, билік тармақтарының дұрыс жұмыс істеуіне бағытталған арбитражды, өкілеттілікті, қадағалау және норма жасау қызметтеріне ие. Аталған қызметтер бірге алғанда көп мақсатты сипатқа ие және көп жағдайда өтпелі кезеңдегі жағдайда керек.

«Осыған орай профессор В.А. Малиновский билік тармақтары қызметін үйлестіруді екі конституциялық әдіспен жүзеге асыруға болатынын айтады: біріншіден, саяси үйлестіру арқылы, екіншіден, саяси арбитраж арқылы. Президенттің кейбір өкілеттіктеріне биліктің заң және атқарушылық тармақтарының қызметіне қатысты жұмыстар жатады және ол жалпы алғанда барлық мемлекеттік механизмнің тиімді жұмысын қамтамасыз етуге бағытталған [130, 16 б.].

ҚР қауіпсіздігін қамтамасыз ететін басты орган – ҚР қауіпсіздік кеңесі – ұлттық қауіпсіздік пен қорғаныш қабілетін қамтамасыз ету бойынша өкілеттікті мемлекет басшысының жүзеге асыруын қолдау және шешімдерін жасау үшін ҚР Президенті құратын консультативтік-кеңестік орган болып табылады.

Қауіпсіздік кеңесінің тұрақты мүшелеріне – премьер-министр, ҚР Президенті әкімшілігі басшысы, қауіпсіздік кеңесі хатшысы, ҰҚК төрағасы, негізгі министрліктер мен ведомстволар басшылары [60].

ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті тікелей қоғам мен тұлғалардың қауіпсіздігін, конституциялық құрылымды қорғауды, мемлекеттің егемендігін, аумақтық тұтастықтық, экономикалық, ғылыми-техникалық және елдің қорғаныс әлеуетін қамтамасыз етумен айналысады.

Еліміздің қорғанысы мен қорғалуын ұйымдастыру мәселесінде ТМД мемлекеттерінің, алдымен ҰҚКҰ қатысушыларының әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша доктриналық ұстанымдары ескеріледі. Әскери стратегияның әзірлеуде қазақстан үкіметі ТМД елдері, Қытай, АҚШ және басқа да әлемдік қоғамдастықтағы мемлекеттермен тұрақты байланыс орнату және бірігу саясатын енгізуге басымдық береді.

Осылайша, Қазақстанда бірнеше жылдар бойына мемлекеттің егемендігін сақтау мәселесімен тығыз байланысты жеке қауіпсіздік туралы нақты түсінік қалыптасты. Бұл түсінік ішкі және сыртқы саясатты жүзеге асыру барысында әзірленген қағидаттарға негізделеді.

Бұл қағидаттар мыналар: ішкі саясатта – этникалық және әлеуметтік тұрақтылықты сақтау, экономикалық реформалар жүргізу, мемлекеттік билік пен президенттік режимді нығайту; сыртқы саясатта - жаһандық державалар арасындағы теңгерім, Ынтымақтастықаясындаұжымдыққорғаныс, азиялық қауіпсіздікті нығайту, Орталық Азия мен еуразиялық идеяны біріктіру.

Тәуелсіздікті, егемендікті елдің мемлекеттік және аумақтық тұтастығын қорғау, Қазақстан мен оның одақтастарына қарсы әскери агрессияның алдын алу, мемлекеттің бейбіт, демократиялық дамуы үшін жағдайды қамтамасыз ету ұлттық мүдделер саласына жатады. Мемлекеттік егемендік мемлекеттік органдар атынан мемлекеттік билік арқылы жүзеге асырылады.

А.К. Котов сөзінше, Президент ел егемендігінің кепілі саналады. Ол мемлекеттік әскери саясаттың негізгі бағыттарын анықтайды, ұлттық қауіпсіздік және әскери саясат тұжырымдамасын бекітеді, Қарулы күштерді, басқа да әскерді, әскери құрылымдарды, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштері мен органдарын басқарады, келіссөздер жүргізеді, Қазақстан егемендігін қамтамасыз ету саласында халықаралық келісімшарттарға қол қояды [131, 76 б.].

Президент ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша іс-қимылды санкциялайды. Президент оған бағынышты ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштері мен органдарын құрады, қайта құрады, таратады. Басқыншылық немесе Қазақстанға қарсы тікелей басқыншылық қаупі төнген жағдайда Президент жалпы немесе жеке мобилизация жариялайды, әскери тәртіп енгізеді, әскери уақыттағы нормативтік құқықтық актілер іс-қимыл іске қосады, әскери жағдайдағы кезеңге атқарушы билік органдарын жасақтайды, әскери іс-қимылды енгізуге Жоғарғы Бас қолбасшының бұйрығын береді.

Мемлекеттік тұтастықтың кепілі бола отырып, Президент Конституция мен нормативтік актілер ел Конституциясына толығымен сәйкес келуіне қол жеткізуге міндетті.

Ұлттық қауіпсіздік саласындағы қоғамдық қатынастарды әкімшілік-құқықтық реттеу мазмұны жағынан осы саладағы мемлекеттік басқару әдістері мен түрлерін, құзіреттілігі мен қызметтерін, міндеттерін орындау барысында, сонымен қатар азаматтар мен ұйымдарды олардың ұлттық қауіпсіздік саласындағы өзара қарым-қатынасын барысында мемлекеттік органдардың құқықтық мәртебесін белгілеуге бағытталған.

Президенттің қызметіндегі өзіндік бағытына тұлғалардың бостандықтары мен конституциялық құқықтарын қорғау бойынша өкілеттігі жатады. 2017 жылы адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында конституциядық реформалар барысында ұлттық қауіпсіздікті, мемлекеттің егемендігі мен тұтастығын қамтамасыз етуде Республика Президенті Конституциялық Кеңеске өтінім беру құқығына ие.

Президенттің құқық қорғау қызметін жүзеге асыру үшін оның жанынан консультативтік-кеңестік орган – адам құқықтары комиссиясы жұмыс істейді, оның құзырына азаматтардың құқықтары мен бостандықтары бойынша өтінімдерді қарау, республикада адам құқықтарын сақтау туралы жыл сайынғы және арнайы баяндамаларды жасау, тұлғалардың бостандықтары мен құқықтарын қорғау және қамтамасыз ету механизмдерін жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеу, талдау материалдарын, сарапшылық-ұсынымдық ұйғарымдар дайындау, адам құқықтары саласында халықаралық-құқықтық актілер бойынша ұсыныстар дайындау, адам құқықтары жөніндегі халықаралық ұйымдар жұмысына қатысу жатады [132].

М. Сарсекеев пікірінше, комиссия ұсынымдар дайындай отырып, белгілі бір дәрежеде мемлекет басшысына азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау бойынша конституциялық қызметтерді жүзеге асыруға көмектеседі [133, 13 б.].

Конституцияны жүзеге асыру және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот бойынша қорғау механизмдерін жетілдіру мақсатында Президент «Қазақстан Республикасының 2009-2011 жылдарға арналған ювениалды әділет жүйесін дамыту Тұжырымдамасы туралы» бұйрығына қол қойды, ол бұйрықта конституционализм дәстүрлері ескірген елдерде кеңінен қолданылатын ювеналды әділет элементтерінің Қазақстанда кезең кезеңімен енгізілуі және дамуын қарастырады [134].

Тұжырымдама ережесін жүзеге асыру Конституцияның құқық қорғаушылық әлеуетін, кәмелет жасқа жетпегендер қатысты әділ сот жіберу сапасы мен тиімділігін арттыруға, ішкі істер, білім және ғылым, әділет органдарындағы кәмелет жасқа жетпегендермен жұмысты күшейтуге ықпал етеді. Бұл үдерістің орталық бөлігі кәмелет жасқа жетпегендердің құқық бұзуышылығы, қараусыздығының алдын алу жүйесі мекемелері, құқыққорғау органдарындағы мамандандырылған құрылымдармен өзара тығыз іс-қимыл, мамандандырылған (ювеналды) сот болуы керек [134].

Президенттің саяси арбитражды қамтамасыз ету бойынша да өкілеттігі айтарлықтай. Президент саяси әлемнің және конституциялық үдерістің үздіксіздігінің кепілі ретінде Парламент Мәжілісі мен Парламенттің тарату құқығына ие. Егер бұрын ҚР Конституциясының 63 бабында заңсыз тарату кепілдігінен қандайда бір кепілдіктер қарастырылған болса, енді 2007 жылы 21 мамырда Конституцияға түзетулер енгізгеннен кейін бұл рәсім анағұрлым қысқартылып, ресмиленіп кетті. Мемлекет басшысы Парламент палатасы өкілдері және Премьер-министрмен консультациядан кейін негізінде болған жағдайды субъективті қабылдауына қарай өз бетінше әрекет ету құқығы, «саяси дағдарыс» ұғымы немесе «биліктердің қарсы тұруы» әлде кез келген конституциялық жағдайды саяси ойға қонымды етіп алмастыра отырып кеңінен талқылау құқығы берілген [134].

Мемлекет басшыларының конституциялық дағдарысты шешудің «хирургиялық әдістерін» қолдану қажеттігіне күмән келтірмей, сонымен қоса осы үдерістегі конституциялық бақылау органдарының қатысуы сөзсіз

артықшылық екенін атап өтеміз, себебі бұл конституциялық өндіріс барысында кикілжің тудырушы тарапқа мәдениетті түрде пікір таласып, өз уәжін қандайда бір әдіс пайдасына шешетіндей айтатын, теңдей құқылы қатысушы ретінде пікір білдіруге ықпал етеді. Бұл ретте тек нақты бір дау туып қоймай, болашаққа саяси үлгі боларлық жағдай қалыптасады.

Сонымен қатар мемлекет басшысы осы құқықты жүзеге асыру барысында мазмұнында бұқаралық билікті ұйымдастырудың жалпы құқықтық, әмбебап бастауы біріктірілген нақты бір талаптарға сүйенгені маңызды. Сонымен шешім қабылдау кезінде конституциялық үдерістің үздіксіздік қағидаттарын ескеру қажет. Жанжалдасқан тараптардың ғана емес, сонымен қатар азаматтық қоғамның да мүддесін ескеріп, жан жақты және салмақты әдістерге сүйене отырып дауды шешуге мүмкіндік беретін конституциялық және саяси рационалдылық қағидаттарын ұсыну да маңызға ие.

Кідірістер мен қарама қайшылық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде республика Президенті өзінің шешімдері мен әрекеттері арқасында биліктің саяси органдары қызметін Конституцияға бағындырады, олардың іс-әрекетін үйлестіреді, ал егер қажет болса дауды шешудің радикалды әдістерін қолдана отырып қызметін шектейді. Президенттік қадағалау әлеуметтік-саяси және құқықтық қарама қайшылықтарды еңсеру және алып тастау құралы ретінде болады. Түрлі мүдделер арасында теңгерімге түсе отырып Президент қажеттілігіне қарай қолайлы қаржыны қолдана отырып, құқықтық кеңістік аясында қарама қайшылықтарды шешуге ықпал етуге міндетті.

Қазақстан Республикасы Президентін Конституция кепілі ретінде тағайындаудың мәні билік органдары өз өкілеттіктерін жүзеге асыру барысында Конституцияны бұзбауында және бекітілген өкілеттілік шеңберінде ғана қызмет етуінде жатыр.

Осылайша заманауи Қазақстан жағдайында Президенттің дискрециондық өкілеттігі бүкіл мемлекеттік механизм жұмысы мен конституциялық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қажеттілік ретінде қарастырылуы керек. Президент Конституция ережелерінің тұрақтылығын қолдау отыра оның нормативтілігін қамтамасыз етіп, конституциялық кеңістік шекарасында биліктің сабақтастығына кепілдік береді.

Президент сонымен қатар Қазақстан халқына жолдау арқылы үн қата отырып, республикалық референдум, азаматтық, саяси баспана, кешірім беру және басқа да мәселелерді шеше келе жалпы саяси және әлеуметтік сипаттағы мәселелерді шешеді. Елдегі жағдайға және ішкі, сыртқы саясатқа бағытталған жыл сайынғы жолдаулары Мемлекет басшысының Парламентпен, Үкіметпен және өзге де мемлекеттік билік органдарымен коммуникациясының анағұрлым тиімді түрі саналады. Ол қазақстан азаматтарының өмір сапасын арттыру және заңды жетілдіру бойынша нақты ұсыныстардан тұрады. Президенттің жыл сайынғы жолдаулары мемлекеттік билік органдарының алдағы қызметінің басты бағдарламалық құжаты ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар Конституцияға сәйкес Президент төтенше өкілеттікке де ие. Сонымен демократиялық институттар мен тәуелсіздікке және аумақтық

тұтастыққа қауіп төнген жағдайда консультациядан кейін ол әскери күш қолдануға дейін төтенше жағдай енгізе алады, ал әскери тәртіпке агрессия болған жағдайда жалпы немесе жеке мобилизация жариялайды.

Сонымен бірге мемлекеттік билік механизмінде Президенттің орны мен рөлі туралы мәселені қарауда 1995 жылғы Конституцияның бірнеше ерекшеліктеріне назар аудару қажет. Қазақстандағы өтпелі кезең мен нақты ахуалды есепке ала отырып шетелдік тәжірибені, сонымен қатар тарихи, мәдени және басқа да елімізге тән сипаттарды көрсететін, мемлекет құрудағы өз дәстүрімізді ескере отырып, билікті бөлудің жеке үлгісі жасалды. Әсіресе, сөз Президенттің ерекше мәртебесі, билік тармақтарының әдеттегі триадасына толық енбейтін құқықтық мәртебесі туралы болып отыр. Өзінің мемлекеттік биліктегі функционалдық мақсаты жағынан мемлекет басшысы өзге де билік органдарымен «қашықтағы әріптестік» деңгейінде бола отырып биліктің бөлу механизміне кірмейді, бұл оның саяси әуесқойлығын басатын өктемдігін күшейтуі керек. Билікті бөлу қағидаттарын қамтамасыз ету мақсатында, 2017 жылғы конституциялық реформалар кезінде Президент заңдық өкілеттіктен айрылды, оған ол делегация тәртібінде ие болған еді [5].

Заманауи жағдайда билікті бөлу тұжырымдамасы басқа маңызды ережемен – теңгерім идеясы және билік тармақтарының өзара іс-қимылымен толықтырылған. Бұған қайта мән беру керек, себебі Конституцияға өзгерістер енгізілгеннен кейін Президент заңдық бастама құқығына ие болды, сонымен қатар саяси партия құрамына кірді, бұл да арбитражды қызметті әділ жүзеге асыру үшін шығынды болып саналатыны сөзсіз.

Президенттің заңдық бастамалары құқығы заң шығарушыларға саяси қысым көрсету және лоббизмнің легитимді емес түрлерінің пайда болуы үшін қолайлы жағдай туғызатынына да назар аудару керек. Бүгінде заң шығару саласында биліктің жоғары органдарының бірлескен құзыреттері туралы айтар болсақ, онда оның біраз бөлігі Президент қолында. Мұндай қатынас негізінен «билік тармақтары» консультативтік-кеңестік органдарының мәртебесіне ие монократиялық мемлекеттерге тән [5].

«Дамыған елдерге қалыптасқан демократиялық дәстүрлер мемлекет органдарының үлкен құқықтары жауапкершілік аз болғанда құқықтық шектен шығушылыққа әкелетінін, ал жауапкершілік үлкен жағдайдағы кіші құқықтар оның бойынша өзін өзі қорғау түйсігін тым асыра қозғап, бұл жігерсіздікке әкелетінін көрсетеді, делінген заң әдебиетінде. Екі жаққа бірдей жауапкершілік пен өкілеттік теңдігінің бұзылуы басқарудың тиімділігін күрт төмендетеді» [133]. Кідірістер мен қарама қайшылықтардың теңгерімді жүйесі, нақты өкілеттіктермен биліктің өз бетінше тармақтарының болуы Конституцияны құқықтық қорғау институттарына тікелей қатысы бар. Қазақстан Республикасының Президенті Конституция кепілі ретінде бұл жүйеде билік тармақтарынан биік тұра отырып, оның әрекеттерінің үйлесімін жүзеге асыра отырып, оны байланыстыратын бөлік саналады, бұл ретте ол Конституция күзетінде тұрған жоғарғы мемлекеттік билік ретінде тұрады.

3 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

3.1 Ұлттық қауіпсіздікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың сипаттамасы

Ұлттық қауіпсіздік – мемлекеттің тұрақтылығы мен егемендігін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің негізі болып табылады. Мемлекет қоғам мен жеке тұлғаның қорғанысы, аумақтық тұтастықты сақтау және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін барлық мүмкіндіктерді қолданады. Осы тұрғыда ұлттық қауіпсіздікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар мемлекеттің негізгі мүдделеріне айтарлықтай қауіп төндіретін аса ауыр қылмыстар санатына жатады.

Бұл қылмыстардың басты ерекшелігі – олардың тек мемлекеттің ішкі тұрақтылығына ғана емес, сонымен бірге оның халықаралық аренадағы беделіне, экономикалық дамуына және әлеуметтік жүйесінің тұрақтылығына тікелей әсер етуінде. К.С. Карбеков Н.Д. Тлешалиев пікірлерінше, қылмыстық-құқықтық нормалар ұлттық қауіпсіздікті қорғаудың негізгі тетіктерінің бірі ретінде қарастырылады. Осыған байланысты, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі ұлттық қауіпсіздікке қарсы әрекеттерді болдырмауға, анықтауға және жазалауға бағытталған кешенді ережелерді қамтиды [135, 146 б.].

Ұлттық қауіпсіздік басқа қауіпсіздік түрлерін қалыптастырушы жүйелік категория ретінде қылмыстық-құқықтық қорғау объектісі болып табылады. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық шаралары арасында қылмыстық-құқықтық шаралар ерекше орын алады [135, 147 б.].

M.A.Efremova, E.V. Rogova ойынша, ұлттық қауіпсіздік қоғамдық қатынастардың қорғалу жағдайы ретінде қауіптердің болмауы, оларды дер кезінде анықтау және бейтараптандыру арқылы айқындалады. Әрине, ұлттық қауіпсіздікке ең жоғары деңгейде қауіп төндіретін факторлар – қауіптердің барлық жиынтығы. Дегенмен, әрбір қауіп түріне жеке назар аударып, оларды кешенді талдау және ең тиімді бейтараптандыру шараларын әзірлеу маңызды. Бұл түпкі нәтижесінде ұлттық қауіпсіздікті жалпы игілік ретінде қамтамасыз етуге бағытталған. Ұлттық қауіпсіздікке негізгі әлеуметтік қауіптер арасында ең маңызды және қауіптісі – қылмыстық сипаттағы қауіптер. Осыған байланысты, ұлттық қауіпсіздікке төнетін ең маңызды қауіптердің бірі ретінде қылмыстылықты, яғни теріс әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде қарастыруға болады [136, 26 б.].

Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңына (бұдан әрі – Заң) сәйкес, ҚР ұлттық қауіпсіздігі – адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің серпінді дамуын қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасы ұлттық мүдделерінің нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі болып табылады [2].

V.K. Duyunov пікірінше, ғылыми әдебиеттерде «мемлекеттің қауіпсіздігі» категориясына қатысты «мемлекеттік қауіпсіздік» [127, 26-б.], «ұлттық

қауіпсіздік» [137], С.В Дьяков сөзінше, «елдің қауіпсіздігі» сияқты терминдер кездеседі. Саясаттанушылар мен заңгерлер ұлттық және мемлекеттік қауіпсіздікті жиі бірдей ұғымдар ретінде, яғни синонимдер ретінде анықтайды. Алайда, аталған терминдер әрдайым бірдей бола бермейді, сонымен қатар «мемлекеттік қауіпсіздік» категориясы «жеке қауіпсіздік» және «қоғамдық қауіпсіздік» ұғымдарымен қатар «ұлттық қауіпсіздік» категориясының құрамдас бөлігі, яғни оның түрлік ұғымы болып табылады [139, 177 б.].

Профессор О.А. Чуваковтың әділ пікірінше, «мемлекеттік қауіпсіздікті» «ұлттық қауіпсіздікпен» бөлік пен тұтас ретінде салыстыруға болады, себебі «ұлттық қауіпсіздік» ұғымының мазмұнына мұндай қауіпсіздіктің объектісі ретінде тек мемлекет қана емес, сондай-ақ қоғам, адам және азамат та кіреді. Ауқымы жағынан «ұлттық қауіпсіздік» «мемлекеттік қауіпсіздікке» қарағанда кеңірек ұғым болып табылады [140, 86 б.].

Н.Д. Матрусовтың пікіріне сәйкес, ұлттық қауіпсіздік – бұл ұлттық ресурстар мен құндылықтарды, сондай-ақ мемлекеттік, қоғамдық және жеке мүдделерді ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден жеткілікті деңгейде және сипатта қорғау [141, 46-б.]

А.В. Возженниковтің пікірі бойынша, ұлттық қауіпсіздік – тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерінің барлық өмір сүру салаларында ішкі және сыртқы қауіптер мен қатерлерден қорғалған жағдайы, бұл мемлекеттің тұтастығы мен ішкі тұрақтылығы, егемендігі мен прогрессивті дамуы, сондай-ақ халықаралық құқықтық қатынастардың тәуелсіз және толық құқықты субъектісі ретінде әрекет ету мүмкіндігін қамтамасыз ететін жағдай» [142, 48 б.].

М.В. Александров ұлттық қауіпсіздікті «халықаралық қатынастар жүйесінде мемлекеттің өміршеңдігін, пайда болатын сыртқы қауіптерге төтеп беру және өз ұлттық мүдделеріне сай әрекет ету қабілетін қамтамасыз ететін факторлардың жиынтығы» деп анықтайды. Осылайша, ол ұлттық қауіпсіздікті мемлекеттің қауіпсіздігімен іс жүзінде теңестіреді [143, 28 б.].

Қазақстан Республикасының Президенті 2021-2025 Қасым-Жомарт Тоқаев жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын бекіту туралы Жарлыққа қол қойған болатын. Бұл стратегия алдағы бесжылдық кезеңде болжанатын маңызды қауіптер мен сын-қатерлерге қарсы әрекет етуге бағытталған [144]. Олардың қатарына кіреді:

- Биологиялық қауіпсіздікке төнген қауіптер, соның ішінде коронавирус пандемиясының жалғасуы;
- Технологиялық өзгерістер, экономиканы, еңбек қатынастарын, әлеуметтік саланы, ақпараттық кеңістікті және коммуникацияларды түбегейлі өзгертетін жаңа үрдістер;
- Сыртқы нарықтағы дағдарыстық құбылыстар, әсіресе қаржылық-экономикалық салаға әсер ететін факторлар;
- Аймақтық және жаһандық шиеленістердің күшеюі, халықаралық тұрақтылыққа қауіп төндіретін жағдайлар.

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету – мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Ұлттық қауіпсіздік саласындағы қол сұғушылық объектілерін, тиісінше, құқық бұзушылықтарды анықтау үшін ең алдымен оның түрлерін анықтау қажет [144].

Ұлттық қауіпсіздік объектілері ретінде мыналар анықталады: мемлекеттік қауіпсіздік, оған егемендік, тәуелсіздік және мемлекеттік тұтастық; тұлға қауіпсіздігі, оның мазмұнына адам мен азаматтың берілген құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру; экономикалық қауіпсіздік.

Заңның 4-бабында ұлттық қауіпсіздіктің негізгі түрлері анықталған. Бұл бапта ұлттық қауіпсіздікке қоғамның тұрақтылығы мен мемлекет егемендігін қамтамасыз етуден бастап, қоршаған ортаны қорғауға дейінгі әртүрлі аспектілер кіреді. Ұлттық қауіпсіздіктің келесі түрлері бар: қоғамдық қауіпсіздік, әскери қауіпсіздік, саяси қауіпсіздік, экономикалық қауіпсіздік, ақпараттық қауіпсіздік, экологиялық қауіпсіздік [2].

Қоғамдық қауіпсіздік – қоғамның бірлігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ететін басты қағидалардың бірі. Ол азаматтардың өмірі, денсаулығы және әл-ауқатын, сондай-ақ қазақстандық қоғамның рухани-имандылық құндылықтарын қорғауға бағытталған. Сонымен қатар, әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің қауіп-қатерлерден қорғалуын қамтиды.

А.Я. Сухарев, 1984 жылғы «Құқықтық энциклопедиялық сөздік» қоғамдық қауіпсіздікке жан-жақты сипаттама береді, оны қоғамдық тыныштықты, халықтың өмірі мен денсаулығының қол сұғылмаушылығын, азаматтардың қалыпты еңбек және демалыс жағдайларын, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың, мекемелер мен кәсіпорындардың қалыпты жұмысын қамтамасыз ету мақсатында қоғамдық қатынастар мен осы қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесі ретінде анықтайды [145, 136 б.].

А.П. Алехин және оның авторластары (1996 ж.) қоғамдық қауіпсіздікті азаматтардың өмірі, денсаулығы және мүлкіне төнетін қауіптің алдын алу мен оны жою процесінде қалыптасатын қатынастар жүйесі ретінде анықтайды [146, 51 б.].

Б.П. Кондрашов (1998 ж.) қоғамдық қауіпсіздікті әлеуметтік-құқықтық категория және мемлекет пен қоғам кепілдік беретін қоғамдық қатынастардың қалыптасқан жүйесі ретінде қарастырады [147, 16 б.].

В.В. Гущин (1998 ж.) адам, оның құқықтары мен бостандықтарын конституциялық құндылықтар ретінде мойындай отырып, қоғамдық қауіпсіздікті әлеуметтік қауіпсіздік деп анықтауды ұсынады және бұл терминдерді синонимдер ретінде қолданады [148, 20 б.].

Әскери қауіпсіздік – ұлттық қауіпсіздіктің маңызды құрамдас бөлігі. Ол елдің сыртқы және ішкі қауіп-қатерлерден қорғанысын қамтамасыз етуді көздейді. Әскери қауіпсіздік адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін әскери күш қолдану немесе оның қолданылу ықтималдылығы жағдайында қорғауды қамтиды.

А.Б.Сералиев пікірінше, қазіргі уақытта елдегі әлеуметтік қатынастардың тұрақтылығының жеткіліксіздігіне, қылмыстың едәуір өсуіне байланысты

қалыптасқан жағдай жалпы қылмысқа және оның жекелеген түрлеріне қарсы күрестің жай-күйіне белгілі бір із қалдырады. Бір жағынан, қоғамдағы демократиялық қайта құру кезеңінде бұқаралық сипаттағы құбылыстар, соның ішінде түрлі митингілер өткізу, жүзеге асырылып жатқан қайта құруларды қолдау үшін демонстрациялар тән болады. Осы жағымды әлеуметтік құбылыстармен қатар, нағыз жағымсыз реңктер және жалпы қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікке нұқсан келтіреді [149, 3 б.].

Саяси қауіпсіздік азаматтардың, әлеуметтік топтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтаумен тығыз байланысты. Бұл елдегі саяси тұрақтылық пен мемлекеттік тұтастықты қамтамасыз етуді, сондай-ақ халықаралық аренадағы қолайлы жағдайларды сақтауды білдіреді. Мемлекеттік органдар жүйесі мен конституциялық құрылымның нақты және ықтимал қауіптерден қорғалуы да саяси қауіпсіздіктің маңызды элементі болып табылады.

А.А. Мизер пікірі бойынша, саяси қауіпсіздік – бұл қоғамның саяси жүйесінің тұрақты жағдайы және тиімді дамуы, ол ішкі және сыртқы теріс әсерлерге барабар жауап беруге, қоғамның тұтастығы мен оның негізгі қасиеттерін сақтауға мүмкіндік береді. Саяси қауіпсіздікті саяси саладағы динамикалық тепе-теңдік ретінде сипаттауға болады. Сонымен қатар, саяси қауіпсіздік дегеніміз – мемлекеттің, азаматтардың және жалпы халықтың саяси мүдделерін қорғауға бағытталған белгілі бір шаралардың, органдар мен функциялардың жүйесі [150].

Экономикалық қауіпсіздік – елдің тұрақты дамуын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі. Ол Қазақстан экономикасының тәуелсіздігін сақтауды және оның нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуын қамтиды. Бұл қауіпсіздік түрі экономиканың тұрақтылығы мен орнықты дамуына, сондай-ақ сыртқы экономикалық тәуелділіктен қорғауға бағытталған.

Экономикалық қауіпсіздік ұғымын экономика саласына алғаш енгізген ресейлік ғалымдардың бірі академик Л.И. Абалкин болып табылады. Ол бұл құбылысты «ұлттық экономиканың тәуелсіздігін, оның тұрақтылығы мен орнықтылығын, тұрақты жаңару мен өзін-өзі жетілдіру қабілетін қамтамасыз ететін жағдайлар мен факторлардың жиынтығы» деп анықтады [151, 4 б.].

Ақпараттық қауіпсіздік қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Ол ақпараттық кеңістіктің тәуелсіздігін сақтау және ақпараттық саладағы нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғауды қамтамасыз етеді. Бұл қауіпсіздік түрі адамның, қоғамның және мемлекеттің құқықтары мен мүдделерін қорғауды да қамтиды.

Осипова В.А. ақпараттық қауіпсіздікті кәсіпорын қызметіне кері әсер етуі мүмкін деректердің таралуы арқылы туындайтын сыртқы және ішкі қауіптерден ақпараттық бизнес жүйелерін қорғау жағдайы ретінде анықтайды. Бұл жағдай компанияның өзіне қарсы қолданылуы мүмкін деректердің таралуын болдырмауға бағытталған [152, 47 б.].

Экологиялық қауіпсіздік – табиғи ортаға антропогендік және табиғи әсерлер салдарынан туындайтын қауіп-қатерлерден қорғаныс. Ол адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін қорғауды қамтамасыз

етеді. Сонымен қатар, қоршаған ортаны сақтау және табиғи ресурстарды тиімді пайдалану экологиялық қауіпсіздіктің басты мақсаттары болып табылады.

Н.М. Мамедов экологиялық қауіпсіздікті «тұлғаның, қоғамның өмірлік маңызды мүдделерін антропогендік немесе табиғи әсерлердің қоршаған ортаға тигізетін нақты немесе ықтимал қауіптерінен қорғауды қамтамасыз ету процесі» деп сипаттайды [153, 251 б.].

И.В. Гончаровтың пікірі бойынша, мемлекеттік қауіпсіздік – анағұрлым тар ұғым. Ұлттық қауіпсіздік барлық қауіпсіздік түрлерін (экономикалық, саяси, конституциялық, әлеуметтік, азық-түлік және т.б.) қамтиды. Мемлекеттік қауіпсіздік – ұлттық қауіпсіздіктің бір бөлігі және негізінен саяси аспектімен шектеледі. Тарихи тұрғыда мемлекет алғашқы саяси ұйым ретінде қарастырылады. «Саясат» термині және одан туындайтын сөздер өзінің шығу тегін ежелгі гректер өздерінің қала-мемлекеттерін белгілеу үшін қолданған «полис» сөзінен алады [154].

М.Н. Марченко, М.Зерцало сөзінше, мемлекет қоғамның саяси жүйесінде ерекше орын алады, өйткені ол барлық азаматтарды ұйымдастырушы ретінде әрекет етеді, қоғамның мүддесін білдіреді және қоғамның барлық мүшелеріне қатысты билік шешімдерін қабылдап, олардың орындалуын талап етеді. Мемлекет арнайы басқару және мәжбүрлеу аппаратын, түрлі мәжбүрлеу және сендіру әдістерін қолдануға мүмкіндік беретін кең ауқымды құқықтық құралдар жүйесін иеленеді. Ақырында, мемлекет егемендікке ие, оның негізгі субъектісі және саяси билікті жүзеге асырудың басты көзі болып табылады [155, 244 б.].

Осыған байланысты мемлекеттік қауіпсіздік ең алдымен саяси институттар мен қатынастардың қорғалуын қамтиды. Бұл қатынастар мемлекеттік және қоғамдық мекемелердің қызметінде, олардың қызметінің сипаты мен мазмұнында, сондай-ақ олардың арасындағы өзара қарым-қатынаста, саяси өмірдің практикасы ретінде көрініс табады.

Одан бөлек, Заңның 2-1-бабында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мақсаты мен міндеттері көзделген. Осы бапты талдай отырып, келесі тұжырымға келуге болады: ұлттық қауіпсіздік – мемлекеттің тұрақты дамуы мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың негізгі кепілі. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттің стратегиялық басымдықтарының бірі болып табылады. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі мақсаты – еліміздің ұлттық мүдделерін нақты және ықтимал қауіптерден қорғау. Бұл мақсатқа жету үшін мемлекет құқықтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және техникалық шаралар кешенін жүзеге асырады.

Ұлттық қауіпсіздікке қол жеткізудің маңызды элементі – Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысының мызғымастығын қамтамасыз ету. Тәуелсіздік, аумақтық тұтастық, президенттік басқару нысаны, сондай-ақ Мемлекеттік шекараның қолсұғылмаушылығы елдің тұрақтылығының негізін құрайды. Бұл құндылықтарды қорғау мемлекеттің қорғаныс қабілетін арттыру мен ұлттық мүдделерді сақтаудың ажырамас бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, елдегі саяси тұрақтылықты сақтау мен экономикалық орнықтылықты

қамтамасыз ету ұлттық қауіпсіздікті нығайту үшін шешуші рөл атқарады (2-1-баптың 2-тармағының 1-2-тармақшасы) [2].

Ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлерді уақтылы анықтау, талдау, болжау және болдырмау оның тұрақты қамтамасыз етілуінің маңызды шарты болып саналады. Қауіптерді жоюға бағытталған алдын алу шараларының тиімділігі мемлекеттің әлеуметтік және экономикалық дамуының тұрақтылығын арттырады. Сонымен қатар, ұлттық қауіпсіздікті қорғауға арналған құқықтық, техникалық және әлеуметтік құралдарды әзірлеу мен енгізу мемлекет қауіпсіздігін сақтау жүйесінің басты бағыттарының бірі болып табылады (2-1-баптың 2-тармағының 3-4-тармақшасы) [2].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды құрамдас бөлігі – оның жүйелік негізін қалыптастыру және осы жүйенің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету. Мемлекет бұл жүйені жетілдіру арқылы ішкі және сыртқы қатерлерге бейімделу қабілетін арттырады. Мұндай тәсіл Қазақстан Республикасының егемендігін, аумақтық тұтастығын және стратегиялық тұрақтылығын нығайтып қана қоймай, оның халықаралық аренадағы беделін де көтереді (2-1-баптың 2-тармағының 5-тармақшасы).

В. К. Дуюнов пен Р. В. Закомолдин ұлттық қауіпсіздікті қылмыстық-құқықтық қорғаудың жалпы объектісі ретінде қарастырады. Өз дәлелдер жүйесінде олар «қылмыстық заңға сәйкес, барлық қылмыстар қоғамдық қауіпсіздікке оның әртүрлі көріністері мен салаларында қол сұғады» деп атап өтеді. «Ұлттық қауіпсіздік субъектісі – бұл жеке тұлға, қоғам және мемлекеттің үштік бірлігі ретіндегі ұлт, ал объектісі – жеке тұлға, қоғам және мемлекеттің үйлесімді үйлескен мүдделерінің жиынтығы ретінде ұлттық мүдделер». «Ұлттық қауіпсіздік – бұл күрделі және көпқырлы категория, оның негізінде мемлекеттік, қоғамдық және жеке тұлғалар сияқты қоғамдық қатынастардың негізгі әлеуметтік субъектілерінің үштік бірлігі жатыр» [116, 76 б.].

Ұлттық қауіпсіздікке қол сұғатын құқық бұзушылықтарды анықтау кезінде әртүрлі факторлардың жиынтығын ескеру қажет: экономикалық, моральдық, саяси, демографиялық, көші-қон процестері, халықтың өсуі мен азаюы, өмір сүрудің орташа ұзақтығы және т.б.

Бұл арқылы айтқымыз келетіні – ұлттық қауіпсіздікке қол сұғатын құқық бұзушылықтардың түрлері тұрақты категория болып табылмайды, олар өзгермелі және ең алдымен қауіптердің объективті сипатына тәуелді, тек заң шығарушының еркіне ғана байланысты емес .

Құқық бұзушылықтарды ұлттық қауіпсіздікке қол сұғатын категорияға жатқызу сондай-ақ осы құбылыстың жаппай таралуына байланысты болады. Мысалы, маска тағу сияқты эпидемиологиялық талаптың бір рет бұзылуы өздігінен айтарлықтай қауіпті болмауы мүмкін. Алайда, мұндай құбылыстар халықтың табиғи өсімінің болмауы және 2020 жылы COVID-19-дан 140 мыңнан астам адамның қайтыс болғаны сияқты жағдайлар аясында жаппай сипат алса, бұл ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіреді деп айтуға болады.

Алайда, кейбір жағдайларда, тіпті жеке қылмыстар да олардың жоғары қоғамдық қауіптілігіне байланысты ұлттық қауіпсіздікке тікелей қол сұғуы

мүмкін. Мысалы, экстремизм, терроризм, диверсия, шпионаж, мемлекеттік сатқындық және тағы басқалар. И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев пікірінше, кейбір жағдайларда құқық бұзушылықты ұлттық қауіпсіздікке қол сұғатын әрекет деп оның салдарлары негізінде тануға болады. Қылмыс немесе басқа құқық бұзушылықтың ұлттық қауіпсіздікке қол сұғатын санатқа жатқызылуы лауазымды тұлғаның өкілеттігінің көлеміне де байланысты болуы мүмкін [157, 75 б.].

Тағы бір назар аударуды қажет ететін мәселе – азаматтық-құқықтық құқық бұзушылықтардың, соның ішінде құқықты теріс пайдаланудың, ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп ретінде бағаланбауы. Бұл көбінесе азаматтық құқық саласының тек жеке құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталғандығын, олардың ұлттық қауіпсіздікпен байланысы жоқ деп есептелуіне байланысты орын алады.

Алайда, экономикалық қызмет саласында жасалған азаматтық-құқықтық құқық бұзушылық кей жағдайда қылмыстық әрекетті жүзеге асыру тәсілі ретінде көрініс табуы мүмкін. Азаматтық құқық жеке мүдделерді қорғауды басты басымдық ретінде анықтайтындықтан, зерттеушілер жиі азаматтық-құқықтық қатынастардың қатысушылары ретінде мемлекеттік билік органдары, мемлекеттік корпорациялар және бюджет ұйымдарының да болатынын естен шығарып алады.

Мысалы, стратегиялық маңызды ұлттық компания мен шетелдік жеке корпорация арасындағы дау энергетикалық ресурстар немесе инфрақұрылым сияқты негізгі активтерді бақылаудан айрылуға әкелуі мүмкін. Бұл өз кезегінде мемлекеттің экономикалық тұрақтылығы мен стратегиялық тәуелсіздігіне қауіп төндіреді.

В.А. Липкан ұлттық қауіпсіздік негіздеріне қарсы қылмыстардың негізгі белгілерін келесі топтарға бөледі:

- қылмыстық заңда көзделген қоғамдық қауіпті әрекеттер (немесе әрекетсіздік);
- бұл әрекеттер (немесе әрекетсіздік) тек тікелей ниетпен жасалады;
- бұл әрекеттер ұлттық қауіпсіздіктің негіздеріне (қылмыстық заңда көрсетілген өмірлік маңызды мүдделердің белгілі бір бөлігіне) қол сұғады;
- бұл әрекеттер қылмыс субъектісі арқылы жасалады [158, 127 б.].

Ұлттық қауіпсіздік саласындағы танымал ресейлік зерттеуші С.В. Дьяков Ресей Федерациясының қылмыстық заңнамасында (Қылмыстық кодекстің 29-тарауы) «Конституциялық құрылыстың негіздері мен мемлекеттің қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар» деп аталатын қылмыстардың өз анықтамасын ұсынады. С.В. Дьяков ұсынған анықтамаға сәйкес, «Конституциялық құрылыстың негіздері мен мемлекеттің қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар деп Қылмыстық кодекстің 29-тарауында көзделген, мемлекеттің сыртқы, ішкі және экономикалық қауіпсіздігіне қол сұғатын қоғамдық қауіпті әрекеттер танылады» [159, 33 б.].

С.В. Дьяков ұсынған анықтама мұндай қылмыстар жүйесінде үш жеке топтың (түрдің) болуын бекітеді: сыртқы қауіпсіздікке қарсы қылмыстар, ішкі қауіпсіздікке қарсы қылмыстар және экономикалық қауіпсіздікке қол сұғатын

қылмыстар. Басқаша айтқанда, бұл анықтама, негізінде, мемлекеттің қауіпсіздік негіздерін құрайтын барлық түрлік объектілерді қамтиды [159, 34 б.].

А.П. Кузнецовтың пікірінше, Конституциялық құрылыстың негіздері мен мемлекеттің қауіпсіздігіне қарсы қылмыстардың қоғамдық қауіптілігі мынада: олар конституциялық құрылымның негізін, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық жүйесін, қауіпсіздігін, ішкі және сыртқы тұрақтылығын, егемендігін, аумақтық тұтастығын, қорғаныс қабілетін бұзады, сондай-ақ тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды игіліктері мен мүдделерін ішкі және сыртқы қауіптерден қорғауды әлсіретеді [160, 49 б.].

Украиндық зерттеуші Я.А. Лантиновтың ұсынысы бойынша, ұлттық қауіпсіздік екі деңгейде қарастырылады: кең және тар мағынада. Ұлттық қауіпсіздік кең мағынада – бұл Украинаның барлық қауіптерінің жиынтығы (мемлекеттің қауіпсіздігі, мемлекеттік емес бірлестіктердің / қауымдардың / және жеке тұлғалардың қауіпсіздігі), сондай-ақ қауіпсіздіктің барлық аспектілерінің (саяси, энергетикалық, экологиялық, ақпараттық және т.б.) үйлесімі. Ұлттық қауіпсіздік тар мағынада – бұл қауіпсіздіктің жеке аспектілерінің біріне ғана әкеліп тірелмейтін ең жоғары, ең жалпы деңгейі. Ұлттық қауіпсіздіктің тар мағынадағы мазмұны – бұл Украин ұлтының «өмірін», оның бірегей өмір сүру қабілетін қамтамасыз ету [161, 570 б.].

Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексінің (бұдан әрі - ҚР ҚК) 2-бабына сәйкес, қылмыстық кодекстің келесідей міндеттері бар: адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігін сақтау, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу [57].

M.A.Efremova, E.V. Rogova, ұлттық қауіпсіздікті қылмыстық-құқықтық қамтамасыз ету мәселелері айрықша маңыздылығына қарамастан, әлі күнге дейін жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Ресейде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы қылмыстық саясаттың ғылыми негізделген тұжырымдамасы да әзірленбеген. Мемлекет тарапынан ұлттық қауіпсіздікті қылмыстық-құқықтық қамтамасыз етудің басым бағыттары анықталмағандықтан, ұлттық қауіпсіздікті тиімді қылмыстық-құқықтық механизм арқылы қамтамасыз ету туралы айту қиын [136, 147 б.].

Әрине, конституциялық құрылыс негіздері (ККН) мен ұлттық қауіпсіздігі өзара тығыз байланысты ұғымдар. Конституциялық құрылыс негіздерінің қорғалуы ұлттық қауіпсіздіктің элементі болып табылады. Мысалы, Ресей Федерациясының Ұлттық қауіпсіздік стратегиясының 42-тармағында ол «мемлекеттік және қоғамдық қауіпсіздіктің стратегиялық мақсаты» ретінде аталады, ал 6-тармағында мемлекеттік қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің элементі ретінде анықталады. Осылайша, конституциялық құрылыс негіздерін қорғау

ұлттық қауіпсіздіктің мазмұнына мемлекеттің қауіпсіздік элементі ретінде кіреді.

Дегенмен, А.Г. Хлебушкиннің атап өткеніндей, «осы ұғымдардың тығыз байланысы олардың теңестірілуін білдірмейді, соның ішінде қылмыстық-құқықтық салада да» [162, 41 б.].

ҚР ҚК нормаларына сәйкес, ұлттық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың негізгі бөлігі аса ауыр қылмыстар санатына жатады (ҚР ҚК 11-бабы). Мемлекетке опасыздық жасау (ҚР ҚК 175-бабы), Тыңшылық (ҚР ҚК 176-бабы), Қазақстан Республикасы Президентінің өміріне қолсұғушылық (ҚР ҚК 178-бабы), Билікті басып алуды немесе ұстап тұруды насихаттау немесе оған жария түрде шақыру, сол сияқты билікті басып алу немесе ұстап тұру не Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгерту (ҚР ҚК 179-бабы), Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығы мен қол сұғылмаушылығына қол сұғу (ҚР ҚК 180-бабы 3-бөлігі), Қарулы бүлік (ҚР ҚК 181-бабы), диверсия (ҚР ҚК 184-бабы), мемлекеттік құпияларды заңсыз жинау, тарату, жария ету (ҚР ҚК 185-бабы), мемлекеттік құпиялары бар мәліметтер жеткізгіштерді жоғалту (ҚР ҚК 186-бабы) ұлттық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстардың қатарына жатады [57].

С.В. Дьяковтың пікірінше, мұндай қылмыстарды жіктеудің негізі қауіп көздерінің бағыты болуы тиіс. Жалпыланған түрде бұл қауіп көздері елден тыс, ел ішінде немесе экономикалық салада болуы мүмкін [159, 31 б.].

Мұндай қылмыстарды осы аталған түрлерге бөлу нұсқасы негізделген болып көрінеді, алайда ол отандық қылмыстық құқық теориясында үстемдік етпейді. Бұған белгілі зерттеушілер ұсынған мұндай қылмыстарды жіктеудің кейбір нұсқалары дәлел бола алады. Мысалы, ықтимал қауіп көздеріне байланысты Н.И. Хавронюк келесі қылмыс түрлерін бөліп көрсетеді:

- Саяси саладағы ұлттық қауіпсіздік негіздеріне қарсы қылмыстар: конституциялық құрылысты күшпен өзгертуге немесе құлатуға не мемлекеттік билікті басып алуға бағытталған әрекеттер (ҚР ҚК 179-бабы); Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығына немесе қол сұғылмаушылығына қол сұғу (ҚР ҚК 180-бабы); мемлекеттік немесе қоғамдық қайраткердің өміріне қол сұғу (ҚР ҚК 176-бабы).
- Ақпараттық, экономикалық, ғылыми-технологиялық және әскери салалардағы ұлттық қауіпсіздік негіздеріне қарсы қылмыстар: мемлекетке опасыздық жасау (ҚР ҚК 175-бабы); тыңшылық (ҚР ҚК 176-бабы).
- Экономикалық және әскери салалардағы ұлттық қауіпсіздік негіздеріне қарсы қылмыстар: әскери қылмыстар мен экономикалық диверсиялар (ҚР ҚК тиісті баптары) [163, 245 б.].

С.Б. Сакенова пікірінше, әр ұсынылған жіктеуде қылмыстардың әр түрі (немесе тобы) үшін сәйкес қылмыс түріне тән тікелей объектілердің кешендерін байқау қиын емес. Мұндай жүйедегі тікелей объектілерді нақтылау белгілі бір қылмысқа тән тікелей немесе балама қоғамдық қатынастар шеңберін айқын анықтауға мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, осындай қоғамдық қатынастар

топтарының болуы көп жағдайда тиісті жергілікті қауіп көздеріне байланысты, ал бұл көздер өз кезегінде осындай объектілерді қалыптастырады [164, 36 б.].

Қарастырылып отырған қылмыстар тобының текті объектісі мемлекеттік билік институттарының тұрақтылығын, қалыпты өмір сүруін және қызмет етуін қамтамасыз ету саласындағы қоғамдық қатынастар болып табылады. Бұл барлық билік тармақтарына, сондай-ақ Қазақстан Республикасының егемендігіне, ішкі және сыртқы қауіпсіздігіне қатысты.

А.Р. Алимбетова пікірінше, қосымша объект ретінде ҚР ҚК 178-бабында көзделген қылмыстар үшін (Президентінің өміріне қолсұғушылық) адамның өмірі қарастырылады. Диверсия құрамында (ҚР ҚК 184-бабы), өшпенділік немесе араздықты қоздыру, сондай-ақ адамдық қадір-қасиетті қорлау. Меншік құқығы қосымша объект ретінде диверсия жасау кезінде (ҚР ҚК 184-бабы) жағымсыз әсерге ұшырайды [165, 85 б.].

Ж.К.Аманов, А.М.Алибекова, Е.Е.Каженов, С.М. Рахметов пікірінше, бірқатар қылмыстардың белгісі ретінде зат алынады. Мұндай заттар ретінде мемлекеттік құпияны құрайтын мәліметтер, кәсіпорындар, құрылыстар, көлік инфрақұрылымы және көлік құралдары нысандары, байланыс құралдары, тіршілікке қажетті объектілер, мемлекеттік құпияны қамтитын құжаттар, мемлекеттік құпияны құрайтын мәліметтері бар заттар болуы мүмкін.

Көрсітеліген қылмыстар тобының объективтік жағы, әдетте, әрекет түріндегі қылмыспен сипатталады. Мысалы, тиісті мәліметтерді беру, жинау, ұрлау, өмірге қастандық жасау, билікті зорлықпен басып алу, диверсия барысында жарылыс жасау, өрт қою және т.б. Сонымен қатар, мемлекеттік құпияны қамтитын құжаттармен жұмыс істеу ережелерін бұзу әрекетсіздік түрінде де жасалуы мүмкін [166, 77 б.].

Аталған әрекеттер тек тікелей қасқаналықпен жасалады және, әдетте, мемлекеттің саяси ұйымының немесе конституциялық тәртіптің негіздеріне ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік биліктің негізгі тармақтарының қалыпты жұмыс істеуіне де зиян келтіреді. Сондықтан бұл әрекеттер, негізінен, мемлекетке қарсы ниетпен жасалады деп айтуға болады.

С.М. Рахметов сөзінше, қарастырылып отырған қылмыстардың субъектілері болып қылмыс жасаған уақытта 16 жасқа толған, ақыл-есі дұрыс адамдар табылады. Елбасының өміріне қолсұғушылық (177-бап), Қазақстан Республикасы Президентінің өміріне қолсұғушылық (178-бап) диверсия (184-бап) қылмыстары үшін он төрт жасқа толған адамдар субъект бола алады [167, 63 б.].

И.Ш. Борчашвили сөзінше, ҚР ҚК 5-тарауының нормаларында көзделген кейбір қылмыстар үшін арнайы субъект тән:

- ҚР азаматы (ҚР ҚК 175-бабы);
- шетел азаматы немесе азаматтығы жоқ тұлға (ҚР ҚК 176-бабы);
- өзінің қызметтік жағдайын пайдаланатын тұлға (ҚР ҚК 179-бабының 2-бөлігіні тармағы, 180-бабының 2-бөлігі);
- мемлекеттік құпияны қызмет, жұмыс бабында білген тұлға (ҚР ҚК 185-бабы);

- мемлекеттік құпияға қолжетімділігі бар тұлға (ҚР ҚК 186-бабы);

Бірінші белгіге сәйкес, мұндай қылмыстар әрекет арқылы да, әрекетсіздік арқылы да жасалуы мүмкін. Бұл түсінік қылмыстардың объективтік жағы көбінесе белсенді әрекеттермен сипатталатынына қарамастан, кейбір жағдайларда әрекетсіздік арқылы да ұлттық қауіпсіздікке қарсы қылмыс жасалуы мүмкін дегенге негізделеді [168, 96 б.].

В.И.Селиверстов пікірінше, Қазақстан Республикасы Президентінің өміріне қолсұғушылық (ҚР ҚК 178-бабы) әрекетсіздік арқылы жасалуы ықтимал, егер кінәлі адам өз кәсіби немесе қызметтік міндеттерін орындау аясында қажетті әрекеттерді жасамаған жағдайда (мысалы, дәрігер, әуе диспетчері және т.б.). Бұл жағдайларда әрекетсіздік қылмыстың маңызды элементі ретінде қарастырылып, кінәлінің міндетті әрекеттерді орындамауы арқылы қоғамдық қауіпті салдарға әкелуі мүмкін [169, 76 б.].

Қарастырылып отырған әрекеттердің субъективтік жағы осындай қылмыстардың келесі белгісін құрайды. Олардың барлығы кінәнің қасақана нысанында жасалады, яғни кінәлі тұлға жасаған әрекеттерінің қоғамдық қауіпті сипатын түсінеді, ал бұл әрекеттердің мемлекеттің қауіпсіздігін әлсіретуге бағытталғаны тікелей ниеттің, соның ішінде анти-мемлекеттік ниеттің бар екенін көрсетеді.

И.И.Рогов, К.Ж.Балтабаев, А.И. Коробеев пікірлерінше, соңғы белгінің мазмұны осындай әрекеттердің мемлекеттің сыртқы және ішкі қауіпсіздігіне қол сұғуында жатыр. Бұл белгі, негізінен, «қауіпсіздік» және «ұлттық қауіпсіздік» ұғымдарының көпшілігінде «...ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден қорғалу жағдайы...» деген ұқсас сөз тіркестері арқылы анықталатынын ескере отырып, қисынды болып табылады.

Жоғарыда келтірілген дәлелдер мен тиісті критерийлерді ескере отырып, ұлттық қауіпсіздік негіздеріне қарсы қылмыстар ұғымын жалпы анықтауға болады [170, 410 б.].

М. Сарсекеев ойынша, ұлттық қауіпсіздік негіздеріне қарсы қылмыстар – бұл қылмыстық заңнамамен көзделген, анти-мемлекеттік ниетпен жасалған және мемлекеттің сыртқы, ішкі және экономикалық қауіпсіздігіне қол сұғатын қоғамдық қауіпті әрекеттер (әрекет немесе әрекетсіздік) [133, 13 б.].

Бұл анықтамаға сәйкес, мұндай қылмыстар мемлекеттің тәуелсіздігіне, аумақтық тұтастығына және тұрақтылығына қауіп төндіретін ең ауыр құқық бұзушылықтардың қатарына жатады. Мысалы, мемлекеттік опасыздық жасау, тыңшылық, диверсия және қарулы бүлік сияқты қылмыстар осы санатқа жатады.

Қорытындылай келе, ұлттық қауіпсіздік – мемлекеттің тәуелсіздігі мен егемендігін, қоғамның тұрақтылығын және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ететін күрделі және көпқырлы құбылыс. Ұлттық қауіпсіздіктің әртүрлі аспектілеріне қатысты қылмыстық құқық бұзушылықтар мемлекеттің тұрақтылығы мен негізгі мүдделеріне айтарлықтай қауіп төндіреді. Бұл қылмыстар тек мемлекеттің ішкі тұрақтылығына ғана емес, сонымен бірге оның халықаралық беделіне, экономикалық даму перспективаларына және әлеуметтік жүйенің тұрақтылығына тікелей әсер етеді.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің қылмыстық-құқықтық механизмдері қоғамның, мемлекеттің және азаматтардың өмірлік маңызды мүдделерін қорғауға бағытталған кешенді шараларды қамтиды. Қазақстан Республикасының заңнамасында бұл шаралар қылмыстық әрекеттердің алдын алуға, анықтауға және жазалауға бағытталған нақты нормалар мен ережелер түрінде айқындалған.

Жаһандық сын-қатерлердің артуы мен қауіптер сипатының күрделенуі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңыздылығын одан әрі күшейтуде. Ақпараттық, биологиялық және экономикалық қауіпсіздіктің жаңа қырлары құқықтық қорғаудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Сондықтан құқықтық жүйені жетілдіру, ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіптердің алдын алу мен оларды жою шараларын күшейту – мемлекеттің стратегиялық міндеттерінің бірі болып қала береді.

Ерғали А.М. өзінің диссертациялық жұмысында келесі ой пікірін білдірген болатын. Қылмыстық саясатты жүзеге асыру нысандары нақтыланып: қылмыстық саясатты жетілдірудің негізгі бағыттары: 1. құқық шығармашылық үдерісін жетілдіру; 2.құқық қолднау үдерісін жетілдіруге байланысты шаралар жүйесі белгіленді. Қылмыстық саясат құқықтық реттеуге қатысты құқық шығармашылық және құқық қолдану қызметінің бірлігін, өзара әрекетін қамтамасыз ете отырып, негізгі желісі ретінде қарастырылуы керек. Қылмыстық саясат мемлекеттік күш-жігерді қылмыстық -құқықтық реттеудің ең маңызды бөліктеріне бағыттай отырып, заң шығарушының еркін жүзеге асыру үшін қолайлы жағдайлар туындатады, заңи тәжірибенің мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, құқықтық реттеудің міндеттеріне сәйкескелетін нормативтік құқықтық актілердің қабылдануын ынталандырады. Сәйкесінше, қылмыстылыққа тиімді қарсы тұруды қамтамасыз ету үшін теориялық тұрғыдан негізделген оңтайлы қылмыстық саясат тұжырымдамасын өндеп шығару қажет. Қылмыстық саясат тұжырымдамасы құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам қағидаларына негізделген, қылмыстылыққа қарсы тұру аясындағы қылмыстық саясаттың мақсатын, міндеттерін, оларды жүзеге асыруға бағытталған құралдар мен әдістердің жүйесін анықтайтын негізгі идеялар мен басым бағыттардан тұратын кешенді бағдарлама [171, 8 б.].

1.2 Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизміндегі құқық қорғау органдары

Өз болмысы тұрғысынан мемлекет ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі субъектісі саналады. Ол ұлттық қауіпсіздік саласындағы өз қызметтерін мемлекеттік институттар арқылы жүзеге асырады. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизмінің институционалды бөлігіне мыналар жатады: олар үшін негізгі саналатын, қауіпсіздікті қамтамасыз ету қызметтерін ұдайы жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен ұйымдар; ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қызметі қолма қол болатын және сәйкес қатер туындаған жағдайда жүзеге асырылатын мемлекеттік органдар мен ұйымдар; мемлекет тартқан немесе

ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қызметін орындау үшін қоғам тікелей құрған мемлекеттік емес ұйымдар.

ҚР «Құқыққорғау қызметі туралы» заңында құқыққорғау органдарының қатары нақты белгіленген. Заңның 3 бабына сәйкес оған прокуратура, ішкі істер органдары, қаржы полициясы, мемлекеттік өртке қарсы қызмет, ҚР кеден органдары жатады [132].

Көптеген мемлекеттік органдардың өкілеттігі терминінің кең мағынасында, қалайда болмасын мемлекет пен қоғамның, тұлғаның құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге бағдарланған, алайда құқыққорғау органдарына арнайы немесе жеке термин мәні тек ҚР «Құқық қорғау қызметі туралы» заңда тізілген ретте ғана беріледі [132].

Мемлекеттің құқық қорғау қызметі құқыққорғау саласындағы басқару жүйесін құрудың негізгі жүйесі саналады, құрылымы мен мазмұны жағынан күрделі концептуалды өзіндік үлгісі бар. Концептуалды үлгінің теориялық мәні онда мемлекеттің құқыққорғау қызметтерінің барлық элементтері жүйелендірілгенінде және осы ретте ол мемлекеттік басқару мен мемлекет теориясының құрамдас бөлігі бола алады [132].

Концептуалды үлгі практикалық да рөл атқарады. Әсіресе, құқыққорғау жүйесінің қай бөлігінде болмасын қайта құрылымдау пайда болса да, ол сөзсіз осы жүйенің басқа да бөліктеріне әсер етеді. Сондықтан құқыққорғау жүйесінде қайта құру болған жағдайда оның салдарын да есептеу керек. Мемлекеттің құқыққорғау қызметі бұқаралық салаға жатады және бұқаралық қызметтің әділ қажетті бағыты ретінде оны тек мемлекет орындай алады [162].

Құқықтық саясат құру, қоғамда заңдылық пен құқықтық тәртіпті, құқық қорғау инфрақұрылымын қамтамасыз ету, мемлекеттің әлеуметтік басқаруда жетекші субъекті екендігімен, оның қоғам өмірінің барлық тараптарына ықпал ететіндігімен байланысты. Бұл жалпы қоғам мүддесі үшін қоғамдық үдерістерге мемлекет тарапынан мақсатты, ұйымдастырушылық, реттеуші әрекет ретінде көрініс табады.

Әскерилендірілген құрылымдарды қоса алғанда мемлекеттік органдар жүйесі бұқаралық билік ретінде танылады. Мемлекеттің бұл белгісі мемлекеттің құқыққорғау қызметінің сипаты үшін қағидатты мәнге ие. Тек мемлекет қана заңды-билік мәжбүрлеу мен заңсыз күш қолдануға монополияға ие. Ол үшін мемлекет тек әлеуетті ғана емес, сонымен қатар қажетті жағдайда адамды бостандығынан, мүлкінен тіпті өмірінен айырудың нақты мүмкіндігіне ие. Мұның бәрі бұқаралық билікке және сәйкесінше мемлекеттің құқыққорғау қызметіне тән мәжбүрлеу механизмінің арнайы ерекшеліктерін айғақтайды.

Мемлекеттің функционалды құрылымында құқыққорғау қызметі оның қызметіндегі қажетті бағыт ретінде саналады, ол болмаса әлеуметтік жүйе де, мемлекет те толыққанды жұмыс істей алмайды. Сәйкесінше, осы салада мемлекет қызметінің нысаны пайда болды, ол – мемлекеттің құқыққорғау қызметін қамтитын қоғамдық қатынастар. Бұл ретте құқық нормалары арқылы реттелген және қылмыстық қолсұғушылық пен басқа да құқық

бұзушылықтардан қорғауға жататын қоғамдық қатынастар туралы айтылып отыр.

Қоғамдағы құқықтық тәртіп пен заңдылықты қамтамасыз ету – мемлекеттің құқыққорғау қызметінің басты мақсаты. Бұл табиғи заңдылық, себебі мемлекеттің құқыққорғау қызметінің мәні қоғамдық мүддені көрсетіп, қылмыстық қолсұғушылық пен басқа да құқықбұзушылықтардан қорғауға мұқтаж маңызды қоғамдық қатынастарды қамтиды.

Құқық қорғау органдары Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне төнер қатер мен қауіптің алдын алуда маңызды рөл ойнайды. Қазақстан Республикасының ішкі істер министрлігі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін негізгі құқыққорғау органдардың бірі саналады. ҚР ІІМ ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің өзекті мәселелеріне мыналар жатады: қылмыстылық пен қоғамдық қауіпсіздікті болжау мен талдау; контртеррористік қызмет; аса қауіпті қылмыстарды анықтау және жолын кесу; экстремистік қызметтің алдын алу және жолын кесу.

Ішкі істер органдарының бірыңғай жүйесін міндетіне ұлттық қауіпсіздік кіретін полиция, қылмыстық-атқарушы жүйе, әскери-барлау органдары, Қазақстан Республикасы Ұлттық гвардиясы құрайды. Құқыққорғау органдарына жүктелген міндет мұқият жүйеленген әдістерді талап етеді, ол ұлттық қауіпсіздіктің әрбір субъектісі үшін (мемлекет, тұлға, әлеуметтік институттар) нақты міндеттер мен мақсаттар анықталған жағдайда ғана қамтамасыз етіледі [172].

ҚР-да ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге мыналар жұмылдырылған: ІІМ, ҰҚК, ҚР Әділет министрлігі, әскери қарсы барлау органдары және т.б. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша құқықтық салада құқыққорғау органдарының қызметін анықтайтын заң нормаларын дамыту және ара қатынасы мәселелері мемлекет үшін ең басты мәселелердің бірі саналады.

Ұлттық қауіпсіздіктің ұйымдастырушылық-құқықтық жүйесі терминінің кең мағынасына толық мемлекеттік органдар қатары жатады. Осылайша ҚР «ҚР Ұлттық қауіпсіздігі туралы» заңының 7 бабына сәйкес ұлттық қауіпсіздікті ұсыну жүйесін біріншіден, оны қамтамасыз етудегі өзара әрекет ететін күштер, екіншіден, мемлекет пен қоғамның, адамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған, саяси, құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, әскери және басқа да сипаттағы қызметтерді жүзеге асыратын өзге де мемлекеттік органдар құрады [2].

Тар мәнде алғанда ұлттық қауіпсіздік жүйесінде оны қамтамасыз ету бойынша нақты қызметтер бірқатар арнайы мемлекеттік органдарға жүктелген, оларға мыналар жатады:

1) шолу, қарсы барлау жұмыстарын атқаратын арнайы мемлекеттік органдар, сонымен қатар күзетідетін нысандардың, яғни ҚР ҰҚК, ҚР сыртқы барлау қызметі, ҚР Мемлекеттік күзет қызметі қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық және ұйымдастырушылық әрекеттердің жиынтығы;

2) ҚР ЖС, ҚР әскери құрылымы мен басқа да әскер;

3)ҚР ІІМ, ҚР ҚМ МКК, мемлекеттік өртке қарсы қызметі, кедендік органдар мен апатты-құтқару қызметі [2].

Ұлттық қауіпсіздік саласында тікелей басқарумен байланысты негізгі рөлді 1992 жылы 13 шілдеде ҚР Президентінің бұйрығымен құрылған ҚР ҰҚК жүзеге асырады. «ҚР ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» ҚР Заңының 1 бабына сәйкес республиканың ұлттық қауіпсіздік органдарына мыналар жатады: қоғам мен адамның қауіпсіздігіне, конституциялық құрылымды, мемлекеттік егемендікті, аумақтық бірлікті, мемлекеттің экономикалық, ғылыми-техникалық және қорғаныс әлеуетін қорғауға кепілдік беретін өкілеттілік ұсыну шеңберінде және ҚР қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің негізін ұсынатын, Президентке бағыныста және тікелей билігінің астындағы арнайы мемлекеттік органдар [75].

Жоғарыда айтылғанға орай ұлттық қауіпсіздікт ұйымдарының негізгі мақсатына қоғам мен мемлекет, адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы жалпы мемлекеттік саясатты жүзеге асыру мен әзіолеу жатады.

ҚР «ҚР Ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» заңының 3 бабына сәйкес 1995 жылғы 21 желтоқсандағы «ҚР Ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» сияқты ҚР заңдары мен Конституциядан тұратын ұлттық қауіпсіздік органдары жұмысының құқықтық базасы барынша нақты бекітілген. Басқа да маңызды НҚА-ге ҚР мына заңдары жатады: 2013 жылғы 16 қаңтардағы «ҚР Мемлекеттік шекарасы туралы» заңы, 1999 жылғы 15 наурыздағы «Мемлекеттік құпиялар туралы» заңы, 2012 жылғы 6 қаңтардағы «Ұлттық қауіпсіздік туралы» заңы, 2012 жылғы 13 ақпандағы «ҚР арнайы мемлекеттік органдар туралы» заңы, ҚР аумағында қолданылатын халықаралық құқықтық актілер, ҚР КК мен ҚР ЖС нормативтік қаулылары. ҚР ҰҚК жұмысын ұйымдастыру мен өкілеттігі, мәртебесі ұлттық қауіпсіздік Комитеті туралы Ережеде реттелген, бұл оның құрылтайшылық құжаты саналады. «ҚР ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» ҚР заңының 8 тармағына сәйкес ҚР ҰҚК-н ҚР Президенті құрады, қайта құрады, таратады және ол орталық атқарушы органдар жүйесіне кірмейді.

ҚР ҰҚК-н ҚР Президенті Парламент Сенатымен келісе отырып тағайындайтын төраға басқарады, оны қызметтен де Республика Президенті босатады.

ҚР ҰҚК құрылымы келесідей сипатта болады:

- ҚР ҰҚК, оның ведомствосы, ұлттық қауіпсіздіктің аумақтық және басқа да органдары, ерекше мақсаттағы бөлімшелер, оқу-жаттығу мекемелері, ғылыми-зерттеу институттары мен басқа да ведомстволық бағынысты құрылымдар;

- ҚР ҰҚК ведомствосы оның жұмысының кейбір бағыттарына сәйкес мәселелерін шешу мақсатындағы орган ретінде құрылады. ҚР ҰҚК ШҚ жұмысын ұйымдастыру және оның өкілеттігі, мәртебесі ҚР Президентінің 1999 жылғы 10 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздік комитеті Шекара қызметі мәселелері» туралы № 282 [173] және 2013 жылғы 16 қаңтардағы Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік шекарасы туралы» № 70-V [173] бұйрықтары арқылы реттеледі.

ҚР ҰҚК ШҚ мақсатты бағытына алдымен ҚР Мемлекеттік шекарасын қорғау мен күзету қызметіне, оның аумақтық бірлігі мен қол

сұғылмаушылығына, Мемлекеттік шекарадағы экономикалық мүдделеріне кепілдік беруімен байланысты. Аумақтық суларды (теңіздерді) және ҚР құрлықтық қайраңын қорғау, Мемлекеттік шекара туралы халықаралық нормалар мен заңдардың сақталуын қамтамасыз ету және т.б [173].

ҚР ҰҚК ШҚ-тін ҚР Президенті тағайындайтын және қызметінен босататын директор басқарады. ШҚ маңыздылығын оның директоры ҚР ҰҚК Төрағасының орынбасары саналатындығы туралы факт көрсетеді.

ҚР ҰҚК ШҚ құрылымы келесі құрылымдық элементтерден тұрады:

- ҚР ҰҚК ШҚ Орталық аппараты;
- шекаралық біріккен мекемелер (шекара жасақтары);
- шекаралық комендатуралар; шекаралық заставалар;
- бөлек қадағалу-өткізу қосындары;
- авиациялық бөлімдер;
- теңіз бөлімдері;
- арнайы бөлімдер;
- әскери-оқу мекемелері;
- бөлімдер мен қамтамасыз ету бөлімшелері [174].

ҚР құрамындағы әскери құрылымдар болып армиялық қарсы барлау органдары саналады, оның негізгі мәселелеріне елдің қорғаныс қабілетіне залал келтіруге жол бермеу жатады. Әскери қарсы барлау органдары ӘҚ және басқа да әскер мен ҚР әскери құрылымдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету тиімділігіне бағытталған шаралар қабылдайды.

Бұл ретте жедел-қызметтік жұмысында әскери қарсы барлау органдары ӘҚ бұйрығына қарамай әрекет етеді және автономдығымен ерекшеленеді. ҚР ҰҚК құрамында арнайы қызметтерді әскери полиция органдары жүзеге асырады.

ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті әскери полициясы органдарының өкілеттігі құқықбұзушылықтар мен қылмыстардың профилактикасымен, ескертумен, анықтаумен, жолын кесумен бірігіп кеткен.

ЖС органдары өз құзіреті шеңберінде тергеу жүргізуге, органдардан тергеуді, істі және сотты жасырған әскери қызметкерлерді тергеп, тінтуге, сонымен қатар өз бетінше басқа да әскери бөлімдерді тергеуге, әскери көліктерді қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша іс-шараларды өткізуге, әскери қызметкерлерді ұстауға, тұтқынға алу түрінде әкімшілік жазалуға құқылы.

ҚР қылмыстық-процесуалдық заңға сәйкес қылмыстық процесті жүргізетін орган – сот, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде прокурор, тергеуші, анықтау органы, анықтаушы [175].

ҚР ұлттық қауіпсіздік комитеті құрылымындағы айтарлықтай арнайы қызметтер қоғам мен мемлекет, тұлғаға қарсы аса қауіпті қылмыстарды және басқа да терроризм актілетінің жолын кесуге бағытталған арнайы мақсаттағы бөлімшелерге (әрі қарай –арнайы бөлімшелер) жүктелген. КСРО «Альфа» МҚК арнайы бөлімшелері тарағаннан кейін 1990 жылы қазан айында құрылған ҚР ҰҚК «Арыстан» бөлімшесі мыналарды жүзеге асырады:

- Республика мүддесі үшін әскери операцияларды басқару;

- терроризммен күрес, кепілге алынғандарды аса қиын жағдайдан босатып алу;

- ҚР стратегиялық нысандарын күзету.

«Арыстан» арнайы бөлімшесі мәртебесінің ерекшелігі оның бюджеті, саны, сандық құрамы, оған қоса дислокация орнының құпия сипатқа ие болуында.

Республиканың негізгі арнайы бөлімшесі саналатын «Арыстаннан» басқа ҚР ҰҚК құрамында ҚР ҰҚК ШҚ «Боран» (орталық бағынышты) және «Арлан» (өңірлік басқару) арнайы бөлімшелері, сонымен қатар «Ақ Барыс» айрықша парашюттік-десанттық штурмдық тобы бар [75].

ҚР ҰҚК арнайы бөлімшелерінен бөлек мұндай қызметтерді ҚР ІІМ құрамындағы арнайы бөлімшелер (шұғыл мақсаттағы «ОМОН» және «БҮРКІТ», «Сұңқар» бригадалары), ҚР ЖС және ҚР сыртқы барлу қызметі, мемлекеттік күзет қызметтері (арнайы мақсаттағы «Көкжал» тобы) атқарады [75].

ҰҚК өңірлер, республикалық маңызы бар қалалар және елорда бойынша аумақтық органдар, оларға бағынышты қалалық және облыстық басқармалар (бөлімдер, бөлімшелер) ұлттық қауіпсіздік органдарына жүктелген жергілікті жерге сәйкес қызметтерді жүзеге асыру мақсатында құрылады. ҰҚК аумақтық органдары шұғыл-қызметтік жұмыстары бойынша жергілікті атқарушы билік пен биліктің өкілетті органдарынан тәуелсіз.

Ұлттық қауіпсізлік ұйымдарының құзіреті тікелей оларға жүктелген міндеттер мен қызметтер арқылы анықталады. Аталған қызметтерді ұлттық қауіпсіздік аппаратына жүктелген мәселелерді шешу мақсатында да ғана орындауды бөліп көрсету маңызды. Ұлттық қауіпсіздік органдары өз өкілеттігін орындау барысындағы негізгі шартқа сөзсіз адам құқықтары мен бостандықтары жатады. ҚР «ҚР ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» заңы арқылы осы ретте негізгі кепілдіктер анықталған:

- адамдардың құқықтары мен бостандықтары тікелей заңда қарастырылған жағдайда ғана шектелуі мүмкін;

- заңмен бекітілген шекараларда ұлттық қауіпсіздік органдары кез келген тұлғаға оның құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттар мен шешімдерді зерттеу мүмкіндігіне кепілдік беруі керек;

- ұлттық қауіпсіздік органдарының әрекеті, олардың әскерлері мен қызметкерлеріне ұлттық қауіпсіздіктің жоғары тұрған органдары, прокуратура немесе сот шағым түсіре алады [75].

Заң әдебиетінде В.М.Редкоус ұлттық қауіпсіздік органдарының өкілеттігі күрделі құрылымнан тұратынын сөзсіз дұрыс атап өткен. Оған міндеттер мен құқықтардың үш тобы жатады: шұғыл, қылмыстық-процессуалдық және әкімшілік [176, 51 б.].

Алайда сосын зерттеуші бірінші топ бойынша ұлттық қауіпсіздік органдарының мақсаты арнайы қызметпен тең десе, екіншісінде, құқыққорғау органдарымен, ал үшіншісінде атқарушы билікпен тең деген тұжырымға келеді.

Бұл жерде біздің пайымдауымызша, нақты түсініктемелер келтіру керек. Ұлттық қауіпсіздік органдарын құқыққорғау немесе атқарушы органдарына

жатқызу соншалықты дұрыс тұжырым еместігі туралы ұйғарым анағұрлым қонымды болар еді.

Ұлттық қауіпсіздік органдары атқарушы орган болып та есептелмейді, себебі олар қандай жағдайда да биліктің атқарушылық тармағы жүйесінің қатарына тұрмайды, олар үшін заңда мемлекеттік органдар құрылымында ерекше орын берілген, мұны жоғарыда айттық. Ішкі ұйымдастырушылық, яғни басқарушылық, ұлттық қауіпсіздік органдарының ішкі жүйесіндегі қатынастардың болуы оларды атқарушылық билікке жатқызуға ешқандай себеп туғызбайды.

Ішкі ұйымдастырушылық қатынастар, яғни қадағалау, реттеу, ұйымдастыру, басқару бойынша өзара қарым-қатынастар барлық мемлекеттік органдарға тән.

ҚР қолданыстағу заңын талдау ұлттық қауіпсіздік органдарын ҚР мемлееттік қорғау қызметі мен ішкі барлау органдарымен, айрықша мемлекеттік органдармен қатар бағалауға негіз береді, бұл ретте олардың мақсатты бағыты, міндеттер шеңбері, қызметтері мен құрылу тәртібі, құрылымы мен құзіреті ескеріледі.

Ұлттық қауіпсіздік органдарының міндеттемелерін олардың мақсатты бағытына қарай келесі топтарға бөлуге болады:

- барлау және қарсы барлау жұмыстарын жүзеге асыру (барлау жұмыстарын ҚР мүддесі үшін «Сыртқы барлау туралы» ҚР Заңына толығымен сәйкес келетіндей және соның негізінде жүзеге асыру [177].

ҚР және жекелеген адамдардың қауіпсіздігіне зиян келтіруге бағытталған басқа да анықтау, алдын алу, жолын кесу бойынша арнайы қызметтер мен шетелдік ұйымдар жұмысы жөніндегі қарсы барлау жұмыстарын жүзеге асыру; криптографиялық және дешифровалды жұмыстарды ұйымдастыру, эксплуатация, арнайы үкіметтік байланыстарды дамыту, оны қорғанысын қамтамасыз ету);

- терроризммен күрес (терроризм мен басқа да конституциялық құрылымды күштеп өзгертуге, ҚР қауіпсіздігін тұрақсыздандыруға, тұтастығын бұзуға бағытталған қызметтердің жолын кесу, анықтау, алдын алу);

- ұлттық қауіпсіздікке төнер қауіпті ескерту (қорғаныс кешені нысандары, ядролық энергетика, көлік және байланыс, өмірлік маңызды нысандар мен басқа да Республика Үкіметі бекітетін тізімдегі стратегиялық нысандардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша іс-шараларды әзірлеу мен жүзеге асыруға қатысу; өзге де құзыретті органдармен бірге ҚР аумағында орналасқан халықаралық мекемелер мен шетелдер өкілдіктерінің қорғалуын қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдауға атсалысу; ҚР Президенті бұйрығына сәйкес өзге де мемлекеттік органдармен бірге ҚР аумағына келген кезде халықаралық ұйымдар басшылары мен шетел мемлекеттерінің үкіметтері мен ел басшыларының, сонымен қатар ел аумағында өткізілген маңызды қоғамдық-саяси оқиғалардың қорғалуын қамтамасыз етуге атсалысу; өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша, соның ішінде мемлекеттік құпияны сақтайтын ұлттық қауіпсіздік ұйымдарының деректеріне техникалық енуді ескерту бойынша

шараларды жүзеге асыру; барлау, қарсы барлау және басқа жедел-іздестіру жұмыстарын жүргізу барысындағы конспирацияның қажетті шараларын бекіту; ұлттық қауіпсіздік ұйымдарының мобилизациялық дайындығын қамтамасыз ету; заңға қайшы жолмен алынған және терроримді қаржыландыру арқылы түскен кірістерді легализациялауға (ізін жасыру) қарсы іс-қимыл туралы ҚР заңына сәйкес жеке ақпараттық жүйенің деректерін экономикалық мониторингілеу бойынша өкілетті органның сұранысы бйынша ұсыныс) [177];

- ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіпті басу (мемлекеттік органдармен бірге ҚР-да заңға қайшы әскери құрылымдардың, саяси партиялар мен өзге елдердің кәсіби одақтарының, діни негіздегі партиялардың қызметінің, сонымен қатар саяси партиялар мен кәсіби одақ бірлестіктерінің шетелдік ұйымдар мен азаматтар, шетел мемлекеттері тарапынан субсидиялануының алдын алу, жолын кесуге атсалысу; мемлекеттік қызметке тұрған, болған ҚР азаматтарын міндетті тексеруге алу, ҚР қауіпсіздігіне қызметі қауіп төндіруі мүмкін, радиосәуле тарататын радиоэлектронды құралдарды анықтау) [177];

- қылмыстық құдалау (ұлттық қауіпсіздік органдары заң бойынша тізген құқықбұзушылықтарды анықтау, табу, жолын кесу, тергеу) [177];

- мемлекеттік құпияны қорғау (мемлекеттік органдар, әскери құрылымдар, бөлімдер мен ұйымдардағы мемлекеттік құпиялар, деректерді қарсы барлаушылық қорғау, сонымен қатар олардың жұмысына қадағалау бойынша шараларды әзірлеу және жүзеге асыру. Мемлекеттік және қызметтік құпия болып саналатын деректерді алуға бекітілген (қайта жасалған) ҚР азаматтарына ерекше тексеру жүргізу; ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, соның ішінде мемлекеттік құпияны құрайтын ұлттық қауіпсіздік ұйымының деректеріне техникалық басып кірудің алдын алу бойынша шараларды жүзеге асыру) [177];

- ҚР Мемлекеттік шекарасын қорғау (ҚР Жалпымемлекеттік шекарасын қорғау мен күзетуді ұсыну: Республика азаматтығына қабылдау және шығару, ҚР азаматтарының шетелге шығуы, ҚР аумағына шығуы және оның шет жақтарына шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ тұлғалардың шығуы, сонымен қатар олардың Республика аумағында болу ретіне қатысты мәселелерді шешуге атсалысу) [177];

- ақпараттық (ҚР Президентін, ҚР Парламентін, ҚР Үкіметін мемлекет қауіпсіздігіне төнген қатер туралы құлағдар ету; органдарға жүктелген міндеттерді жүзеге асыру мақсатында ақпараттық-талдау қызметін жүргізу);

- ұлттық қауіпсіздік органдары қызметкерлерін дайындау (ұлттық қауіпсіздік органдары үшін кадрлар дайындау) [177];

- «ҚР ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» ҚР заңында, ҚР басқа да заңдарында және ҚР Президенті актісінде қарастырылған басқа да қызметтерді жүзеге асыру [177].

Барынша көп өкілеттілікті жүзеге асыру үшін ұлттық қауіпсіздік органдары тиісті құқықтарға ие, олардың әрқайсысы қызметтің сипатына қарай мәжбүрлі сипаттағы нақты шараларды жүзеге асыру болып саналады; олардың көбі құпия сипатқа ие (жедел іздестіру іс-шараларын жүзеге асыру, арнайы қызметтерге, шетелдік ұйымдарға, қылмыстық топтарға кіру, ҚР-нан тыс жерге

қууды жүзеге асыру, құқықбұзушылық үшін кінәланған тұлғаларды ұстауды жүзеге асыру, терроризмге қарсы операцияларға қатысуда құжаттарды қадағалау және терроризмге қарсы операциялар тәртібін қамтамасыз ету, «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңында қарастырылған шаралар мен уақытша шектеулерді жүзеге асыру, қару немесе арнайы құралдар қолдану мүмкіндігі және т.б.). Ең бірінші міндетке Конституцияны және ҚР заңдарды сақтауда жеке өкілеттігін анықтауды жатқызу керек еді, себебі «ҚР ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» ҚР заңының 3 бабында айтылған заңдылық олардың бүкіл жұмысынан безіндіреді [2].

А.А.Касымжанова, Пьер Тифини, Д.А. Турсынкулова, Н.С.Ибраев, Л.Б. Нусипова пікірлерінше, ең алдымен ұлттық қауіпсіздік күштері нақты қауіп-қатерлерге назар аударуы қажет. Ал ықтимал қауіптерді тиісті мемлекеттік органдар зерделеп, барынша профилактикалық сипатта болуы керек. Бұл саяси шешімдер қабылдау үшін қажет. Бұл ретте көзқарастарды қайта қарауға және ықтимал қауіптерді нақты қауіптерге ауыстыруға болады [178, 14 б.].

S. van Loon Fabio пікірінше, ұлттық қауіпсіздік органдары мүмкіндіктерін талдай келе ұлттық қауіпсіздік қаупінің артуына қарай олар да ұлғая бергенін айта кету керек. Соңғы жылдардағы әрекеттер елде қалыптасқан қоғамдық тыныштық, тұрақты және ілгерілеп тұрған әлеуметтік-экономикалық және саяси өсім, этностараралық және конфессияаралық келісімге сырттан шабуыл жасалатынын көрсетті. Осыдан шығара келе қазіргі кезеңде ұлттық қауіпсіздік органдары мүмкіндіктерін алдын алу шараларын ұлғайту, барлау және қарсы барлау жұмыстарын қолдау, терроризммен күрес саласында шетелдермен ынтымақтастықты кеңейту арқылы жетілдіру маңызды саналады [179, 8 б.].

Терроризм және діни экстремизм бойынша соғыстар саласында шетелдердің оң тәжірибесін есепке алу, ынтымақтасту маңызды бағыт саналады. Мемлекеттік шекара саласында да ұлттық қауіпсіздік органдары қызметін арттыру мәселелері де маңызды рөл ойнайды. Ұлттық қауіпсіздік органдарының кәсіби әлеуетін арттыру, олардың кәсіби біліктіліктерін арттыру да өзекті мәселе болып қалатыны сөзсіз. Елде бірінші рет қабылданған, арнайы мемлекеттік органдар жұмысына түсуімен, олардың өтуі және тоқтауымен ұштасатын, сонымен қатар арнайы мемлекеттік органдар жұмысшыларын әлеуметтік қорғау және материалдық қамтамасыз етуді, құқықтық жағдайын бекітетін қоғамдық қатынастарды реттейтін «ҚР арнайы мемлекеттік органдар туралы» ҚР Заңы аталған мәселені шешуге ықпал етуге бағытталған [180].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету Қазақстанды қалыптастырудың маңызды стратегиялық басымдығы болды және жақын болашақта солай болып қала береді. Қазақстан тәуелсіздігін алған бастапқы қалыптасу кезеңдерінде туындаған республиканың ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы іргелі мәселелер шешілді. Мемлекет басшысының Қазақстан халқына жазған «Стратегия «Қазақстан – 2050» тарихи жеке хатында: 2012 жылы 14 желтоқсанда құрылған мемлекеттік жаңа саяси бағдары ретінде: «Енді біздің алдымызда жаңа міндет тұр. Біз мемлекетіміздің алдаңы даму векторын ұзақмерзімді кезеңге күшейтуіміз керек» делінген [181].

ҚР Президенті 21 ғасырда жаһандық 10 сын-қатер деп көрсеткеніне қарай ұлттық қауіпсіздік ұйымдарының да маңызы мен саны шексіз арта түсуде, бұл өз кезегінде республиканың ұлттық қауіпсіздікті басқару саласындағы келесі ұйымдастырушылық-құқықтық мәселелерге қажеттілігін өзекті ете түседі.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, ұлттық қауіпсіздік органдары аталған құқықтық қатынастарретінде болады, олардың қызметін егжей-тегжей зерттеу ұлттық қауіпсіздікті анағұрлым тереңірек түсінуге әкелуі мүмкін.

Қоғамдағы құқықтық тәртіп пен заңдылықты, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының қорғалуын қамтамасыз ету, қылмыстың алдын алу «мемлекеттің құқыққорғау қызметі» бастапқы ұғымын талдаумен сөзсіз байланысты.

Мемлекеттің құқыққорғау қызметін жүзеге асыруда мемлекеттік аппарат аз ба, көп пе, бастысы қатысады. Бұл мемлекеттің құқыққорғау қызметінің ерекше қоғамдық маңызымен түсіндіріледі. Мемлекеттік аппараттағы рөлі мен орнына, мемлекеттің құқыққорғау қызметін жүзеге асырудағы қызмет көлемі мен өкілеттігіне қарай жалпы, салалық және арнайы құзіреттегі органдар бөлінеді.

Жалпы құзірет органы болып мемлекеттің жоғары лауазымды тұлғасы ретінде Президент, парламент, үкімет, жергіліктің өкілдікті және атқарушы органдар саналады. Олар құқыққорғау саласын қоса алғанда қоғамдары барлық әлеуметтік-экономикалық және саяси үдерістерге жалпы басшылықты қамтамасыз етеді. Салалық және арнайы құзіретті органдарға келсек, олар мемлекеттік аппараттың анағұрлым тармақталған бөлігін құрайды.

Құқыққорғау саласында жалпы, салалық және арнайы құзірет органдарының өзара байланысы мен қатынасы сөзсіз функционалды құрылыммен байланысты.

Мемлекеттің құқыққорғау қызметі мен оның мемлекеттік органдардың жүзеге асыру механизмі. Мәселе жалпы және салалық құзірет органдарының қызметі өзінің көлемі мен мазмұны жағынан мемлекеттің құқыққорғау қызметінен кеңірек екендігінде. Бұл жалпы құзірет органдары экономиканың, әлеуметтік саланың және әкімшілік саяси құрылыстың, соның ішінде құқыққорғау саласының барлық салаларына басшылық ететіндігімен түсіндіріледі.

Салалық құзірет органдары (министрліктер мен ведомстволар) басшылық етеді және мемлекеттік басқарудың нақты салаларын дамытуға жауапкершілік алады. Құқыққорғау саласында салалық басқару органдарының құзіреті тек олардың енгізу нысаны шегінде ғана әкімшілік-деликті өкілеттіктермен ғана шектеледі. Басқаша айтқанда, мемлекеттің құқыққорғау қызметі жалпы және салалық құзірет бойынша мемлекеттік органдардың функционалды құрылымына ішінара ғана енеді.

Арнайы құзірет органдары үшін мемлекеттің құқыққорғау қызметі олардың құқықтық мәртебесін ескере отырып негізгі қызмет нысаны болып саналады. Оған мысалы Қазақстанда Конституциялық кеңес, соттар, прокуратура, ішкі істер органдары, әділет органдары, қаржылық бақылау, кеден

органдары, ұлттық қауіпсіздік органдары, адам құқықтары жөніндегі Уәкіл жатады. Арнайы құзірет органдарының құрамында құқыққорғау органдарын ерекше бөліп қарау керек. Бұл ретте мемлекеттің қандай органы құқыққорғау болыр танылатыны және қандай құқыққорғау жүйесіне енетіні туралы сұраққа жауап беру керек. Алдымен құқыққорғау органдарына мемлекеттік органдардың жалпы белгілері – мемлекеттің еркімен және заң тәртібімен құру, Қазақстан Республикасы атынан сөйлеу, қоғам мен мемлекет алдындағы жауапкершілік тән болады.

Сонымен қатар құқыққорғау органдары оларға тән сапалық белгілерге ие:

1) мемлекеттің құқыққорғау қызметін қызметінің негізгі нысаны ретінде жүзеге асыру;

2) құқыққорғау органдарының құзіретін кәсіби негізде (құқыққорғау қызметі) жүзеге асыратын лауазымды тұлғалардың ерекше санатының болуы;

3) мемлекеттің қылмысқа қарсы және басқа да құқықбұзушылыққа қарсы іс-қимыл бойынша саясатын жүзеге асыру;

4) қылмыстық-құқықтық салаға тиісті болу;

5) қоғамда заңдылық пен құқықтық тәртіпті, жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңдық мүдделерін қорғауды, қылмыспен күресті қамтамасыз ету;

6) қылмыстық істер бойынша сот шешімдерін орындау, қылмысты анықтау, алдын алу, жолын кесу, тергеу бойынша арнайы өкілеттіктер беру;

7) қылмыстық-құқықтық санкцияларды қоса алғанда мәжбүрлеу шараларын қолдану.

Аталған құқыққорғау органдарының белгілерін базалық, статуттық деп атауға болады.

Олар мемлекеттің әлеуметтік-саяси болмысынан, оның құқыққорғау қызметінің сипаты мен мазмұнынан шығады, ол құқыққорғау органдары ешбір басқа ұйымдарда жоқ құқықтық құралдар, әлеуетті (нақты) мүмкіндіктерге ие екенін көрсетеді.

Мемлекеттің құқыққорғау қызметінің негізгі бөлігіне қылмыстық құқықтық сала жатады. Қоғамдық мүдде тұрғысынан алғанда оның болмысы қылмыстық қастандықтан, заңмен реттелетін анағұрлым маңызды, қоғамдық маңызды қатынастардан (экономикалық, саяси, әлеуметтік және т.б.)тұрады, ол жауапкершілік пен жазалаудың қылмыстық-құқықтық механизмі арқылы қамтамасыз етіледі. Дәл осы қылмыстық-құқықтық салаға жатуы, қылмыстық іздестірудің заңдылығы мемлекеттік органның құқыққорғау органдары разрядына жататын негізгі талап саналады.

Біздің пікірімізше, заңда құқыққорғау органдарына тек прокуратура, ішкі істер органдары, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет, экономикалық тергеу қызметі жатқызылған. Сонымен бірге құқыққорғау органдарының институционалды белгілері мемлекеттің құқыққорғау қызметін жүзеге асыруға тікелей қатысатын басқа да мемлекеттік органдарға тән. Шын мәнінде құқыққорғау органдарына прокуратура., соттар, ішкі істер органдары және ұлттық қауіпсіздік органдары жатады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет мен

экономикалық тергеу қызметіне келсек, бұл мәселе арнайы талқылауды қажет етеді [182, 37 б.].

Мемлекеттік аппаратты жетілдіруге басқарудың сәйкес салаларында саясат тиімділігін бағалау мақсатында мемлекеттік органдар қызметіне функционалды жүйелі шолу жатады. Осыған орай қазіргі таңда құқыққорғау жүйесінде басқарудың функционалды құрылымы әлі де дұрыс теориялық өңдеуден өтпегенін айта кету керек. Сонымен қатар қызмет мәселесі құқыққорғау жүйесін жаңғырту үшін бірінші деңгейлі мәнге ие.

В.Н.Уваров, Н.В. Уварова ойларынша, құқық қорғау органдарының функционалды шолуын жүргізу артығын немесе қайталанып тұрған қызметтерді анықтап, оны жоюға және әр құқыққорғау органы өкілеттігінің оңтайлы көлемін анықтауға септік етеді.

Құқық қорғау жүйесін жетілдірудің бағыттарының бірі ұйымдастырушылық қауіптер мониторингін бірлесе енгізу, оларды анықтау және азайту. Құқыққорғау жүйесіндегі басқарудың нормативтік үлгісінің талдауы ол бастапқыда ұйымдастырушылық тәуекелдерден тұрғанын көрсетеді. Мәселе мынада, құқыққорғау жүйесі полиорталықтық сипатқа ие және бөлек бөлек ішкі жүйелерден тұрады.

Құқыққорғау жүйесіндегі басқарудың бірнеше орталықтарының болуы олардың келісілген жұмысының болуын, қызметтерді қайталауға жол бермеуді, әрбір құқыққорғау органының нормативтік бекітілген нақты құзіретінің, өкілеттігінің болуын, қызмет нәтижелері үшін кепілдік пен жауапкершіліктің болуын талап етеді [183, 55 б.].

Құқыққорғау жүйесін жаңғыртудың бағдарламалық құжаттары бойынша республикада құқыққорғау қызметінің үйлесімділігін қамтамасыз ететін жүйеқұраушы және шоғырландырушы орталық ретінде қайта құрылған Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесінің рөлі арта түседі. Бұл бағытта Қауіпсіздік Кеңесі құқыққорғау жүйесінің негізгі бөлігіне айналады.

Бұл Қауіпсіздік Кеңесі мемлекет басшысы құрған конституциялық орган ретінде халықаралық аренада Қазақстанның ұлттық мүддесі мен аумақтық тұтастығын, мемлекеттік тәуелсіздігін, конституциялық құрылымын қорғау, ішкі сяаси тұрақтылығын сақтау мақсатында республиканы қорғаныс қабілеті мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласында бірыңғай мемлекеттік саясат жүргізуді реттейтігіне орай түсінікті жайт.

Прокуратура мемлекет атынан заңмен бекітілген шекте және түрде республика аумағында заңдылықты сақтауға жоғары қадағалау жүргізеді, сотта мемлекеттік мүддесін танытады және мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асырады.

ҚР Президентінің РК «5 институционалды реформа бойынша 100 нақты қадам» бағдарламасы заманауи мемлекеттік аппараттың құрылымын, мониторинг, бағалау және қадағалаудың аз және стандартталған рәсімдері аясында нақты нәтижелер брйынша мемлекеттік басқаруға өтуді қарастырады. Бұл ретте тәртіптік қадағалау жүйесі мақсатты индикаторларға қол жеткізуді

қадағалауға ғана негізделуі керек, рәсімдік сипаттағы барлық тапсырмалар және аралық қадағалау қысқартылуы керек [56].

Мемлекеттік орган қызметінде өзінің алдына қойған мақсатты индикаторларға қол жеткізу бойынша өз бетінде әрекет етеді. Мұның бәрі құқыққорғау жүйесінің әрі қарай жаңаруы, нақты мақсаттар мен нәтижелерге қол жеткізуге бағдарлану үшін іргелі негіз қалыптастырады.

Бұл азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын тиімді қорғауды қамтамасыз етуге, қоғам мен мемлекеттің заңды мүддесіне, қоғамның құқыққорғау жүйесіне сенім деңгейін арттыруға, құқыққорғау органдары мен сот-сараптамалық қызметінің тиімділігіне қатысты.

Құқыққорғау органдары ұсынатын мемлекеттік қызметтерді стандарттау мәселелері, жоғары кәсіби кадрлық құрамды жасақтау, сот және басқа актілерді орындаудың тиімді жүйесін құру, халықтың, азаматтық қоғам институттарының құқыққорғау органдарымен өзара іс-қимылының барлық түрлерін дамыту, ғылыми-зерттеу жұмыстарын, ақпараттық-талдау жүйесін және құқыққорғау органдарының инфрақұрылымын жетілдіру, сот-сараптамалық қызметті аккредитациялаудың халықаралық стандарттау деңгейіне көтеру, құқықтық тәрбиелеу жүйесін ұйымдастыру, халықтың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасын арттыру өзекті бола түсті.

Мемлекет қоғамдық байланыстың барлық жүйесін біртұтас етіп біріктіреді, қоғамдық өмірді ұйымдастырады, адамдардың мінез-құлық әрекетін реттейді. Сондықтан мемлекеттік мәртебесі жоқ басқа ешқандай қоғамдық институттар мемлекеттің құқыққорғау қызметін жүзеге асыру бойынша өкілеттігін өзіне қабылдауға құқылы емес. Алайда бұл құқыққорғау органдарының қылмыспен күрес ісіндегі қоғамдық институттармен өзара іс-қимылын жоққа шығара алмайды.

Конституцияға сәйкес ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің субъектілеріне мыналар жатады: халық (3 бап), ҚР Парламенті (53 бап), Президент (44 бап), Ұлттық қауіпсіздік Комитеті, Қауіпсіздік Кеңесі (44 бап), Қазақстанның қарулы күштері, құқыққорғау органдары [5].

Құқыққорғау органдарын ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің субъектісі ретінде анықтау мәселелерін ғылыми әзірлеу қажеттілігі олардың Қазақстан Республикасын құқықтық, егеменді мемлекет ретінде құрудағы және ішкі, сыртқы қауіптен қорғау қажеттілігімен байланысты.

«Құқыққорғау органдары» санатын бір мәнде талдау – теориялық және тәжірибелік сипаттағы мәселе. Оған тән нормативтік-құқықтық анықтамалықтың болмауы түрлі қайшылықтарға немесе қолданыстағы заңнаманың кез келген ережесін қолдануда түсініспеушіліктерге әкелуі мүмкін. Сондықтан бұл мәселені мейлінше тез шешудің тура қажеттілігі туындап отыр, бұл осы жүйенің сәйкес субъектілері қызметін нормативтік-құқықтық қамтамасыз етуді жақсартуға септік етеді.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған құқыққорғау органдарының рөлі мен қызметі ұлттық қауіпсіздіктің мазмұнына, ұлттық

қауіпсіздіктің қабылданған ресми ұғымына байланысты болатынын айта кету керек.

«Ұлттық қауіпсіздік» термині «ҚР ұлттық қауіпсіздік стратегиясына» толығымен бекітілгеніне қарамастан «ұлттық қауіпсіздік» ұғымын анықтауда ресми құқықтық құжаттарда бірегейлік жоқ, бұл өз кезегінде олардың кең талқылауға ие болуымен, сонымен қатар сын мен қатерлердің өзара тығыз байланыстылығымен байланысты.

«Ұлттық қауіпсіздік туралы» заңда мемлекеттік қауіпсіздік саласындағы саясатқа «мемлекеттің барлық органдары мен лауазымды тұлғаларының, сонымен қатар ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша шараларды жүзеге асыруға қатысуға заңды негізде қабылданатын, келісіммен құруды қамтамасыз ету және құзіретін нақты шектеуде жүзеге асырылатын мемлекет саясат арқылы қол жеткізіледі», ҚР Президенті, Парламенттің қос палатасы, Үкімет, Қауіпсіздік кеңесі өкілеттігі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыру бойынша заңмен анықталады».

Бұл ретте «Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» заңда құқыққорғау органдары қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыратын органдар қатарында аталмайды. Қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясатты жүргізуге жауапты органдардың арасында ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде айтарлықтай рөл ойнайтын прокуратураның да аты аталмайды. ҚР Ұлттық қауіпсіздік туралы заңының қорытынды ережесінде 27 бапта «Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында заңдылықты сақтаудағы жоғары бақылауды Қазақстан Республикасының прокуратурасы жүзеге асырады» делінген. Бұл ретте заңда айтылған прокуратура «Ұлттық қауіпсіздік туралы» заңда көрсетілген билік желілерінің бірде біреуіне енбейді. Прокуратураның мәртебесі мен қызметі оның ҚР ұлттық мүддесін қамтамасыз ету мүмкіндігін анықтайды.

ҚР прокуратурасының өкілеттігі ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіпті анықтау және бейтараптандыру бойынша қимылдарға, қылмыспен күресте ҚР құқыққорғау органдарының қызметін үйлестіруге кіреді.

Ішкі және сыртқы қауіпсіздіктер бойынша қауіптерге қарсы іс-қимыл мәселелері прокуратура органдарының ҚР ІІМ, ҚР ҰҚК-мен бірге үйлестіру қызметі үдерісіндегі тығыз өзара іс-қимылсыз мүмкін емес екенін атап өту керек, бұл өз кезегінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша құқыққорғау органдарының үйлестіру қызметін жүзеге асыру тиімділігін растайды.

Прокуратура органдары ҚР ұлттық мүддесін орындау және азаматтардың бостандықтары мен конституциялық құқықтарын жүзеге асыру мақсатында құқыққорғау органдарының күшін жұмылдырады. Бүгінгі таңда құқыққорғау органдары мен басқа да ұлттық қауіпсіздік органдары өзара іс-қимыл бағыттарының айтарлықтай кең шеңберін жүзеге асырады [182].

Бұл реттегі кеңдік өзара іс-қимыл мен өкілеттіктерді бөлудің нақты алғышарттарының болуын талап ететін және нақты бір жағдайда ғана үндесетін, ведомство алдына қойылған міндеттердің ерекшелігімен түсіндіріледі.

Өзара іс-қимыл жедел іздестіру қызметі, ақпарат алмасу, мемлекеттік қорғау қызметін жүзеге асыру, көші-қон саясатын жүзеге асыру, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және т.б. салаларды орындалады. Ақпараттық қауіпсіздікке төнетін қатер артып келе жатқан жағдайда өскелең ұрпақтың руханиөнегелік өмірін қамтамасыщ ету саласында өзара үйлесімділік қызметі де қатты өзекті бола түседі.

Дегенмен де қазіргі таңда бар өкілетті құрылымдардың ұйымдасқан өзара іс-қимылының жоқтығы ұлттық қауіпсіздіктің ықтимал жойылуына әкеледі. Осы бағытта ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша ҚР ІІМ құқыққорғау қызметінің заңдылығын жетілдіру мәселелері ерекше өзектілікке ие болады. Құқыққорғау органдарының ынтымақтастығын дамытып, кеңейтіп, нығайту керек. Бұл мәселені шешу жолдарының бірі ұлттық қауіпсіздік саласында қылмысты анықтау, жолын кесуде осы органдардың өзара іс-қимылы тәртібін анықтайтын бірлескен ұйымдастырушылық тәртіп орнататын құжаттарын құқыққорғау органдары басшыларының дайындап, қабылдауы саналады.

Заңда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша құқыққорғау жүйесінің түрлі құрылымдары қызметінің басты бағыттарын реттеуде құқыққорғау органдарында жұмыс істейтін, өзара іс-қимыл мен ынтымақтастықтың сан алуан түрлерін нақты жіктеуді енгізу ақылға қонымды болады.

Құқыққорғау органдарындағы өзара іс-қимыл мен ынтымақтастық түрлерін жітеуді көрсететін заң нормалары оларға көптеген нақты мәселелерді егжей-тегжейлі өңдеуге және құқыққорғау органдарының алдында тұрған өзара іс-қимыл мен ынтымақтастықтың анағұрлым нәтижелі түрлерін жасауға септік етеді.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінде ҚР құқыққорғау органдарының қызметі қауіпсіздікке төнер қауіп құрылымындағы өзгерістер мен қалыптасқан жағдайға олардың өкілеттігін сәйкестендіретін мықты құқықтық негізге сүйенуі тиіс, бұл өз кезегінде өзге де қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілерімен олардың нәтижелі өзара іс-қимылын жасауға септік етеді. Осылайша елде тұрақтылыққа және тиісті саяси теңгерімге қол жеткізу үшін ұлттық қауіпсіздік жүйесінің барлық элементтерінің өзара іс-қимылы мен бір мезгілдегі жұмысының үлгісі керек.

Көп жағдайда жұмыстың сәттілігі өзге де мемлекеттік құқыққорғау органдарымен өзара тиімді іс-қимылға байланысты болатыны сөзсіз. Күрделі ұйымдастырылатын әлеуметтік-құқықтық нысандарға қарай (соның ішінде мемлекетке де) олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесі қауіпсіздік шарттарын жасау және оның қаупіне қарсы іс-қимыл, қорғанышқа қажет жағдайды қолдау және жетуге бағытталған институттар мен органдар жүйесінің бекітілген нормативтік құқықтық актілерін білдіреді.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мұндай жүйесі үш құрамдас бөліктен тұрады:

1) институционалды – қауіпсіздікті қамтамасыз ететін институттар мен органдар жүйесі;

2) инструменталды – ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету құралдары, шаралары, әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы;

3) нормативтік (құқықтық) – жүйеішілік өзара іс-қимылды анықтайтын, регламенттейтін инструменталды құрамдас, институционалды құрамды бекітетітін құқықтық нормалар жиынтығы.

ҚР ұлттық қауіпсіздік туралы заңның 5 бабына сәйкес ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі – бұл «ұлттық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясат шеңберінде ұлттық қауіпсіздік субъектілері жүзеге асыратын құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, техникалық және басқа да шаралардың жиынтығы». Қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің екі құрамдас жүйесін санаумен байланысты ұғымды анықтаудың қарапайым түрі бетке ұрып тұр (институционалды және инструменталды; нормативтік құрамдас бөлігі онсыз да бар) [2].

Осылайша қамтамасыз ету жүйесінің институционалды құрамына кіретін барлық органдар Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету субъектісіне жатады. Сонымен қатар сол заңның 5 тарауына сәйкес ҚР ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілеріне іс жүзінде өз өкілеттігін билік тармақтарының заң, атқарушы, сот органдары арқылы жүзеге асыратын мемлекетті, сонымен қатар ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыруға қатысатын Қазақстан Республикасының азаматтары мен ұйымдарын жатқызуға болады. Ұлттық қауіпсіздік туралы заңның 5 бабына сәйкес ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету дегеніміз «нақты және әлеуетті қауіп-қатерден ұлттық мүддені қорғауға бағытталған ұлттық қауіпсіздік субъектілерінің қызметі» [2].

Қазақстанның құқыққорғау органдары басқа да мемлекеттердегідей ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектісі саналады. Мұндай тұжырым аксиомалығы мәжбүрлеу шараларын қолдану құқығы берілген органдардың құқығын қорғау мақсатында мемлекет арнайы құратын құқыққорғау органы деген анықтамадан басталады.

Құқыққорғау органдары жедел түрде аяқ асты туындаған ішкі және сыртқы қатерлердің ықпалымен мемлекеттің жұмыс істеуінің өзгермелі жағдайына жедел жауап қатуға қабілетті. Осылайша ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінде құқыққорғау органдарының орны олардың басқа сбъектілерге қатынасымен анықталады.

Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің институционалды құрамдас жүйесіне қатысты мен келтірген құқықтар позициялар ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету субъектілерін төрт негіздеме бойынша жіктеуге септік етеді.

1. Билікке ие өкілеттіктердің болуына қарай Қазақстанның ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілерін бұқаралық билік пен азаматтық қоғам институттары деп бөлу керек.

2. Билікке ие бұқаралық ұйымдардың деңгейіне қарай Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету субъектілеріне ҚР мемлекеттік билік органдарын,

ҚР мемлекеттік жергілікті билік органдарын, жергілікті өзін өзі басқару органдарын жатқызуға болады.

3. Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету субъектілерінің биліктің белгілі бір тармағына қарауына байланысты субъектілерді Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі заңды, атқарушы, соттық билік тармақтары немесе басқа да субъектілеріне жатқызады.

4. Субъектінің Қазақстанның ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жалпы жүйесіндегі рөлі мен орнына қарай ҚР Президентін, ҚР қауіпсіздік Кеңесін, ҚР қарулы күштерін, басқа да әскер, әскери құрылымдарды, құқыққорғау органдарын, ҚР ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің басқа да субъектілерін бөліп қарастыруға болады.

Сонымен Қазақстанның ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілерінің жүйесін мемлекет басшысы, түрлі деңгейдегі бұқаралық билік органдарының өзара тиімді іс-қимылын арттырып, үйлесімділігін қамтамасыз ететін ҚР Президенті басқарады. Ол қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы халықаралық ынтымақтастық мәселелері бойынша, сонымен қатар Қазақстан Республикасы аумақтық тұтастығы мен тәуелсіздігі, егемендігі мен конституционалдық құрылымын қорғаумен байланысты басқа да мәселелер, Қазақстан Республикасының шет мемлекеттермен әскери-техникалық ынтымақтастығы, қорғаныс өндірісі, әскери құрылыс, қорғанысты ұйымдастыру, қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша ҚР Президентінің шешімдерін дайындайтын конституционалдық кеңестік орган болып саналады. Әрине, бұл жерде сөз қамтамасыз ету, үйлестіру, өзара іс-қимыл және т.б. жүйесінің құрылымдық тұтастығын анықтау туралы сәйкес саясатты жасау туралы болып отыр.

ҚР Қарулы күштері – Қазақстан аумағына қолсұғылмауы, аумақтық тұтастығын әскери қорғау үшін Қазақстан Республикасына қарсы бағытталған, агрессияны тәжірибеде көрсетуге бағытталған мемлекеттік ұйым.

1) Мемлекеттің құқыққорғау қызметі құқық нормаларымен реттелетін, қоғамдық қатынастарды қорғау бойынша оның қызметінің әділ, әдеттегі, әрі қажет бағыты; өзінің қызметтік нысаны бойынша сипатталады; бұқаралық салаға жатады; құқыққорғау институттары мен құқық қорғау және басқа да мемлекеттік құрылымдардың мақсатты түрде бағытталған қызметінің нәтижесінде жүзеге асырылады; құқықтық түрде жұмыс істейді және жүзеге асады;

2) дерексіздендірудің жоғары деңгейінде мемлекеттің құқыққорғау қызметіне мыналар жатады:

а) қоғамда заңдылық пен құқықтық тәртіпті өзінің басты мақсатына қарай қамтамасыз ету;

б) құқықтық саясатты құқыққорғау саласындағы басқару жүйесінің бағыттаушы векторы ретінде жүзеге асыру;

в) құқыққорғау инфрақұрылымын мемлекеттің құқыққорғау қызметін ұйымдастырушы құраушы ретінде құру.

Іс жүзінде мемлекеттің құқыққорғау қызметі заң жауапкершілігі институтын «қосу арқылы» сот ісін ұйымдастыру және басқа да құқыққорғау рәсімдері, басқару механизмдері арқылы қамтамасыз етіледі;

3) мемлекеттің құқыққорғау қызметі келесі түрде көрініс табады: конституциялық-құқықтық, азаматтық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық және қылмыстық-құқықтық. Оған конституциялық іс, азаматтық сот ісі, әкімшілік – деликтілік іс, қылмыстық сот ісі сәйкес келеді. Қылмыстық-құқықтық салаға жатуы, қылмыстық қудалаудың заңдылығы мемлекеттік орган құқыққорғау органдарының қатарына жататынын білдіретін негізгі критерий саналады. Іс жүзінде құқыққорғау органдары болып прокуратура, соттар, ішкі істер органдары және ұлттық қауіпсіздік органдары саналады;

4) құқыққорғау жүйесін жетілдіру басқарудың функционалды құрылымының ғылыми негіздемесімен, құқыққорғау органдары жұмысының сапасы мен тиімділігін бағалау стандарттары және бірыңғай жүйесін енгізумен, ұйымдастыру тәуекелдерінің бірлескен мониторингін енгізумен байланысты.

Құқыққорғау саласының полиорталықтық сипаты жағдайында Прокуратура мемлекеттің құқыққорғау инфрақұрылымы органдары қызметін үйлестіруді қамтамасыз ететін жүйеқұраушы және шоғырландырушы орталық ретінде жұмыс істейді.

Өз кезегінде құқыққорғау органдары конституциялық құрылымды қорғау, мемлекеттік және қоғамдық қауіпсіздікті, заңдылық пен қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету бойынша жұмыстың негізгі көлемін орындауды қамтамасыз етеді, мемлекет пен қоғам өмірінің түрлі салаларындағы қауіпсіздікті, тұлғаның қауіпсіздігін қамтамасыз етеді (экономикалық, энергетикалық, экологиялық, ақпараттық, өнеркәсіптік және т.б.). Құқыққорғау органдары сот және атқарушылық билікті жүзеге асырады. Олардың заң билігі органдарымен өзара іс-қимылы әдетте қолданыстағы және перспективадағы заңдар арқылы жүзеге асады. Құқыққорғау органдарының басқа да қоғамдық билік органдарымен және азаматтық қоғам институттарымен өзара іс-қимылының негізгі саласы – бұл заңдылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Іс жүзінде бірде бір қоғамдық немесе мемлекеттік құрылым қандайда бір құқыққорғау органының жұмысынан тыс контекстте жұмыс істей алмайды. Жоғарыда айтылған жайттар Қазақстанның ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі құқыққорғау органдары орталық орынды алады деген тұжырым жасауға септік етеді. Мұндай тұжырым басқа да мемлекеттер үшін әділ ұғым деп сенеміз.

3.3 Ұлттық қауіпсіздікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу

Ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатерлер – Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін іске асыруға кедергі келтіретін немесе кедергі келтіруі мүмкін сыртқы және ішкі факторлардың (процестер мен құбылыстардың) жиынтығы.

В. И. Дальдың сөздігіне сәйкес қауіп-қатер – бір жағымсыз, ауыр нәрсенің пайда болу мүмкіндігі. Сонымен қатар жоғарыда аталған сөздікте басқа да анықтама берілген: қауіп – біреуге қандай да бір қиындық, зұлымдық туғызуға уәде беру [184, 524 б.].

Ожеговтың сөздігінде де ұқсас анықтама берілген: қауіп-қатер – 1. Қорқыту, біреуге зиян, зұлымдық жасау туралы уәде; 2. ықтимал қауіп [18, 511 б.].

Жоғарыда келтірілген анықтамаларға сүйене отырып, қауіп-қатер адамның ерікті әрекеті де, алда болатын әрекеттер мен (немесе) оқиғалардың салдары болуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңында өзгеше айқындама берілген «ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатерлер – Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін іске асыруға кедергі келтіретін немесе кедергі келтіруі мүмкін сыртқы және ішкі факторлардың (процестер мен құбылыстардың) жиынтығы» [2].

Жоғарыдағы бөлімде көрсетілгендей, қауіп-қатерді ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі құқықтық қатынастардың элементі ретінде көрсетуге болады, демек, мынадай анықтама беруге болады: қауіп-қатер – бұл ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі құқықтық қатынастардың объективті жағының элементі, ол Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін (азаматтардың, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін) іске асыруға кедергі келтіретін факторлардың жиынтығы.

Біздің ойымызша, жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің аса маңызды мүдделерін негізгі қажеттілік ретінде анықтауға болады, онсыз тұрақты және прогрессивті өмір сүру мүмкін емес. Жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің аса маңызды мүдделері конституциялық нормаларда бекітілген.

Қазіргі заманғы қауіп-қатер ішкі және сыртқы көздерден де пайда болуы мүмкін. Осыған байланысты қолданыстағы «ҚР Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңда мынадай ұғым бекітілген: «ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатерлер – Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін іске асыруға кедергі келтіретін немесе кедергі келтіруі мүмкін сыртқы және ішкі факторлардың (процестер мен құбылыстардың) жиынтығы». Яғни, осы нормаға берілген түсіндірме қазіргі заманғы қауіп-қатерлерді іштен де сырттан да қарастыру керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ұлттық қауіпсіздік саласындағы жетекші ғалым А. Байкенжеевтің пікірінше, ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатерлер пайда болу көзіне қарай; өзектілік дәрежесі бойынша; ерікті элементтің болуына, құқықтық қатынастардың туындау негізіне байланысты жіктелуі мүмкін.

Осыған байланысты А.С.Байкенжеев қауіп-қатерлерді сыртқы және ішкі; нақты және әлеуетті; әрекет және оқиғалар деп бөледі. Бұл жіктеу қауіп-қатер көзінің табиғатын анықтауда және осы қауіп-қатерді жоюға бағытталған әрекеттерді таңдауда маңызды мәнге ие деп санаймыз [185, 48 б.].

Өз тарапымыздан ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатерді нақты және әлеуетті деп екі түрге бөлу барынша қолайлы деп санаймыз. Мұндай бөлудің практикалық маңызы бар. Ең алдымен, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету

күштері назарын нақты қауіп-қатерлерге шоғырландыруы керек. Ал ықтимал қауіп-қатерлерді тиісті мемлекеттік органдар зерттеп, алдын алу сипатына ие болуы керек. Бұл саяси шешімдер қабылдау үшін қажет. Сонымен қатар, көзқарасты қайта қарастырып, ықтимал қауіп-қатерлерді нақты қауіп-қатерлерге ауыстыруға болады. Мәселен, қазіргі уақытта Ауғанстандағы саяси жағдай күрт ушығып кетті. Тиісінше, бұл елдегі саяси күштердің өзгеруінен болатын қауіп-қатер еліміз үшін әлеуетті қауіп-қатерден нақты қауіп-қатерге айналды. «Ұлттық қауіпсіздік» ұғымын ғылыми талдауға жүгінейік. Қолданыстағы заңда бұл санат ұлттық мүдделер тұрғысынан қарастырылған. Біздің ойымызша, бұл санатты конституциялық нормаларға сәйкес келтіру қажет. «Ұлттық қауіпсіздік» ұғымын үш санат: «тұлға, қоғам, мемлекет» тұрғысынан түсіну керек деп пайымдаймыз. Бұл адам, оның құқықтары мен бостандықтары басты құндылық деп жарияланған конституциялық нормалардан туындайды. Осылайша, заңда «ұлттық мүдделер» ұғымын тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің аса маңызды мүдделеріне өзгертуді ұсынамыз. Бұл ретте заңда «тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің аса маңызды мүдделеріне» анықтама беру қажет деп есептейміз.

Р. Нұртазина ұлттық қауіпсіздікке төнетін негізгі қауіп-қатерлерді атап көрсетті, олар:

- қылмыс;
- терроризм;
- ұлтаралық және конфессияаралық қақтығыстар;
- рұқсат етілмеген митингілер мен демонстрациялар;
- түрлі қоғамдық бірлестіктердің заңсыз қызметі;
- шет мемлекеттердің агрессияшыл саясаты;
- ірі табиғи апаттар;
- экологиялық проблемалардың шиеленісуі [186, 86 б.].

Ұлттық қауіпсіздікке төнетін негізгі қауіп-қатерлер «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңында ашылып жазылған:

1) ұлттық мүдделердің қорғалу дәрежесінің төмендеуіне ықпал ететін заңдылық пен құқықтық тәртіп деңгейінің төмендеуі, оның ішінде қылмыстың, оның ұйымдасқан нысандарын қоса алғанда өсуі, мемлекеттік органдардың қылмыстық құрылымдармен, террористік немесе экстремистік ұйымдармен кірігуі, лауазымды адамдардың капиталдың заңсыз айналымына қолдау жасауы, сыбайлас жемқорлық, қарудың және есірткі заттарының заңсыз айналымы;

2) демографиялық ахуалдың және халық денсаулығының нашарлауы, оның ішінде бала туудың күрт төмендеуі, өлім-жітімнің көбеюі;

3) бақылаусыз көші-қон процестері;

4) елдің денсаулық сақтау, білім және зияткерлік әлеуеті деңгейі мен сапасының төмендеуі;

5) Қазақстан Республикасы халқының мәдени және рухани мұрасынан айырылуы;

6) ұлтаралық және конфессияаралық қақтығыстардан, жаппай тәртіпсіздіктерден көрінетін әлеуметтік және саяси жағдайдың ушығуы;

7) конституциялық құрылысты күштеп өзгертуге бағытталған іс-әрекет, оның ішінде Қазақстан Республикасының біртұтастығына, аумағының тұтастығына, қол сұғылмаушылығына, бөлінбестігіне, күзетілетін тұлғалардың қауіпсіздігіне қауіп төндіретін іс-әрекеттер;

8) кез келген нысандардағы және көріністердегі терроризм, экстремизм мен сепаратизм;

9) шет мемлекеттердің арнаулы қызметтерінің, өзге де шетелдік ұйымдардың және жекелеген адамдардың ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіруге бағытталған барлау-нұқсан келтіру әрекеті;

10) мемлекеттік органдардың қызметіне іріткі салу, олардың іркіліссіз жұмыс істеуін бұзу, елде басқару деңгейінің төмендеуі;

11) стратегиялық ресурстарды ел мүдделеріне кереғар пайдалануды қоса алғанда, мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігіне нұқсан келтіру, инновациялық дамуға және инвестициялық белсенділіктің артуына кедергі жасау, капитал мен тауарларды елден тысқары жерлерге бақылаусыз әкету, көлеңкелі экономиканың өсуі;

12) қаржы жүйесі орнықтылығының төмендеуі;

13) өндірістің қысқаруы, өнімдер мен тауарлар сапасының, бәсекеге қабілеттілігінің, экспорттық, транзиттік әлеуетінің және қолжетімділігінің төмендеуі, Қазақстан Республикасында өндірілмейтін өнімдер мен тауарларды басқа мемлекеттерден әкелудің қысқаруы;

14) елдің қорғаныс қабілеті деңгейінің төмендеуі, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік шекарасының қол сұғылмаушылығына және Қазақстан Республикасына қатысты күш қолдану қауіп-қатері төнуі, оған қарсы агрессия;

15) Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделмеген әскерилендірілген құралымдар құру;

16) елдің ақпараттық кеңістігінің, сондай-ақ ұлттық ақпараттық ресурстардың рұқсат етілмеген қолжетімділіктен қорғалу деңгейінің төмендеуі;

17) ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіре отырып, ақпаратты әдейі бұрмалаумен және дәйексіз ақпаратты таратумен байланысты қоғамдық және жеке санаға ақпараттық ықпал ету;

18) экологиялық жағдайдың, оның ішінде ауыз су сапасының күрт нашарлауы, дүлей зілзалалар мен табиғи және техногендік сипаттағы өзге де төтенше жағдайлар, эпидемиялар мен эпизоотиялар;

19) халықаралық деңгейде Қазақстанның ұлттық мүдделеріне, саяси беделіне және экономикалық рейтингіне нұқсан келтіру;

20) егер жиналыстардың, митингілердің, шерулердің, пикеттер мен демонстрациялардың, сондай-ақ оларға қатысуға шақырудың мақсаты нәсілдік, ұлттық, әлеуметтік, діни төзімсіздікті, тектік-топтық астамшылықты қоздыру, республиканың конституциялық құрылысын күш қолданып құлату, аумақтық тұтастығына қол сұғу, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциясының, заңдары мен өзге де нормативтік құқықтық актілерінің басқа да ережелерін бұзу болып табылса не оларды өткізу қоғамдық тәртіпке және азаматтардың қауіпсіздігіне қауіп төндірсе, шет мемлекеттерден, халықаралық және шетелдік

ұйымдардан, шетелдіктерден, азаматтығы жоқ адамдардан алынған (келіп түскен) ақшаны және (немесе) өзге де мүлікті жиналыстар, митингілер, шерулер, пикеттер мен демонстрация- лар ұйымдастыру мен өткізуге, сондай-ақ оларға қатысуға шақыруға пайдалану [2].

«Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығы» қоғамдық қорының президенті Г. Илеуова өзінің «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатерлерді орта мерзімді перспективаға талдау» атты баяндамасында мынадай қауіп-қатерлерді бөліп көрсетеді:

- дәстүрлі емес қауіп-қатерлер;
- есірткі трафигі;
- заңсыз көші-қон;
- адам саудасы;
- халықаралық терроризм;
- қару-жарақ саудасы;
- өңірлік қақтығыстардың туындау мүмкіндігі;
- су-энергетикалық тәуелділік;
- көрші елдердегі саяси режимдердің тұрақсыздығы;
- өңірдегі мемлекетаралық қақтығыстар;
- Қытайдағы сепаратистік қозғалыстар;
- ұлттық қауіпсіздік органдары тиімділігінің төмендеуі;
- мемлекеттік басқару дағдарысының ықтимал қауіп-қатері;
- сыбайлас жемқорлық;
- мемлекеттік қызметшілердің құзыреті мен саяси адалдығының төмендеуі;
- саяси экстремизм;
- діни факторды саяси мақсатта пайдалану;
- сәйкестік мәселелерінің жаңа қыры;
- экономикалық институттардың тиімсіздігі;
- ауыл шаруашылығы дағдарысы;
- қоршаған орта мәселелері;
- өңірлік диспропорция;
- ақпараттық қауіпсіздік мәселелері;
- ішкі ақпараттық кеңістіктің дамымауы [187].

Осылайша, қазіргі кезеңде Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатерлер тізбесі ауқымды екені көрініп тұр.

Қазіргі уақытта жаһандану үкіметтік емес топтардың тиімділігін арттырды. Ақпараттық революция желілік құрылымдар санының өсуіне және ықпалының артуына әкелді. Қазіргі уақытта халықаралық қылмыс көбінесе ғаламдық желі түрінде, иерархиялығымен ерекшеленетін мемлекеттік органдар олармен соғыста көбінесе жеңіліске ұшырайды.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта трансұлттық қылмыстық топтар шенеуніктерді сатып алу және өзіне жақтастарды тарту үшін мүмкіндіктері шексіз. Олар әзірге өз мүмкіндерін аз ғана дәрежеде қолданып отыр, бірақ қажет болған жағдайда мемлекеттік құрылымдарға әсер ету деңгейі Үкіметке қарулы

қарсылық көрсетуге және конституциялық құрылымды күштеп өзгертуге тырысуға дейін тез артып кетуі мүмкін.

К. Марданов пікірінше, Қазақстан арқылы өтетін есірткі трафигі мәселесі де маңызды. Біріккен Ұлттар Ұйымының бағалауы бойынша Түркіменстан, Тәжікстан және Өзбекстан шекаралары арқылы (содан кейін Қазақстан арқылы) дүниежүзілік нарыққа ауған апиынының шамамен 20%-ы өтеді [188].

Бұл ретте ҚР соңғы уақытта Орталық Азияның өзге де мемлекеттері сияқты Ауғанстаннан Еуропаға есірткі заттары тасымалданатын транзиттік аймақтан ауған есірткілерін сатудың тұрақты дамып келе жатқан нарығына айналды.

Н.Н. Лапин, А.Г. Брехов ойларынш, заңсыз көші-қон мәселесі өзекті болып отыр, ол криминогенді жағдайды асқындыру көзіне айналып, Қазақстанның әлеуметтік және экономикалық тұрақтылығына елеулі қауіп-қатер төндіреді. Орталық Азия мемлекеттерінен келген заңсыз мигранттар қару-жарақ, адам мен есірткі саудасымен айналысатын желілік құрылымдардың құрамдас бөлігі болып саналады. Шекаралардың ашық болуы жағдайында заңсыз көші-қон арналарын жабу мүмкін емес болып табылады [189, 16 б.].

Адам саудасы мәселесі Қазақстанды да айналып өткен жоқ. Бұл заңсыз көші-қонмен тікелей байланысты, өйткені көбінесе бір көлік дәліздері қолданылады. Құл саудасымен айналысатын криминалдық топтардың пайдасы артқан сайын мемлекеттік органдарға, оның ішінде құқық қорғау қызметтеріне азғындататын әсер ету деңгейі артады, олардың тікелей көмегінсіз бұл бизнес жұмыс істей алмайды.

Халықаралық терроризм әлемнің түрлі елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да террористік актілердің орын алуы ықтималдығын көрсетті. Халықаралық террористік топтардың әлі де барлық елдерде синхронды қызмет ету мүмкіндігі болмаса да, террористік шабуылдардың қаупін олар жеткілікті нәтижелі болу үшін пайдаланады, мысалы, Ауғанстандағы ИСАФ-қа мүше елдердің қоғамдық пікіріне әсер ету мақсатында, террористік шабуылдардың алдын алу мақсатында [190].

Көрші елдерге су-энергетикалық тәуелділік трансшекаралық өзендерді пайдалану ерекшеліктерімен байланысты, сондықтан оны толығымен біржақты шаралармен (гидрожүйелердің құрылысы және т.б.) еңсеру мүмкін емес.

Оның нәтижелері экономикалық және экологиялық жағынан айтарлықтай зиян келтіреді. Ертістің таязднуы мен ластануы экономикаға, экологияға және адам денсаулығына жойқын әсер етудің мысалы болып табылады.

Орталық Азия елдерінің энергетикалық тәуелділігі инфрақұрылымды құру үшін экономикалық және экологиялық шығындардың ұлғаюына әкеледі. Бұл жағдай өңір елдері өңірлік ынтымақтастық жағдайында жұмыс істейтін жағдайға қарағанда тиімсіздеу.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының шекараларын көрші мемлекеттермен демаркациялау мәселесі өзекті болып отыр. Адамдар мен тауарлардың, сондай-ақ есірткі мен қарудың шекарадан өтуін бақылай алмауына

байланысты бұл Қазақстан үшін ғана емес, жалпы Орталық Азияның бүкіл өңірі үшін қауіп төндіреді.

Сондай-ақ, Қазақстанның қауіпсіздігіне әсер етуі мүмкін сыртқы қатерлерге мыналар жатады:

- радикалды исламдық қозғалыстар мен басқа да әлеуметтік және саяси толқулар жиі болатын оңтүстік аймақтардағы тұрақсыздық;

- Қазақстан шекарасы бойында әскери күш пен әскери базалардың едәуір шоғырлануы.

Діни экстремизмге келетін болсақ, оның қауіп-қатерлері ұзақ уақыт бойы жалғасады және олар өте нақты. Біріншіден, Ауғанстанға жақын жерде, Терроризмге қарсы коалицияның күшімен қол жеткізілген Талибан жеңілісінен кейін де тұрақты деп айту қиын жағдай. Екіншіден, Өзбекстанда Өзбекстанның исламдық қозғалысы орнықты, ал Қырғызстанның оңтүстігінде Хизб-ут-Тахрир эмиссарлары, ашық радикалды ұрандары бар исламдық қозғалыс өздерін сенімді сезінеді. Айтпақшы, жақында қазақстандық арнайы қызметтер Алматыда экстремистік мазмұндағы парақшалар партиясы бар адамдар тобын ұстады [191].

Біздің пікірімізше, мұндай парақшалар Оңтүстік Қазақстан облысында, облыс орталығы – Шымкенттегі көппәтерлі үйлердің пошта жәшіктерінде жиі кездеседі. Үшіншіден, Қазақстанның маңында халық тығыз орналасқан аудандардың болуы (мысалы, Өзбекстанның Ферғана алқабы) бақыланбайтын көші-қон ағындарының нақты қаупін тудырады. Төртіншіден, Орталық Азия жыл сайын есірткі, қару-жарақ, заңсыз мигранттар ағыны артып келе жатқан «тұрақсыздық доғасымен» шектеседі. Бесіншіден, сепаратизм «жалыны» ұшқындап тұрған СУАР (Қытай) Қазақстанмен тікелей шектеседі. Сонымен қатар, өңірдегі сыртқы саяси ортаны және оның даму болжамдарын талдау орта мерзімді перспективада Қазақстанға қарсы жоғары қарқынды қақтығыстың туындауы екіталай екенін көрсетеді. Алайда, қоғам мен мемлекет атынан Қазақстан Республикасы кез келген нақты және ықтимал қауіп-қатерлерді еңсеруге дайын болуы тиіс [192, 35 б.].

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының дамуын бәсеңдететін, сондықтан қарсы шаралар қабылдауды, оның ішінде құқықтық сипаттағы шараларды талап ететін бірқатар ішкі қатерлер бар. Мысалы, ҚР өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы диспропорция.

Г. Илеуованың пікірінше, олар бірқатар жағдайларға байланысты: кеңестік кезеңде өндірістің бөлінуі, тиісті аумақтарда көмірсутектердің, сондай-ақ басқа да пайдалы қазбалардың болуы немесе болмауы, жер учаскелерінің саны мен сапасы және оларда тұратын халық, табиғи және климаттық жағдайлар, билік органдарында өкілдік ету деңгейі және тиісті бюджеттік мүмкіндіктер [178].

Біздің ойымызша, Қазақстан үшін сыбайлас жемқорлықты еңсеру мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлық – қазіргі қоғамның үнемі мұқият зерттеуді, жүйелі көзқарасты, күрделі және жедел қарсылықты қажет ететін жағымсыз құбылысы. Елдегі сыбайлас жемқорлықтың деңгейі мен ауқымы экономикалық дамуға кедергі келтіреді, инвестициялық ахуалға теріс әсер етеді, елдің имиджін түсіреді,

Қазақстан Республикасымен ынтымақтастық жасауға халықаралық қызығушылықты азайтады. Осыған байланысты сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес еліміз үшін басты басымдық болып табылады [193, 292 б.].

Қазақстан Президенті сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы айтқан сөзінде қоғамның қатысуынсыз сыбайлас жемқорлықты жеңуге болмайды деп бірнеше рет атап өтті.

Сыбайлас жемқорлық – қылмыс қана емес, сонымен қатар экономиканың дамуының да, елдің саяси жүйесінің жұмыс істеуінің де көрсеткіші. Қазіргі әлемде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті нығайту жұмысы үнемі және тұрақты жетілдіріліп отырады. Әлемде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің бірыңғай тетігі жоқ, бұл барлық елдер үшін оңтайлы болып табылады. Әр ел қабылдаған сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің көптеген әдістерінің ерекшелігі бірегей және тек саяси және экономикалық тұрақтылыққа ғана емес, сонымен қатар әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге, діни ерекшеліктер мен құқықтық мәдениеттің деңгейіне, сондай-ақ алып жатқан аумаққа, халықтың тығыздығына байланысты [193, 294 б.].

Осыған байланысты 2014 жылғы 26 желтоқсанда Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы жаңа стратегиясы бекітілді. Стратегияның мақсаты мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының тиімділігін арттыру, сыбайлас жемқорлықтың кез келген көрінісіне "мүлдем төзбеушілік" ахуалын жасау арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы қозғалысқа бүкіл қоғамды тарту және Қазақстанда сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету болып табылады [194].

Стратегияда айқындалған сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің негізгі бағыттары:

- мемлекеттік қызмет саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл;
- қоғамдық бақылау институтын енгізу;
- ұлттық компаниялардағы және жеке сектордағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл;
- соттар мен құқық қорғау органдарында сыбайлас жемқорлықтың алдын алу;
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің деңгейін қалыптастыру;
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша халықаралық ынтымақтастықты дамыту [194].

Еліміздің тәуелсіздігінің алғашқы күндерінен бастап мемлекеттің Тұңғыш Президенті барлығымыздың мәселеміз – қазақ халқының әл-ауқаты, мақсатымыз – Отанымыздың өркендеуі екенін атап өтті. Бүгінде халқымыздың бірлігі мен елдегі тұрақтылықтың арқасында экономика өркендеп, азаматтардың әл-ауқаты тиісінше жақсарып келеді.

Президенттің Қазақстан халқына Жолдауларында басымдық сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға және нәтижесінде әкімшілік реформаның мақсаты – мемлекеттік басқару жүйесін оңайлатуға бағытталған.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің маңыздылығын түсіне отырып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жетілдіру қажет.

Осылайша:

- ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатерлер объективті шындық құбылысы ретінде үнемі өзгеріске ұшырайды, сондықтан оларды үнемі талдау қажет;

- заң ғылымы тұрғысынан қауіп-қатерлер ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша құқықтық қатынастар құрамының элементі болып табылады, атап айтқанда құқықтық қатынастардың мазмұнына кіреді деп қорытындылауға болады [194].

Қазақстан Республикасының «2030 Стратегиясында» ел қауіпсіздігінің мынадай салалары айқындалған:

- әскери қауіпсіздік;
- экономикалық қауіпсіздік;
- экологиялық қауіпсіздік;
- ақпараттық қауіпсіздік;
- сыртқы қауіпсіздік;
- әлеуметтік-саяси қауіпсіздік.

Стратегия кейіннен Ұлттық қауіпсіздік түрлерін жіктеу үшін негіз болды және «Қазақстан Республикасындағы Ұлттық қауіпсіздік туралы» ҚР Заңының негіздерінің біріне айналды.

Жоғарыда көрсетілген заңда ұлттық қауіпсіздік түрлері былай жіктелген: шет мемлекеттердің, ұйымдар мен азаматтардың агрессивті әрекеттерінен туындайтын қауіп-қатерлерден Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерінің қауіпсіздігі жай-күйі ретінде түсіндірілетін сыртқы қауіпсіздік; әскери қауіпсіздік - Қазақстан Республикасының нақты және ықтимал қауіп-қатерлер мен елдің тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығына әскери сипаттағы қол сұғушылықтардан қорғалуының жай-күйі; ақпараттық қауіпсіздік – Қазақстан Республикасы ақпараттық кеңістігінің, сондай-ақ ақпарат саласындағы адамның және азаматтың құқықтары мен мүдделерінің қорғалуының жай-күйі; қоғамдық қауіпсіздік, Қазақстан азаматтары өмірінің, денсаулығының және әл-ауқатының саяси-құқықтық, рухани-имандылық қауіпсіздігі, сондай-ақ қазақстандық қоғамның құндылықтарын оларға зиян келтіруі мүмкін ықтимал қауіп-қатерлерден қорғаудың жай-күйі; экологиялық қауіпсіздік – жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің аса маңызды мүдделері мен әділетті қоршаған ортаға антропогендік және басқа да әсерлердің нәтижесінде туындайтын қауіп-қатерлерден қорғалу жағдайы; экономикалық қауіпсіздік - Қазақстан Республикасы мемлекеттік экономикасының ішкі және сыртқы жағдайлардан, оның орнықты дамуы мен экономикалық егемендігін қауіпті жағдайға қалдыратын процестер мен факторлардан қорғалуының жай-күйі [195].

Ұлттық қауіпсіздік типтерін салыстырмалы талдау заңда қоғамдық қауіпсіздік типі көзделгенін, ал Стратегияда әлеуметтік-саяси қауіпсіздік көзделгенін көрсетеді. Әлеуметтік қауіпсіздік дегеніміз әлеуметтік-саяси

қауіпсіздікке қарағанда мүдделердің кең спектрін білдіреді деп санаймыз. Осы себепті заңда қоғамдық қауіпсіздікке баса назар аударылған.

И. В. Имидеева, Р.В. Бадараева, Е.С. Кованова ойларынша, әрбір мемлекет ұлттық мүдделерге сүйене отырып, өзінің қауіпсіздік жіктемесін белгілейді. Мұның айқын мысалы қазіргі уақытта Қазақстан үшін ел халқының санын ұлғайту қажеттілігімен ұштасқан демографиялық мәселелер маңызды. Осы себепті бірқатар қазақстандық ғалымдар ұлттық қауіпсіздік туралы заңды демографиялық қауіпсіздік сияқты түрмен кеңейтуді және осыған сәйкес демографиялық қауіпсіздік пен демографиялық саясатқа сәйкестендіру мақсатында заң жобаларына ғылыми сараптама енгізуді ұсынады [196, 12 б.].

Біз бұған ешқандай қажеттілік жоқ деп санаймыз, өйткені демографияның ахуалы нормативтік реттеуге байланысты емес, бұған басқа да заңсыз, әлеуметтік және басқа жағдайлар әсер етеді. Демография қоғам өмірінің барлық салаларымен байланысты. Осы себепті демографиялық қауіпсіздікті ұлттық қауіпсіздіктің жекелеген саласы ретінде бөліп қарастырудың қажеті жоқ. Қауіпсіздік салаларын бөлек қарастырған жөн.

Осылайша, бөлімде айтылғандардың барлығын қорытындылай келе, ұлттық қауіпсіздік түрлерін жіктеу мәселелері ғылымда дау тудыратын мәселе екенін атап өткен жөн, алайда, құқыққа нормативтік көзқарас тұрғысынан «Ұлттық қауіпсіздік туралы» ҚР Заңында келтірілген жіктеуді неғұрлым орынды деп санаған жөн.

Алайда, ұлттық қауіпсіздік түрлерін жүйелеу елдің негізгі аса маңызды мүдделерін көрсетіп, мемлекеттік органдар қызметінде мен қоғам өмірінде бағдар болуы тиіс деп санаймыз. Сондай-ақ, ұлттық қауіпсіздік түрлерін жіктеу Республиканың негізгі ұлттық мүдделеріне негізделгенін атап өткен жөн [2].

Жіктеу ғылымға құбылыстарды терең және егжей-тегжейлі зерттеу үшін қажет. Сонымен қатар, біз тез өзгеретін объективті шындық жағдайында болашақта ғылыми әзірлемелер іс жүзінде пайдалы болуы мүмкін және заңнамалық актілерде көрсетілуі мүмкін деп санаймыз. Ұлттық қауіпсіздік – кез келген мемлекеттің мемлекеттік саясатының негізі. 1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы Қазақстанның егеменді мемлекет ретіндегі тұтастығын, тәуелсіздігі мен тұрақтылығын сақтау үшін тұжырымдамалық құқықтық негіздерді қалады.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері қоғам өмірінің барлық салаларын қозғайды, ұлттық қауіпсіздік саясатының өзегі - елдің ұлттық егемендігін, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын қорғау. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан Республикасында елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйелерін құру бойынша үлкен жұмыс атқарылды. Берік құқықтық база қалыптасты. 1998 жылы «ҚР Ұлттық қауіпсіздігі туралы» заң қабылданды, ол 2012 жылы жаңа редакцияда бекітілді. Мұнда ұлттық қауіпсіздіктің алты түрі көрсетілген [2].

2010 жылы «Сыртқы барлау туралы» заң қабылданды. 2016 жылы «Қарсы барлау қызметі туралы» заң қабылданды. «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» 1999 жылғы 13 шілдедегі Заңға және «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы»

2005 жылғы 18 ақпандағы Заңға елеулі өзгерістер енгізілді. «ҚР мемлекеттік шекарасы туралы» 2013 жылғы 16 қаңтарда қабылданған заң шекара кеңістігінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағдарланған. Бүгінгі таңда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қызметі жүйелі және дәйекті сипатқа ие және қоғам өмірінің барлық маңызды салаларындағы жағдайларды нақты бағалайды және оларды жою жұмыстарының басымдығы мақсатында қауіпті қауіп-қатерлерді анықтайды деп айтуға болады. Жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты заңдар барлық елдерде қабылданған.

Т.О. Телкова пікірінше, 2021 жылдың сәуірінде Францияда «Жаһандық қауіпсіздік туралы» жаңа заң енгізілді. Францияда жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі шиеленісе түскенін атап өткен жөн [197].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің көп қырлы тұстары Қазақстанның көрнекті ғалым-заңгерлерінің, саясаттанушыларының, экономистерінің, философтарының қазіргі кезеңдегі еңбектерінде ашып жазылған. Бұл Х.К. Айтхожинннің, С.К. Абсаметовтің, Ж.К. Амановтың, А.С.Байкенжеевтің Д.М. Баймаханованың, С.С. Бейсековтің, Е.Б. Жатқанбаевтың, А.С. Ибраеваның, Е.Т.Кариннің, Е.К. Кубеевтің, Ж.А. Құлжабаеваның, В.В. Мамоновтың, Д.К. Нұрпейісовтің, А.А.Сәлімгерейдің, Г.С.Сапарғалиевтің С.С. Сартаевтың, М.Тәжиннің және т. б. еңбектері.

А.Божкараулы ойынша, елдің ұлттық қауіпсіздік жүйесін жетілдіруде әлемдік тәжірибені есепке алынуда. Әсіресе бұл құқықтық реттеуге қатысты. Қазіргі уақытта ҚР құқықтық өрісінде қауіпсіздікке төніп тұрған жаңа, неғұрлым ауқымды сын-қатерлер мен қатерлер ескерілуі тиіс. Бұл қатерлер қолданыстағы заңнамада ескерілуі қажет. Сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы адам құқықтарын қорғау механизмін жетілдіру қажет [198, 20 б.].

Осы зерттеуді жасау барысында келесі ғылыми гипотезалар ұсынылды:

1. "Ұлттық қауіпсіздік туралы" ҚР Заңы ұлттық қауіпсіздік түрлерімен өзара қатынасы жоқ ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлердің тізбесін (6-бап) анықтайды (4-бап). Сонымен, мысалы, халықтың денсаулығының нашарлауы ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіреді. Бірақ, азық-түлік қауіпсіздігі сияқты қаіпсіздік түрі заңда жоқ. Осы жағдайға байланысты ғылыми әзірлемелерге сүйене отырып, ұлттық қауіпсіздіктің жаңа түрлерін айқындау және осы мақсатта қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерді жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу қажет деп санаймыз.

2. "ҚР Ұлттық қауіпсіздігі туралы" заңда Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі сәйкесінше 5 және 6-баптарда айқындалатын ұлттық мүдделер мен қауіптер сияқты санаттармен тікелей байланыстырылады. Аталған баптарда ұлттық қауіпсіздіктің негізгі мүдделері мен негізгі қауіптері көрсетілген. Сонымен қатар, негізгі емес мүдделер мен қауіптердің болуы туралы мәселе туындайды. Осы сұраққа жауап беру үшін ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіптердің қауіптілік дәрежесі тұрғысынан ғылыми жіктелуін жүргізу, оларды бейтараптандыру жөнінде бірінші кезектегі шараларды анықтау қажет деп санаймыз.

3. Қауіпсіздік дегеніміз қауіп-қатерден қорғау жағдайы. Қазіргі заманғы қауіп-қатер ішкі және сыртқы пайда болу көзіне ие. Осыған байланысты қолданыстағы "ҚР Ұлттық қауіпсіздігі туралы" Заңында келесі ұғым бекітілген: "Ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлер – Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін жүзеге асыруға кедергі келтіретін немесе кедергі келтіруі ықтимал сыртқы және ішкі факторлардың (процестер мен құбылыстардың) жиынтығы". Яғни, осы норманы түсіндіру қазіргі заманғы қауіптерді ішкі және сыртқы жағынан қарастыру керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ұлттық қауіпсіздік категориясын толық зерттеу үшін ішкі және сыртқы қатерлерді тығыз байланыста зерттеу қажет деп санаймыз. Бұл осы қауіп-қатерлерге уақтылы қарсы тұру бойынша тиімді шараларды әзірлеуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар әлемдік тәжірибені есепке ала отырып, еліміздің ұлттық қауіпсіздік жүйесін жетілдіру процесі жалғасуда. Әсіресе, бұл құқықтық реттеуге қатысты. Бүгінде ҚР-ның құқықтық өрісінде қауіпсіздіктің барынша жаңа үлкен қиындықтары мен қауіп-қатерлері есепке алынуы тиіс. Бұл қауіптер қолданыстағы заңнамада ескерілуі тиіс.

С. Токпакбаев ойынша, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы адам құқықтарын қорғау тетігін ашу қажет [199, 89 б.].

Бұл зерттеуді жүргізу барысында келесі ғылыми гипотезалар ұсынылды:

1. "Ұлттық қауіпсіздік туралы" ҚР Заңы Ұлттық қауіпсіздік түрлерімен корреляцияланбайтын ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлердің тізбесін (6-бап) айқындайды (4-бап). Мысалға, халықтың денсаулығын нашарлауы ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіреді. Бірақ та, Заңда азық-тұлік қауіпсізідігі сияқты түрлері жоқ. Осыған байланысты ғылыми әзірлемелерге сүйене отырып, ұлттық қауіпсіздіктің жаңа түрлерін айқындау және осы негізде қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерді жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу қажет деп санаймыз [2].

2."Ұлттық қауіпсіздік туралы" ҚР Заңында Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсізідігі, 5-ші және 6-ші баптармен анықталғандай, ұлттық мүдделер және қауіп-қатерлер сияқты санаттармен тікелей байланысты. Бұл баптарда негізгі ұлттық мүдделер және қауіпсіздіктің негізгі қауіптері көрсетілген. Сонымен қатар, негізгі емес мүдделер мен қауіптердің болуы туралы мәселе туындайды. Бұл сұраққа жауап беру үшін ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіптердің қауіптілік дәрежесі тұрғысынан ғылыми жіктелуін жүргізу, оларды бейтараптандыру бойынша бірінші кезектегі шараларды анықтау қажет деп санаймыз [2].

3. Қауіпсіздік қауіп-қатерден қорғалу жағдайы болып табылады. Қазіргі заманғы қауіптер ішкі және сыртқы пайда болу көзіне ие. Осыған байланысты ҚР-ның "Ұлттық қауіпсіздік туралы" Заңында келесі тұжырымдама бекітілген: "Ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлер-Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін іске асыруға кедергі келтіретін немесе кедергі келтіруі мүмкін сыртқы және ішкі факторлардың (процестер мен құбылыстардың) жиынтығы". Яғни, қазіргі заманғы қауіптерді ішкі, сондай-ақ сыртқы жақтан қатар қарастыру керек деген қорытынды жасауға болады. Ұлттық қауіпсіздік санатын

толық зерттеу үшін ішкі және сыртқы қатерлерді тығыз байланыста зерттеу қажет деп санаймыз. Бұл осы қауіп-қатерлерге уақтылы қарсы тұру бойынша тиімді шараларды әзірлеуге мүмкіндік береді [2].

4. «Ұлттық мүдделер» түсінігін қайта қарастыруды ұсынамыз. Біздің ойымызша «адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік мүдделері» деген жақсырақ. Бұл негізгі қажеттіліктер, онсыз қоғам мен мемлекеттің тұрақты және прогрессивті өмір сүруі мүмкін емес. Сондай-ақ, "ұлттық қауіпсіздікке қатер" ұғымын қайта қарау қажет деп санаймыз. Біздің болжауымыз бойынша ұлттық қауіпсіздік деп қоғамда және мемлекетте жеке адамдардың, жеке тұлғаның мүдделерін іске асыруға кедергі келтіретін немесе кедергі келтіруі мүмкін ішкі және сыртқа факторлардың жиынтығын түсіну керек. Бұл ретте ұлттық қауіпсіздіктің нақты қатерлеріне Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін іске асыруға кедергі келтіретін сыртқы және ішкі факторлардың (процестер мен құбылыстардың) жиынтығы жатқызылуы мүмкін. Ұлттық қауіпсіздіктің ықтимал қатерлеріне Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін іске асыруға кедергі келтіруі мүмкін жағымсыз факторлар жатқызылуы мүмкін [2].

Сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз ету сыртқы саясатты жүргізумен байланысты. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабының 2-тармағында Қазақстанның сыртқы саясатының мәселелері бекітіліп, конституциялық нормаларға негізделеді. Мысалы, осы бапқа сәйкес "Республика қызметінің негізгі қағидаттары: қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылық, халық игілігі үшін экономикалық даму, қазақстандық патриотизм, мемлекеттік өмірдің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, соның ішінде республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу" болып табылады. Сонымен қатар еліміздің негізгі заңында сыртқы саясатты жүргізуді тікелей реттейтін нормалардың бекітілмегенін атап өткеніміз дұрыс [5]

Осыған ұқсас ереже Франция Конституциясында да бар. Сонымен, 1-бапта: "Франция бөлінбейтін, зайырлы, демократиялық және әлеуметтік республика. Франция шығу тегіне, нәсіліне немесе дініне қарамастан барлық азаматтарға заң алдындағы теңдікті қамтамасыз етеді. Франция елі барлық сенімдерді құрметтейді. Оның құрлымы орталықтандырылмаған". Салыстырмалы түрді алсақ, Өзбекстан Республикасының Конституциясының 17-бабында мыналар бекітілген: "Өзбекстан Республикасы халықаралық қатынастардың толық құқықты субъектісі болып табылады. Оның сыртқы саясаты мемлекеттердің егемендік теңдігі, күш қолданбау немесе күш көрсетіп, қауіп төндірмеу, шекаралардың мызғымастығы, дауларды бейбіт жолмен реттеу, басқа мемлекеттердің ішкі істеріне араласпау принциптері мен халықаралық құқықтың өзге де жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларынан туындайды [200].

Республика одақтар құра алады, достастықтың және басқа мемлекетаралық құрылымдардың мүшесі бола алады, сондай-ақ мемлекеттің, халықтың, оны жағдайы мен қауіпсіздігін ескере отыра, ондай құрлымдардан шыға алады.

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне сыртқы қауіптердің қалай әсер ететінін қарастырайық. Заңсыз көші-қонның өсуі, азық-түлік дағдарысы сияқты қатерлердің талдауларын қарастырайық. Азық-түлік дағдарысы және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Жаһандық қатерлерді қарастырайық. Бұл қатер - азық-түлік дағдарысы және сәйкесінше азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету [200].

Азық-түлік қауіпсізідігі азық-түліктің физикалық қолжетімділігімен, жаһандану жағдайында Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қатерлерді азық-түліктің қолжетімділігі мен азық-түлік сапасымен экономикалық саяси-құқықтық талдау мен сипатталатын атап өткен жөн. Сонымен қатар, азық-түлік қауіпсіздігін ададардың белсенді, салауатты өмір сүруіне жеткілікті мөлшерде бүкіл халыққа азық-түліктің физикалық және экономикалық қолжетімділігіне кепілдік берілетін мемлекеттің экономика жағдай ретінде сипаттауға болады. "Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздігі туралы" Заңының 6-бабы 1-тармағының 2-тармақшасында халықтың денсаулығының нашарлауы ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретіні бекітілген [200].

Статистикалық деректерге сүйенсек, қазіргі уақытта, БҰҰ-ның бас хатшысы Антониу Гуттериштің деректері бойынша жер бетінде 3 млрд адам дұрыс тамақтануға қол жеткізе алмай отыр. 2020 жылы, COVID-19 пандемиясы жайлағанда, 2019 жылмен салыстырғанда, 161 млн адам аштыққа ұшыраған. Осылайша, 2020 жылы біздің планетада 811 миллион адам аштықпен күрекскен болатын [200].

БҰҰ статистикасы бойынша, Азияның 55 елінде, Африкада бес жасқа дейінгі 90 миллион бала тамаққа жарымау себебінен дамуларында кешігуі байқалады. Азық-түлік дағдарысы бар елдер қатарына Йемен, Ауғанстан, Сирия және Гаити де кіреді [200].

Пандемия бірқатар елдерде экономиканың күрт құлдырауын тудырды және азық-түліктің қол жетімді болуының шектелуіне әкелді. Басты себептер қарулы қақтығыстар, үкімет билігі үшін қарулы күрсетер, климаттық және экологиялық өзгерістер (су тасқыны, өрт, жер сілкінісі, дауыл), мұның бәрі экономикамыздың дамуына зор ықпалын тигізді. Сондай-ақ, атап өтетін жайт, көбіне теңсіздік деңгейі жоғары елдер аштыққа әкелетін азық-түлік дағдарыстарына ұшырайды.

Азық-түлік қауіпсізідігінің мәселелеріне Қазақстан ерекше назар аударатынын атап өткен жөн. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың 2012 жылдың 14 желтоқсанындағы "Қазақстан-2050» Стратегиясы»: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты" атты Қазақстан халқына Жолдауында қазіргі уақытта адамзат жаңа жаһандық сын-қатерлерге куә болатынын атап өткен. Бүгінде жаһандық азық-түлік қауіпсіздігі ушығуда. Әлемде халық санының өсу қарқыны азық-түлік проблемасын күрт шиеленістіреді.

2020 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан, 2019 жылмен салыстырғанда өз позициясын жақсарта отырып, азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейі бойынша 113 –тен 32 орнын иеленді [201].

Ұлттық азық-түлік қауіпсізідігі проблемасын шешу барысында мемлекеттің өзін-өзі негізгі тамақтану өнімдерімен қамтамасыз ете алауына басты назар аударылады. Осы тұста сыртқы саудаға тәуелділікті шектей отырып, ішкі азық-түлік жеткізілімдеріне назар аудару қажет. Барлық тамақ өнімдердің ішінен тек ішкі ұн нарығы толығымен отандық өндіріс есебінен қамтамасыз етілетінін атап өту керек.

Осылайша, Қазақстанда аштық мәселесі өзекті емес. Соған қарамастан, еліміздің азық-түлік қауіпсізідігін қамтамасыз ету үшін сыртқы және ішкі қауіп-қатерлер бар екенін ұмытпауымыз керек [201].

Ішкі қатерлерді қарастырсақ, оның қатарына жер ресурстарының сарқылуы жатады; ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу және сақтау салаларының кешеуіл дамуы; егіс алқаптары мен мал басының азаюы; ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін төмендетуге ықпал ететін немесе оларды үлкен шығындарға әкеп соқтыратын кейбір жылдары қолайсыз қалыптасатын табиғи факторлардың (құрғақшылық, су тасқыны және т. б.) үйлесімі; өндірістің негізгі құралдарының моральдық және физикалық тозуына байланысты ауыл шаруашылығында және агроөнеркәсіптік кешеннің басқа да салаларында өсімін қайта өндіру жағдайларының бұзылуы; халықтың экономикалық белсенді топтарының ірі қалаларға қоныс аударуы, қоғамның тереңдеуі мен мүліктік жіктелуі кезінде халықтың ең аз қорғалатын бөлігінің табысы күрт төмендейді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда климаттың нашарлауы орын алуда. Бұл жағдай жағымсыз салдарға әкеледі. Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігінің сыртқы қауіп-қатері біздің нарықтың шетел өндірушілеріне ашықтығымен байланысты. Бұл жағдай жалпы республиканың, оның жекелеген өңірлерінің, қалаларының, өнеркәсіп орталықтарының басты азық-түлік түрлерінің импорты бойынша экспорттаушы елдерге тәуелді болуына әкеп соғады. Тіпті одан да көп. Қазақстан ССҰ-ға қатысушы болуға ұмтылған сайын, өзінің ішкі нарығының ашықтығын күшейтеді. Осыған байланысты, азық-түлік импортының ауқымды кеңеюіне, отандық тауар өндірушілерді ығыстырып және нәтижесінде оларды жою қаупі төніп тұр.

Ұлттық азық-тұлік қауіпсіздігінің ішкі және сыртқы қауіп-қатері проблемаларын шешу мақсатында келесі шараларды қолдану қажет. Ең алдымен, өндіріс, сатып алу, бастапқы және толық өңдеу, сақтау, тасымалдау және ауылшаруашылық өнімін сатудағы экономикалық қарым-қатынас жүйесінде жемқорлықтың алдын алу. Халықтың төлем қабілеті бар сұранымын қайта жандандыру және ішкі және сыртқы нарықтарда отандық азық-түліктің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында ауыл шаруашылығы өнімдері бағаларын мемлекеттік және нарықтық реттеудің оңтайлы үйлесімін жүргізу керек деп санаймыз.

Сонымен қатар ауылшаруашылық өндірушілеріне, басым салалар мен өнімдерді дамытуға қаражат салатын немесе экологиялық нормаларды сақтай отырып, өндірісті тұрақты дамыту қағидатын ұстанатын өндірушілерге салықтық жеңілдіктер беру сияқты салық салудың ыңғайдастыру мәселелерін қарастыру керек [202].

Қазақстанның азық-түлік нарығының және азық-түлік қауіпсіздігінің тұрақты мониторингі, импорттың орындылығы мен импортталатын азық-түліктің сапалық сипаттамаларын бақылауын жүзеге асыратын қоғамдық механизмдерін құру қажет деп санаймыз..

Арыстанбеков К.Т. пікірінше Қазақстанда нарықтық экономика және мемлекеттік-құқықтық реформалар жүзеге асырылып жатқан жағдайда біз нарықтың негізгі элементі – бәсеке – тек сату нарықтары, шикізат көздері және т.б. үшін ғана емес, сонымен қатар басым көпшілігінің өмір сүру үшін аяусыз күресі екенін есте ұстауымыз керек, әлемдік тәжірибе дәлелдегендей, бәсекелесті кез келген жағдайда жоюға бағытталған күрес. Ал бұл күрес кәсіпорындар арасында да, мемлекеттер арасында да болады (Ирактағы соғыс) [203,79б.].

Кульбаева М.М. пікірінше саяси жаңғыртудың маңызды кезеңдерінің бірі – адам құқықтары саласындағы стратегиялық шараларды кейіннен кезең-кезеңімен жүзеге асыру. Алға қойылған бағдарламалық міндеттерді іске асыру заңдылық қағидасын сақтай отырып, мемлекеттік мәжбүрлеу, қоғамдық ықпал ету шараларымен үйлестіре отырып, заң бұзушылықтардың алдын алу шараларын одан әрі жетілдіру мен күшейтуді, қылмыстық көріністерге қарсы күресті күшейтуді болжайды [204, 4б.].

А. Божкараулы ойынша, заңсыз көші-қонға қарсы шаралар, көші-қон қатынастарын құқықтық реттеу мәселелері барлық елдерде өзекті болып табылады. Көші-қон-тұрғылықты жерін ауыстыру процесі. Еркін қозғалыс құқығы – бұл әр адамның табиғи құқығы. Әр адам ел аумағында де, елден тыс жерлерде де еркін қозғала алады. Көші-қон процестері мемлекет тарапынан құқықтық нормалар арқылы реттеледі. Қазіргі уақытта бүкіл әлемде 200 миллионнан астам мигрант бар. Көші-қон мәселесі жеке адам, қоғам және мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерімен тығыз байланысты [198, 24 б.].

Казакеева С.С. пірінше басқыншылық, соғыс қылмыстары, геноцид және бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы бірқатар басқа қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік туралы нормалар бастапқыда халықаралық көпжақты шарттарда қалыптасады. Бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстардың бүкіл әлемдік қоғамдастық үшін қауіптілігінің жоғары дәрежесін ескере отырып және осындай қылмыстармен күресу жөніндегі халықаралық шарттарға сәйкес олар мемлекеттердің ұлттық қылмыстық заңнамасына өзгертілді [205, 180 б.].

Мигранттарды ең көп қабылдайтын ел- АҚШ. Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қауіп - заңсыз көші-қон. Заңсыз көші-қонның қауіптілігі: көптеген әлеуетті заң бұзушылар бастапқыда елге заңды түрде келеді (туристік

визалар немесе іскелік шақырулар бойынша), алайда виза мерзімі аяқталғаннан кейін елде қалады, бұл жағдай Заңның жаһануы жағдайында Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қатерлерді саяси-құқықтық талдауды бұзу болып табылады [198, 27 б.].

Барлық елдер заңсыз көші-қон мәселесімен бірлесе күресуге тырысады. 2000 жылдың желтоқсанында трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы БҰҰ-ның Конвенциясы және мигранттарды әкетуге және ұрлауға қарсы екі Хаттама қабылданды.

М. Шакенов ойынша, елімізде миграциялық процесті толық реттейтін құқықтық база құрылғанын атап өту керек. Миграциялық процесті реттеу саласында Қазақстан Республикасының «Халық миграциясы туралы», «Азаматтық туралы», «Босқындар туралы», «Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы туралы», "Қазақстан Республикасындағы шетел азаматтарының құқықтық жағдайы туралы" Заңдары мемлекеттік мүдделерді айқын көрсетеді. 1998 жылдың желтоқсан айында Қазақстан БҰҰ-ның Босқындар мәртебесі туралы Конвенциясына қосылды.

Әлемдегі босқындар туралы статистикалық мәліметтерге көз жүгіртіп өтейік. Мысалы, соғыс пен зорлық-зомбылықтан қашқан адамдардың саны 2020 жылдың қорытындысы бойынша 4%-ға өскен. Мәжбүрлі түрде өз үйлерін тастап қашқандардың саны 80 милионнан астам. Оның ішінде жартысынан көбі – кәмелет жасына толмаған балалар. Негізінен бұлар Африка, Латын Америка және Таяу Шығыс елдерінен шыққан босқындар [206, 11 б.].

К.Т. Арыстанбеков пікірінше, 2019 жылдың деректері бойынша Қазақстанда 523 босқындар өмір сүруде, оның ішінде – 509-ы Ауғанстаннан келген босқындар. Елімізде заңсыз көші-қонды ұйымдастырғаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылатынын атап өтеміз (ҚР ҚК 394-бабы). Мысалы, заңсыз көші-қонды ұйымдастыру дегеніміз көлік құралдарын не жалған құжаттарды, не тұрғын немесе өзге де үй-жайларды ұсыну, сондай-ақ азаматтарға, шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға Қазақстан Республикасы аумағына заңсыз кіру, шығу, орын ауыстыру бойынша өзге де қызметтер көрсету [207, 12 б.].

ҚР-ның «Халықтың көші-қоны туралы» Заңында көші-қонның барлық негізгі түрлері анықталған. Көші-қон түрлері: еңбек көші-қоны, заңсыз иммигранттар, иммиграция, эмиграция, қандастар (репатрианттар), отбасылық иммиграция, ішкі миграция [207].

Сонымен қатар, иммиграцияның жаңа түрі пайда болды. Бұл - ішкі корпоративті аударма. Ішкі корпоративті аударма дегеніміз "дүниежүзілік сауда ұйымына мүше елдің территориясында құрылған, Қазақстан Республикасы аумағынан тыс жерде орналасып, өз қызметін жүзеге асыратын заңды тұлғаның басшысы, менеджері немесе маманы лауазымында қызметін атқаратын шетелдікті немесе азаматтығы жоқ тұлғаны еңбек шартында бір жылға ұзарту құқығымен бекітілген үш жылдан аспайтын мерзімге Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес Қазақстан Республикасының аумағында

құрылған заңды тұлғаның филиалдарына, еншілес ұйымдарына, өкілдіктеріне ауысуы" [208].

Қазақстанда «Босқындар туралы» заң қабылданған болатын. Босқын мәртебесі бір жыл мерзімге беріледі. Ғалымдардың пайымдауынша, заңсыз миграцияның теріс салдары экономика, саясат және қылмыспен күрес салаларында орын алады [208].

Мысалы, миграция саласындағы белгілі қазақстандық ғалым А.Божқараұлының пайымдауынша «заңсыз көші-қон қабылдаушы мемлекетте жұмыссыздар санын көбейтеді» [208].

Көп жағдайда заңсыз мигранттың жалақысы жергілікті халықтың жалақысынан біраз төмен болады. Сол себептен жергілікті тұрғынадар жұмыс таба алмайды. Заңсыз мигранттар жергілікті халық атқаруға келіспейтін жұмыстарды атқарады. Өнеркәсіпте дамыған мемлекеттерге шетелден келетін, оның ішінде заңсыз жұмыс күшінің ағымы қажет. Заңсыз мигранттардың еңбегін пайдалану жасырын түрде орын алатындықтан, мемлекет одан салық түсімдерін алмайды. Бірақ ол қаражат жұмыс берушіде қалады, сондықтан бұл қаражат жалпы экономика бойынша елде қалады және салық түсімдерін әкелу арқылы оның заңды секторына инвестициялануы мүмкін. Қабылдаушы мемлекеттің экономикасы қаражат жоғалтады, еңбек мигранттары тапқан қаражаттарын өзінің мемлекетіне жібереді. Заңсыз көші-қонның трансұлттық ұйымдасқан қылмыспен де тығыз байланысты. Заңсыз көші-қон адам саудасы, соның ішінде әйелдер мен балаларды жыныстық мақсатта пайдалану және мигранттарды заңсыз әкелу, есірткі заттарын тасымалдау сияқты қылмыстарға әкеп соғады [208].

Заңсыз миграция халықаралық терроризм мәселесімен байланысты болуы мүмкін. Бүгінгі таңда бүкіл әлемде халықаралық терроризмнің қаупі төнуде. Тек кеңінен таралған мемлекетаралық ынтымақтастық арқылы ғана терроризмге қарсы тұруға болады. Қазақстанда Ішкі істер Министрлігінің деректері бойынша заңсыз еңбек көші-қон көлемі жыл сайын шамамен 200-300 мың адамды құрайды. Заңсыз көші-қон мемлекет жүйесіне қауіп төндіреді. Осы санаттағы адамдардың белгілі бір бөлігі заңсыз, соның ішінде қылмыстық жазаланатын қызметпен айналысады. Көп жағдайда заңсыз көші-қон арқылы контробандалық қару және есірткі тасымалданады, траффиктерді құрады, бұл әртүрлі елдердің қылмыстық топтарының үйлестірілген әрекеттерінің дәлелі болады.

М.А. Шакенов пікірінше, Франциияның тәжірибесіне қарасақ, 2018 жылы Франция парламенті иммиграция туралы қатаң заң қабылдады. Франция заңсыз көші-қонға қарсы күрес шараларының толық кешенін қолданады. Аталмыш шаралар үш деңгейде жүзеге асырылады: ұлттық, жалпыеуропалық және жақын елдермен келісімдер арқылы. Франциядағы заңсыз көші-қонмен күресудің негізгі әдістері қатарына иммигранттың елдегі жағдайын реттейтін заңнаманы қатаңдату; сыртқы шекараларды бақылауды күшейту жатады. Бірлестірілген консулдық қызметті және визалық режимді қалыптастыру өте маңызды. Негізінен, заңсыз көші-қон мәселелері заңнамалық жолмен, сонымен қатар

мигранттарды ұлттық ортаға интеграциялау бойынша экономикалық, әлеуметтік, мәдениетті саясат арқылы шешілуі керек [209, 69 б.].

В.В. Мамонов, Е.Т. Базаров, К.М. Тусупов ойларынша, еліміздің ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қатерлер иерархиясында едәуір өзгерістер орын аджы. Қазақстанның халықаралық қатынастар субъектісі ретіндегі рөлі артқан сайын халықаралық аренадағы ұстанымы мен халықаралық экономикалық қатынастар жүйесіндегі салмағы нығайып, негізгі өзекті геосаяси және экономикалық процестерді дамытуға және шешуге қатысу дәрежесі артты. Бұл сыртқы қауіптердің үлес салмағын ұлғайту арқылы қауіптер иерархиясының объективті түрде шартталған "аударылуына" және сыртқы қауіптер тарапынан жанасатын немесе әсер ететін ішкі қауіптердің тиісті мазмұндық толығуына әсер етті [210, 16 б.].

Қазақстанның геосаяси жағдайы халықаралық ынтымақтастықтың маңызды салаларында еліміздің транзитті және делдалдық буын ретінде маңыздылығымен байланысты болды. Қазақстан жаңа ахуалының сөзсіз артықшылықтарымен қатар интеграциялық бастамалар мен дербес орнықты дамудың стратегиялық бағыттарының қажетті теңгерімін жаңадан зерделеу қажеттілігіне тап болды.

Еліміздің қазіргі таңдағы экономикадағы дағдарыстық құбылыстары экономикалық жағдайдың ауытқуын еңсеру мақсатында, ең алдымен барлық деңгейдегі мемлекеттік басқару органдарының тиімділігіне қатысты ішкі қауіпсіздік қорын арттыру қажеттілігін нақтылады. Бұл жағдай жақын келешекте тұрақты даму мақсатында елде құрылған объективті алғышарттарды толыққанды пайдалануға өте маңызды.

3.4 Ұлттық қауіпсіздікті қаматамасыз етудегі қылмыстық заңнаманы жетілдірудің өзекті мәселелері

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің басты бағыттары – мемлекеттің жеке адамның қауіпсіздігі мен меншік құқына гарант ретіндегі рөлін күшейте түсу, қылмыстардың (соның ішінде ақпараттық салада), коррупцияның, терроризм мен экстремизмнің, есірткі таратудың алдын алуды және осындай құбылыстармен күресті құқықтық реттеуді жетілдіру, мемлекеттік қауіпсіздік пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ететін органдардың азаматтық қоғаммен өзара әрекетін дамыту, азаматтардың Қазақстан Республикасының құқық қорғау және сот жүйесіне деген сенімін арттыру, шет елдерде Қазақстан азаматтарының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау тиімділігін арттыру, мемлекеттік және қоғамдық қауіпсіздік саласында халықаралық әріптестікті кеңейту.

2012 жылдың 6 қаңтарында қабылданған «ҚР ұлттық қауіпсіздігі туралы» заңында ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп келесідей ретте айқындалған: «Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін жүзеге асыруға кедергі келтіретін немесе кедергі келтіруі мүмкін сыртқы және ішкі факторлардың (процесстер мен құбылыстардың) жиынтығы». Заңда айқындалған ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатерлер салалар бойынша, сыртқы және ішкі қауіп

көздері бойынша сараланады. Мәселен, қауіп-қатерлердің басым көпшілігі қоғамдық және мемлекеттік қауіпсіздік саласында туындайды. (арнайы қызметтер мен шетелдік ұйымдардың, экстремистік және радикалды ұйымдардың қызметі, дүлей апаттар, коррупция) [2].

К.Э. Сорокин пікірінше, эпидемия мен қауіпті аурулардың таралуы қоғамдық денсаулық сақтау саласында кез-келген уақытта туындауы мүмкін қауіп болып саналады. Экономикалық және технологиялық дамудағы кенже қалушылық азаматтардың өмір сапасына қатер төндіретін қауіп болып саналады. Қазақстан тарихын жалған етіп көрсету, рухани-ізгілікті құнылықтарды жою – ұлттық қауіпсіздікке төнер шын қауіп. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік реттеудің негізгі принциптеріне ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіпке қарсы тұруда мемлекеттік-құқықтық механизмге бой ұру және ұлттық мүдделер мен мақсаттарды жүзеге асыру жатады. Өзінің саяси және әлеуметтік функцияларын жүзеге асыра отырып мемлекет мақсатты түрде өзінің органдарының белгілі бір құралдары және жүйелерінің көмегімен ұлттық қауіпсіздікті сақтау саласына тікелей ықпал етеді – ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша қызметті мемлекеттік реттеудің де мәні осында [212, 75 б.].

Мемлекеттік органдар жүйесінің көмегімен елдің ұлттық-мемлекеттік мүдделеріне және өміріне төнетін қауіп-қатерлерді жою немесе бейтараптандыру, адамның құқықтары мен бостандықтарын, қоғамның материалдық және рухани құндылықтары қорғау – елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мемлекеттік-құқықтық механизмі. Құқықтық мемлекет механизмі ұғымын негізге ала отырып, адам, қоғам және мемлекет мүдделеріне сәйкес келетін арнайы органдардың мемлекет ұйымдастыратын ауызбірлігі ретінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизмін анықтауға болады [213].

Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік стратегиясында еліміздің тұрақты дамуына және стратегиялық ұлттық басымдықтарын жүзеге асыруына кедергі келтіретін сыбайлас жемқорлықты тудыруға себепші жағдайларды жоюға ерекше көңіл бөлінген. Осы мақсаттарда Сыбайлас жемқорлыққа қарсы Ұлттық стратегия мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұлттық жоспарлар іске асырылуда, қоғамда бұл құбылысқа қабылдамайтын ахуал қалыптасуда, сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін жауапкершілік күшейтілуде, осы саладағы құқық қолдану тәжірибесі жетілдіріліп жатыр.

Қазақстанда мемлекеттік және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін құқық қорғау органдарының тиімді жүйесін қалыптастыру мақсатында келесідей шаралар қолға алынуда:

а) мемлекеттік атқарушы билік органдарының құрылымы мен қызметі жетілдірілуде, шет мемлекеттердің арнайы қызметтері мен ұйымдарының ұлттық мүдделерге нұқсан келтіретін барлау және өзге де деструктивті қызметін, терроризм актілерін, діни радикализм көріністерін, ұлтшылдық, сепаратизм және экстремизмнің басқа да формаларын, ұйымдасқан қылмыс түрлерін және Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысына, адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, мемлекеттік және жеке

меншікке, қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікке қарсы өзге де қылмыстарды анықтау, алдын алу және жолын кесу жүйесі дамытылуда [2];

б) әлеуметтік және ұлтаралық қақтығыстардың алдын алу, сондай-ақ, бейтараптандыру, Қазақстан азаматтарының шетелдегі қылмыстық және террористік топтардың қызметіне қатысуына тосқауыл қою тетіктері құрылуда [2];

в) елдің әскери-өнеркәсіптік, атомдық, химиялық, отын-энергетикалық кешендері, халықтың тыныс-тіршілігін қамтамасыз ету объектілері, көлік инфрақұрылымы, басқа да аса маңызды және ықтимал қауіпті нысандардың терроризмге қарсы қорғаныс деңгейі күшейтіліп, қауіпсіз жұмыс істеу режимі нығаюда [2];

г) ақпараттық саладағы қатерлерді анықтау және талдау, оларға қарсы тұру жүйесі жетілдірілуде [2];

д) азаматтар мен қоғамды экстремистік және террористік ұйымдардың, шетелдік арнайы қызметтер мен үгіт-насихат құрылымдарының деструктивті ақпараттық әсерінен қорғауды арттыру бойынша шаралар қабылдануда [2];

е) құқық қорғау органдары мен арнаулы қызметтерді жан-жақты дамыту жүзеге асуда, олардың қызметкерлеріне әлеуметтік кепілдіктер күшейтілуде, құқық қорғау қызметін ғылыми-техникалық қамтамасыз ету бағыты жетілдірілуде, қару-жарақ қатарына перспективалы арнайы құралдар мен техникалар қабылдануда, мемлекеттік және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында кәсіби мамандар даярлау жүйесі дамытылуда [2];

ж) мемлекеттік және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету органдарының әлеуметтік жауапкершілігі артуда. Шекара аймағында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасында жоғары технологиялық және көпфункционалды шекаралық кешендер мен жүйелерді орналастыру, шекара қызметінің тиімділігін арттыру, ведомствоаралық өзара іс-қимыл мен мемлекетаралық шекара ынтымақтастығын жетілдіру, Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасын халықаралық-құқықтық рәсімдеу және шекаралық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамтуды белсендіру жолымен жүзеге асуда [2].

Д.Сатпаев, М. Спанов сөзінше, соңғы жылдары басымдықтар ретінде халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету проблемалары мен ТМД-да қалыптасып отырған жағдай, сондай-ақ «мемлекеттік және қоғамдық қауіпсіздік», «ұлттық қорғаныс» және «азаматтардың өмір сүру сапасын арттыру» сынды стратегиялық ұлттық басымдықтарды іске асыруға байланысты мәселелер қарастырылып отыр. Сонымен қатар Қазақстанда аймақтық саясатты қалыптастыру мен жүзеге асыруға үлкен мән беріледі [214, 69 б.].

Қауіпсіздіктің негізгі объектілерінің өмірлік маңызды мүдделері ұлттық мүдделер жүйесінде басты басымдыққа ие болуға тиіс, олар Қазақстанның XXI ғасырдағы ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саясатының негізгі бағыттарын айқындайды. Мұндай саясаттың ұлттық мүдделерді жүзеге асыруға қаншалықты кепілдік беретіні көп жағдайда Қазақстанның XX ғасырда жинақтаған бай

тарихи тәжірибесінмен байланысты. Бұл тәжірибе ішкі қауіпсіздіктің ұлттық қауіпсіздіктің айқындаушы құрамдас бөлігі бола алғанын көрсетеді.

Қазақстан бүгінгі таңда жаһандану процестерінің, ақпараттық революцияның, әлемдегі экономикалық құлдыраудың және ішкі саяси проблемалардың әсерінен саяси тұрақтылыққа төнген заманауи қатерлер жүйесімен бетпе-бет келіп отыр: олар – рухани (интегративті идеологияның болмауы, рухани құндылықтардың құнсыздануы, Қазақстан тарихының бұрмалануы), ақпараттық (ақпараттық-психологиялық соғыстар), саяси (саяси жағдайдың шиеленісуі), әлеуметтік (тәртіпсіздікке итермелеу), экономикалық (экономикалық дағдарыс), этникалық (этносаралық кикілжіңдер ықтималдығы), конфессиялық (діни қақтығыстар ықтималдығы), әскери және халықаралық (АҚШ-тың зымыранға қарсы қорғаныс жүйелерін кеңінен орналастыруа тырысуы және Еуропа мен Шығыс Азияда әскери қақтығыстардың бой көрсетуі) және экологиялық (сепаратистердің өз риторикаларында қоршаған табиғи ортаны ластауға әрекеттенуі) салалардағы қатерлер.

Ю. Рыжов пікірінше, тұрақсыздық тудыру әрекеттері сыртқы («базалық әсерге қол жеткізу операцияларын» жүргізу мүмкіндігі), ішкі (экстремизм) және трансшекаралық (халықаралық терроризм) қауіптер болып бөлінеді. Билікке қысым жасау әдістері бойынша күш көрсету мүмкіндігін пайдалану (ықтимал қарулы қақтығыстар) және күш көрсетуден тыс мүмкіндіктерді пайдалану («түрлі-түсті», «твиттер арқылы» төңкерістердің ықтималдығы) қатері қалыптасып отыр [215, 41 б.].

B.L. Manilov пікірінше, оны жүзеге асырушы субъектілердің критерийімен алып қарасақ, Қазақстанның саяси тұрақтылығына басқа мемлекеттерден, сан тармақталған экстремистік, сепаратистік және террористік ұйымдардан және т.б. төнетін қауіптерді айтуға болады [216, 55 б.].

Еліміздің саяси тұрақтылығына төнетін заманауи қатерлерге жүйелі түрде қарсы тұрудың моделін құру қажет. Бұл дегеніміз, сепаратизм, терроризм және экстремизмнің алдын алу мен олардың субъектілерімен күресу үшін министрліктердің (ішкі істер, мәдениет, бұқаралық коммуникациялар, қорғаныс, білім және ғылым, әлеуметтік-экономикалық даму), мемлекеттік қызметтердің (қауіпсіздік, күзет, сыртқы барлау) және қоғамдық ұйымдардың күш-құралдарын функционалды түрде біріктіретін жалпымемлекеттік механизм керек деген сөз. Мұндай жүйенің негізгі функциялары саяси тұрақтылыққа төнетін қауіптер мен олардың субъектілерінің алдын ала отырып күресуде осы қызметті қамтамасыз ету және басқару ретінде көрініс береді.

Л.Е. Бакаев ойынша, саяси тұрақтылыққа төнетін қатерлерге қарсы іс-қимыл жүйесі үш деңгейде болуы мүмкін: орталық (саяси тұрақтылыққа қатерлерге қарсы тұру жөніндегі Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік кеңесі және Ұлттық қауіпсіздік комитеті); өңіраралық (әкімшілік бірліктерде құрылатын ҚР Президентінің өкілетті өкілдері жанындағы саяси тұрақтылыққа төнетін қатерлерге қарсы тұру жөніндегі ведомствоаралық кеңестер); өңірлік (тиісті аумақта мемлекеттік саясаттың іске асырылуын қамтамасыз ететін жергілікті атқарушы органды басқаратын ҚР Президенті мен Үкіметінің өкілі

ретіндегі әкімдер жанынан құрылатын саяси тұрақтылыққа төнетін қатерлерге қарсы тұру жөніндегі ведомствоаралық кеңестер) [217, 76 б.].

К. Токаев келесіні атап өтті, саяси тұрақтылыққа төнетін заманауи қатерлерге қарсы тұрудың жүйелі шараларының көмегімен шешуге жататын негізгі міндеттер мыналар: Қазақстанның рухани құндылықтарын қорғау; сепаратистік, террористік және экстремистік тармақтармен күресу; ҚР аймақтары мен мегаполистерінде жаппай саяси тұрақсыздандыру әрекеттерінің алдын алу және жолын кесу; Қазақстан Республикасының тұрақтылығына төнетін сыртқы қатерлерді бейтараптандыру [218, 12 б.].

Саяси тұрақсыздық тудырудың түрлі сипаттарының, көбінесе оған қатысушылардың ашық әскери әрекеттерді жүргізу мүмкіндігі шектеулі болған кезде жанама және әскери емес әдістерді қолдана отырып, мемлекетаралық конфронтацияның құралы ретінде қызмет ететін кездері аз емес. Осыған байланысты саяси тұрақтылыққа төнетін заманауи қауіп-қатерлерге тиімді және кешенді түрде қарсы тұру тұрақсыздық тудырудың ерекшеліктерін ескеруді талап етеді.

Саяси тұрақтылыққа төнетін заманауи қатерлерге қарсы іс-қимыл мемлекет пен қоғамның қақтығыстардың алдын алуға және жұмсартуға, сондай-ақ оларға қатысушылардың тұрақсыздық тудыру акцияларының бетін қайтаруға және жолын кесуге бағытталған шаралар мен іс-әрекеттердің жүйесі ретінде жүзеге асырылуға тиіс. Саяси тұрақтылыққа төнетін заманауи қауіп-қатерлерге жүйелі түрде қарсы тұру моделін әзірлеу үшін саяси конфликтологияда негізге алынатын мемлекетішілік қақтығыстардың деструктивті (зорлық-зомбылық) көріністерінің алдын алу технологиялары үлкен маңызға ие.

Н.А. Назарбаев сөзінше, Қазақстанның ұлттық қауіпсіздік Тұжырымдамасы – теңдесі жоқ бірегей саяси құжат. Онда мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының басымдықтары, билік пен қоғамның өзара іс-қимылының сипаты, еліміздің халықаралық аренадағы орны айқындалған. Тұжырымдама Қазақстанның конституциялық құрылысын, егемендігі мен аумақтық тұтастығын қорғауды, саяси, экономикалық және әлеуметтік тұрақтылықты орнатуды, заңдарды бұлжытпай орындауды және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуді, әріптестікке негізделген халықаралық ынтымақтастықты дамытуды көздейді. Мұндай қағидаттарды ашық паш ету Қазақстан Республикасының саяси элитасының санасындағы айқын ілгерілеушілікті, бұған дейінгі идеологиялық шектеулерді еңсергенін, таяуда өткен кезеңдердегі стереотиптерден арылғанын көрсетеді [128].

Тұтастай алғанда, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизмін жетілдірудің негізгі мәселесі «құқықтық және институционалдық тетіктерді, сондай-ақ мемлекет пен қоғамның ресурстық мүмкіндіктерін» тиісті деңгейде (қатерлер мен қауіптерге сәйкес) қолдана білуде жатыр [128].

Мұндай жетілдіру ең алдымен екі негізгі бағытта жүргізілуі керек. Олардың біріншісі – бүгінгі Қазақстандағы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысты мәселелердің барлық кең ауқымына қатысты заңнаманы жетілдіру (қайшылықтарды, кемшіліктерді, олқылықтарды және т.б. жою) және жаңа

заңдар, соның ішінде ең жоғары деңгейдегі заңдарды қабылдау. Екінші бағыт – осы механизмнің субъектілері қызметінің тиімділігін арттыру, оның ішінде тиісті тәртіпте органдар мен жауапты тұлғалардың өзара іс-қимылын үйлестіруді күшейту жолымен.

Қаржанов М.М. пікірінше экологиялық қылмыстардың ерекше материалдық белгісі болып қоғамға қауіптілігі табылады. Қоғамға қауіптілік қауіпті жеке зардаптар, келтірілген экологиялық және экономикалық зиян, сондай-ақ адам денсаулығына келтірілген зиян жиынтығынан ғана тұрмайды. Ол сандық және сапалық сипаттамалардан тұрады. Қоғамға қауіптілітің сапалық сипаттамасы әлеуметтік құндылықтардың мазмұны мен экологиялық маңызымен анықталады, оған қарсы құқыққа қайшы әрекет тұрады, қоғам мен адамның шынайы мүдделері мен мүмкіндіктеріне сәйкес келмейды, сондай-ақ экологиялық зиянды тәртіппен анықталады. Сонымен, экологиялық қылмыстардың қоғамға қауіптілігі қоғамның экологиялық мүдделерін кемсітуден, яғни кез келген адамның қолайлы қоршаған ортаға құқығын бұзудан, денсаулыққ, мүлікке, табиғатқа зиян келтіруден, құқықтық табиғат қорғау және өзге нормаларға қадірлеуді жоюдан, халық қауіпсіздігін деңгейінің төмендеуінен көрінеді [219, 44 б.].

Бүгінгі Қазақстандағы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизмін реттейтін заңнаманы зерделеу, оны жетілдіру, сондай-ақ жаңа нормативтік құқықтық актілерді қабылдау қажеттілігін көрсетеді. Өз тарапымнан ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысты мәселелердің өмірлік маңызы зор екенін атап өткім келеді. Бұл қоғамдық қатынастардың осы саласын тиісті дәрежеде құқықтық реттеу, мемлекеттік органдардың тиісті өкілеттіктерді жүзеге асыру тетігінің тиімді жұмыс істеуі, туындайтын және бар проблемаларды жою (қайшылықтар, құзыреттердің анық еместігі және т.б.) қажеттілігін алдын ала анықтайды [220]

Е.В. Киричек сөзінше, ұлттық қауіпсіздік дегеніміз, бұл – жеке адамдар мен қоғамның өмір сүруі мен дамуы үшін оңтайлы ахуал тудыру бойынша тиімді қызметті қамтамасыз ететін саяси институттардың жағдайымен сипатталатын ғылыми-практикалық проблема [221, 89 б.].

Ұлттық қауіпсіздік саясат ғылымының бір санаты ретінде қауіпсіздік пен ұлттың арасындағы байланысты көрсетеді, оның ішіне қоғамдық қатынастар мен қоғамдық сана, қоғам институттары мен олардың нақты тарихи жағдайда ұлттық мүдделерді жүзеге асыруды қамтамасыз ететін қызметтері кіреді.

Ұлттық қауіпсіздікте қауіпсіздіктің үш деңгейі ерекше аталады: олар -жеке адам, қоғам және мемлекет. Олардың орны мен рөлі қоғамдық қатынастардың сипатымен, саяси құрылымымен, ішкі және сыртқы қауіптердің бар немесе жоқ болуымен анықталады. Мазмұны жағынан ұлттық қауіпсіздік ұғымын, әдетте, саяси, экономикалық, әскери, экологиялық, ақпараттық қауіпсіздік пен ұлттың мәдени дамуының қауіпсіздігі тұрғысынан айқындаған жөн.

Сол кездегі Мемлекеттік хатшы және Сыртқы істер министрі, қазіргі Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың кітабында «Преодоление. Дипломатические очерки». В.Липман жазғандай: «Әрбір ұлт

соғыстан қашу үшін өзінің заңды мүдделерін құрбан етуге мәжбүр болмаса, ал қажет болған жағдайда сол мүдделерін соғысу арқылы қорғай алса, өзін қауіпсіз сезіне алады» [218].

Ұлттық қауіпсіздік Тұжырымдамасы, сыртқы саясаттағы және геосаясаттағы тұжырымдамалар сияқты ұлттық мүдделер тұжырымынан туындайды. Ұлттық қауіпсіздік парадигмасы сыртқы қатерлерден де, қоғамның ішкі проблемаларынан да тұрады. Ол проблемалар қоғамдағы сол кезеңдегі ахуалмен және оның қаншалықты тамыр жайып кеткенімен байланысты. Ұлттық қауіпсіздік концепциясының бірінші кезектегі міндеті – сыртқы және ішкі қауіп-қатерлердің төтенше сипатын, яки ең алдымен, басқа мемлекеттермен соғыс пен азаматтық соғысты болдырмау үшін басым бағыттар мен кешенді шараларды айқындап, құжат етіп жасап шығару.

2012 жылғы 6 қаңтардағы ҚР «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңында ұлттық қауіпсіздік стратегиясының ұғымы ретіндегі де, санат ретіндегі анықтамалары бар: ұлттық қауіпсіздік стратегиясы, бұл – ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы Қазақстан Республикасының стратегиялық даму құжаты, онда ұлттық қауіпсіздік саласындағы негізгі проблемалар мен қатерлер, стратегиялық мақсаттар мен нысаналы индикаторлар, міндеттер мен қорытынды көрсеткіштер айқындалған. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі деп елдің ұлттық мүдделерінің нақты және ықтимал қауіптерден қорғалу жағдайы ұғылады [2].

Ұлттық қауіпсіздік мәселесін түсінудегі маңызды дәлел ретінде тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған Жолдауындағы мына сөзін келтіруге болады: «Қауіпсіздіктің басым мәнге ие екені айқын: егер еліміз оны сақтай алмайтын болса, онда біздің тұрақты даму жоспары туралы айтуға да мүмкіндігіміз болмақ емес» [128].

КСРО құлағаннан кейін елдің басшылығы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде күрделі проблемаларға ұшырады, себебі бұрын сыртқы қауіпсіздік ұжымдық күшпен және бұрынғы КСРО-ның бірыңғай әскери-саяси әлеуетімен қамтамасыз етілді. Бірінші саналы түрдегі қадам қазақстандық қарулы күштерді құру болды. 1992 жылы 7 мамырда Президенттің бұйрығымен Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі құрылды, сол бұйрықпен әскери бөлімдер, Қазақстанда дислокацияланған мекемелер мен бірлестіктер мен мекемелер құрылды, олар республиканың құзіретіне алынып, Қазақстанның Қарулы күштері құрамына енгізілді [218].

Қазақстан халқына жолдауында Президент өзіміздің тәуелсіздімізді қамтамасыз ету үшін біз мықты мемлекет болып, көршілермен сенімді және тату қарым-қатынаста болуымызға назар аудартады. Ол сонымен қатар мемлекеттік қауіпсіздікке бірінші кезекте басымдық бере отырып, ұжымдық қауіпсіздіктен әрбір адам оның жеке мүддесі қанағаттаннанн гөрі айтарлықтай ұтатынын, ал қоғам қауіпсіздігі қауіп-қатер шегінде тұрғанын айтады.

Тәуелсіздік алғаннанк кейін және Қазақстан дипломатиялық тұрғыда мойындалғаннан кейін сыртқы саясаттың басым бағыттарын концептуалды түрде анықтайтын өте маңызды міндет тұрды. Қазақстан қандай халықаралық

саясат жүргізеді, бұл мәселе Орталық Азия өңіріндегі жағдай көбіне біздің мемлекетіміздің сыртқы саяси бағамына байланысты болатынын түсінген көптеген мемлекеттерді толғандырды.

Қазақстан біздің мемлекетіміздің аумағында орналасқан ядролық әлеуетті қоса алғанда халықаралық қауіпсіздік мәселелерін шешуге қалай жол табуы керек? Мемлекеттің қауіпсіздігін дипломатиялық құралдармен қалай қамтамасыз етуге болады? Осы және өзге де мәселелер, сол кездегі Сыртқы істер министрі Қ.К. Тоқаевтың айтуынша, сыртқы саясат тұжырымдамасын әзірлеушілерді толғандырған. Бірақ ол кезде Қазақстанның стратегиялық мүддесі мен нақты қажеттіліктері көрініс таба алатын басымдықтарды нақты қою қажеттігі айдан анық еді. Тұжырымдаманы жасауға Президенттің өзі екпін берді [218].

Өзінің «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен даму стратегиясы» атты іргелі еңбегінде Н.Ә. Назарбаев мемлекеттің халықаралық бағамы бағдарын анықтады. «Бәрінен бұрын біз өз саясатымыздың бейбітшілік сүйгіштік бағытын жариялаймыз және әлемнің ешбір мемлекетіне аумақтық талабымыз жоқ екенін мәлімдейміз. Өз жауапкершілігімізді түсіне отырып және кез келген әскери жанжал қайғылы жағдайларға алып келетінін түсіне отырып: - бейбітшілікті сақтауды Қазақстанның мемлекеттік саясатының басым мақсаты ретінде мойындаймыз; - соғыс немесе әскери күштерді саяси, экономикалық және басқа да мақсаттарға жету құралы ретінде танудан бас тартамыз; - басқа мемлекеттердің ішкі істеріне араласпау, қалыптасқан шекараны бұзбау қағидаттарын ұстанамыз» [128].

«Қазақстанның геосаяси ахуалы, этнодемократиялық құрамының ерекшелігі, экономикасы мен әскери құрылысының даму деңгейі, одан кейін – әскери емес, ең алдымен өз күшіне және ақылға қонымды, негізді дипломатияға сүйене отырып, саяси құралдар қауіпсіздікті қамтамасыз етуде үстемдік деңгейде болуына негіз болады, деп мәлімдеді ол. Осы жағынан Қазақстанның қауіпсіздік жүйесі өңірлік және планетарлық қауіпсіздік жүйесінің құрамдас бөлігі болуға тиіс» [128].

Қауіпсіздік жүйесін қалыптастырудағы келесі кезең 1999 жылы «1999-2005 жылдарға арналған ұлттық қауіпсіздік стратегиясын» қабылдау болып табылады. Осы құжатта ел қауіпсіздігі алты негізгі сала шеңберінде қарастырылады: сыртқы қауіпсіздік, әскери, экономикалық, әлеуметтік-саяси, экологиялық, ақпараттық қауіпсіздік. Стратегия қауіпсіздік мәселелерін кешенді түрде қарастыруға және қауіпсіздік туралы түсінікті кеңейтуге мүмкіндік берді.

1999 жылға дейін ақпараттық қауіпсіздік, экологиялық қауіпсіздік, экономикалық, әлеуметтік сияқты қауіпсіздік салаларына жеткілікті көңіл бөлінбеді. Жоғарыда аталған барлық проблемалар ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлер санатына өтуі мүмкін екенін алғаш рет стратегия белгілеген болатын. Стратегияда орта мерзімді перспективада біздің қауіпсіздігімізге аса маңызды қатерлер анықталған болатын. Атап айтсақ, Қазақстан шекарасына жақын жергілікті жанжалдардың ошақтары, экстремизм мен терроризмнің таралуы, жаппай қырып-жою қаруы, Қарулы Күштердің жауынгерлік қабілеттілік

деңгейінің төмендеуі, елдің технологиялық артта қалуы, экономикадағы диспропорция, су ресурстарының тапшылығы, электрондық базалар мен деректер банктеріне рұқсатсыз қол жеткізу және т. Б.

Стратегия бағдарламалық сипаттағы құжат болып табылады, оның негізінде елдің ұлттық мүддесін қорғау жөнінде шаралар қолданылады, ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлердің алдын алу мен бейтараптандыруда барлық мемлекеттік органдар мен ұйымдардың қызметін үйлестіру жүзеге асырылады. ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін нормативтік-құқықтық құжаттардың қатарындағы» ТМД құру туралы келісімде» 5 және 6-баптарында тараптар бір-бірінің аумақтық тұтастығын және Достастық шеңберіндегі қолданыстағы шекараларға қол сұғылмаушылықты танитыны туралы нұсқаулар бар екенін атап өткен жөн; Тараптар халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуде бірге қызмет етуге міндеттенеді; ТМД-ға мүше мемлекеттер ядролық қаруды бірыңғай бақылаумен қоса, бірлескен қолбасшылықта ортақ әскери-стратегиялық кеңістікті сақтап, қолдайтын болады; олар сондай-ақ стратегиялық, қарулы күштерді және т.б. орналастырудың, жұмыс істеудің, материалдық және әлеуметтік қамтамасыз етудің қажетті жағдайларын жасауға бірлесіп кепілдік береді [218].

ТМД-ның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі ең басты құжат «1992 жылдың 15 мамырында Ташкентте жасалған ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт» болды, бұл шартта қатысушы мемлекеттер мемлекетаралық қатынастарда күш қолданудан немесе күшпен қорқытудан бас тарту, әскери одақтарға кірмеу немесе мемлекеттердің қандай да бір топтарына қатысу міндеттемелерін растайды. Қатысушы мемлекеттер ТМД Біріккен Қарулы Күштерінің Бас қолбасшысына қатысушы мемлекеттер басшыларынан тұратын Ұжымдық Қауіпсіздік кеңесін құрды.

ҚР қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған тағы бір маңызды құжат 1994 жылдың 5 желтоқсанында Будапештте жасалған ядролық қаруды таратпау туралы шартқа ҚР қосылуына байланысты «Қауіпсіздік кепілдіктері туралы Меморандум» болды. Сыртқы істер министрі Қ. К. Тоқаевтың айтуынша, «Жаһандану қандай да бір елдің әскери және экономикалық жағынан қаншалықты қуатты болса да, қазіргі заманның өзекті мәселелерін жалғыз өзі шеше алмайтындығының даусыз фактісін түсінуге әкелді. Мұндай мәселелерге тек мықты халықаралық ынтымақтастық шеңберінде және ең бастысы ТМД шеңберінде қарсы тұруға болады» [218].

Е.В. Киричек сөзінше, қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі келесі қадам «ҚР мен РФ арасындағы достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарт» жасасу болды. Тараптар мемлекеттік және аумақтық тұтастықты өзара құрметтеу, дауларды бейбіт жолмен шешу және ішкі істерге қысымның, тең құқықтың және араласпаудың экономикалық және өзге де тәсілдерімен қатар, күш қолданбау немесе күш көрсету арқылы қауіп төндірмеу қағидаттарын басшылыққа ала отырып, өздерінің қарым-қатынастарын достас мемлекеттер ретінде құратын болады деп уағдаласты [221, 90 б.].

Сонымен қатар, тараптар өңірлік және жаһандық деңгейлерде бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайту мақсатында өзара іс-әрекет туралы келісті; қауіпсіздік жүйелері мен тетіктерінің тиімділігіне ықпал ететін келісілген сыртқы саясатты жүргізу туралы; әскери доктриналарының келісілген ережелері мен қорғаныс жеткіліктілігі қағидаты негізінде ортақ әскери-стратегиялық кеңістік шеңбері аясында сенімді бірлескен қорғанысты қамтамасыз етудегі өзара іс-әрекет туралы; тараптардың біріне қарсы агрессия болған жағдайда қажетті көмек көрсету туралы уағдаласты. Тараптар бір-бірінің аумақтық тұтастығын тануға және құрметтеуге, әр тарап өз аумақтарында тәуелсіздікке, аумақтық тұтастыққа қарсы немесе ұлтаралық қатынастарды шиеленістіруге мақсатталған ұйымдар мен тұлғалардың құрылуына және қызметіне тыйым салуға және жолын кесуге міндеттенді.

Сонымен қатар, Қазақстан үшін аса маңызды болып табылатын «ҚР мен РФ арасындағы әскери ынтымақтастық туралы шарт» жасалды, онда былай делінді:

- тараптардың қауіпсіздігін бірге қамтамасыз ету мүддесінде Каспий теңізінің акваториясында ҚР әскери-теңіз күштері мен құралдарын және РФ әскери-теңіз флотының күштерін пайдалану туралы Келісім жасасу;
- әскери барлау, бірлескен әзірлемелер, қару-жарақты, әскери техниканы және материалдық-техникалық құралдарды жөндеу және жеткізу саласында бірге қызмет жасауды жүзеге асыру [220].

Бұл Келісімдер екі мемлекеттің интеграциясы мен қауіпсіздігінің берік негізін қалады және егемен Қазақстанның саяси тарихындағы осындай түрдегі алғашқы құжаттар болды. Қазақстанның қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі тағы бір маңызы бар бағыт-Орталық Азия өңірі. Еліміздің Тұңғыш Президенті Н.А. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында былай деді: «Жақын және алыс болашаққа ұлттық мүдделер мен күштер тепе – теңдігін қорғауды қамтамасыз ететін ең үздік қаруымыз интеграция саясаты, бірінші кезекте – Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан арасындағы Орталық Азия одағын нығайту және дамыту болуы тиіс» [128].

1993 жылы Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасында достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы Шарт жасалды. Тараптар ұжымдық қауіпсіздікті нығайтуға, БҰҰ мен ЕҚЫҰ-ның бітімгершілік рөлін күшейтуге және өңірлік қақтығыстарды реттеу тетіктерінің тиімділігін арттыруға ықпал ететіндігі туралы уағдаласты, сонымен қатар, өз ұстанымдарын үйлестіру және туындаған қатерді жою шараларын қолдану мақсатында халықаралық қауіпсіздікке қатысты барлық мәселелер бойынша бірлескен консультациялар өткізетін болады.

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету бағытындағы жаңа кезең 2002 жылы Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары (АӨСШК) болды, бұл шаралар барысында қатысушы мемлекеттер сенім шараларын әзірлеу, дауларды реттеу, жаппай қырып-жою, ядролық қарудан азат аймақтарды құру саласында міндеттемелер қабылдады. АӨСШК терроризмнің себептерін жою, түрлі мәдениет пен халықтар арасындағы қақтығыстардың алдын алу құралы ретінде

өркениеттер арасындағы диалог форумына айналды. 1996 жылы Ресей, Қазақстан, Қытай, Қырғызстан, Тәжікстаннан құрылған «Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының» (ШЫҰ) негізінің қалануы осы ғасырдың басты халықаралық оқиғаларының бірі болды. ШЫҰ-ның құрылуы елдердің қауіпсіздігі мен тұрақтылығына қауіп төндіретін ұлттық сепаратизмге, діни экстремизмге және халықаралық терроризмге қарсы шоғырландырылған іс-әрекеттер қажеттілігіне байланысты жүзеге асыы.

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі халықаралық белсенділік көрсетумен қатар, Қазақстанда мемлекетішілік сипаттағы қауіпсіздік мәселелері бойынша қарқынды жұмыс жалғасуда. ҚР Ұлттық қауіпсіздік туралы Заңының 20-бабы барлық органдарды, мемлекеттің лауазымды адамдарын, ұйымдарды және азаматтарды ҚР қорғаныс қабілетін нығайтуға жәрдемдесуге, ҚР Қарулы Күштерінің жауынгерлік қабілеттілік деңгейін қолдауға және арттыруға, жұмылдыру қуаттары мен жұмылдыру резервтерін сақтауға көмектесуге міндеттейді. Заң ҚР қорғаныс қабілетіне және Қарулы Күштердің жауынгерлік қабілетіне нұқсан келтіретін қандай да бір шешімдер мен іс-әрекеттерді жүзеге асыруға тыйым салады.

Қазақстан Республикасы тарапынан ратификациялаған халықаралық шарттарда көзделген жағдайлардан бөлек, шет мемлекеттердің әскери базаларын Қазақстан аумағында орналастыруға, шет мемлекеттердің әскери құралымдарын, қару-жарақтары мен әскери техникаларын Қазақстан аумағы арқылы транзиттік қиылысуға және тасымалдауға жол берілмейді. Заң ҚР Конституциясы мен заңдарына сәйкес ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ҚР Қарулы Күштерін, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарын тартуды көздейді.

Әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін жетілдіру және ретке келтіру мақсатында ҚР Президентінің 2000 жылдың 10 ақпанында шыққан Жарлығымен ҚР жаңа Әскери доктринасы бекітілді, доктринаға сәйкес Қазақстан өзінің әскери қауіпсіздігін мемлекеттің тиімді әскери ұйымына сүйене отырып, өзінің иелігіндегі күштердің, құралдар мен ресурстардың барлық жиынтығын қолдана отырып, қамтамасыз етеді.

Әскери доктринаға сәйкес, ҚР әскери қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі басты мақсаты егемендікті, территорияны, экономиканы, мемлекеттік институттарды, ел азаматтарын әскери қатерлерден қорғау, агрессияның алдын алу немесе әскери жанжалдарды шешу, Қазақстан Республикасының тұрақты дамуына қолайлы жағдайлар жасау болып табылады.

Біздің елде әскери доктринаны қабылдау әскери құрылысты жүзеге асыру үшін зор маңызға ие. Аталмыш құжат әскери қауіпсіздік саласындағы барлық нормативтік актілерді дайындаудың әдіснамалық негізі болып табылады. Доктринада ықтимал қауіптер ретінде келесі жағдайлар қарастырылады: экстремизмнің таралуы, әскери қақтығыстардың күшеюі, шекарамызға жақын жерде жаңа ядролық мемлекеттердің пайда болуы [222].

Біздің пікірімізше, Елбасы «Сыни онжылдық» атты кітабында ҚР ұлттық қауіпсіздігіне төніп тұрған қауіп-қатерлерді қарастыра отырып, терроризм, діни

экстремизм, нашақорлық және есірткі трафигі, Каспийдегі мұнай мен газға байланысты проблемалар сияқты қатерлерді нақты ажырата білді. Оның айтуынша: «түрлі мәдени жүйелерде террористер ең агрессивті түрде қолданатын реакцияны тудыратын даму теңсіздігі терроризмнің негізінде жатыр. Деструктивті идеяларды импорттаушы емес діни саясаттандыруға жеткілікті деңгейде орнықты болып табылатын Қазақстан үшін елдің конфессияаралық келісіміне қатысты ең үлкен қауіп, ең алдымен, діни экстремизмнің экспортымен байланысты» [222, 102 б.].

Сондай-ақ, сыртқы саяси ахуалды талдауға, оның өңірдегі даму болжамдарына жүгінсек, орта мерзімді перспективада Қазақстанға қарсы жоғары қарқындылықтағы қақтығыстың туындауы екіталай екенін көрсетеді. Алдағы жылдарға Қарулы Күштерді жоспарлау, құру, даярлау еліміздің бейбіт дамуына ең ықтимал қауіп төндіретін төмен қарқынды қақтығыстарды шешуге бағытталуы тиіс.

Қазақстанға ықтимал сыртқы және ішкі қатерлерді ескеру өте маңызды:

- Қазақстанның геосаяси өрісінің конфигурациясы ішкі құрылымның теңгерімсіз жүйесін сыртқы саяси ортаның әркелкі құрылымымен біріктіретін әркелкі кеңістік болып табылады.
- мемлекеттің көлемі қорғаныс іс-шараларын ұйымдастыру тұрғысынан стратегиялық маңызға ие болғандықтан, Қазақстанның көлемі саяси бейтараптықты сақтауды қиындатады.
- Қазақстанның халқының саны аз болғандықтан елдің қорғаныс әлеуетіне теріс әсер ететін жердің аз қоныстану проблемасын туғызады.

Қазақстан Қарулы Күштерінің жауынгерлік дайындығы әлі де елдің қорғаныс қабілетінің тиісті деңгейіне сай емес, ұлттық армияның нақты және ықтимал сыртқы қатерлер туындаған жағдайда елдің қорғаныс қабілетін жеткілікті деңгейде боулына қажетті материалдық-техникалық, қаржылық-экономикалық және кадрлық әлеуеті жоқ.

Еліміздің әскери-саяси мүдделерінің маңызды аспектісі Қазақстанның әскери-стратегиялық өзін-өзі қамтамасыз ету негіздерін құру болып табылады. Осы тұста басты міндет елдің өңірлік ауқымдағы кез келген қауіп-қатерлерден қауіпсіздігін қамтамасыз ете алатын және сонымен бірге мемлекеттің экономикалық және демографиялық мүмкіндіктеріне сәйкес келетін Қарулы Күштер қалыптастыру болып табылады, жинақы, мобильді және жеткілікті деңгейде дайын жауынгерлік бөлімдер мен құрамалар құруды көздейді.

Қажетті деңгейде күшті емес экономика елдің әскери-саяси қауіпсіздігін осал етеді. Қарулы Күштер жауынгерлік дайындықты қолдауға қажетті материалдық және қаржылық ресурстармен толық қамтамасыз етілмейді, ал экономикалық дамымаушылық мемлекетке сыртқы саяси ықпалдың қаржылық-экономикалық тетіктерін пайдалана отырып, өзінің ұлттық мүдделерін белсенді қорғауға мүмкіндік бермейді.

Сонымен қатар, ҚР Қарулы Күштерінің әлсіз екендігі және олардың күші мемлекеттің аумағы бойынша осындай үлкен күштерді қорғауға жеткіліксіз екендігі айқын. 15 пен 49 жас аралығындағы қазақстандық ер азаматтардың саны

4 млн. 400 мың адамды ғана құрайды, оның ішінде саптық қызметке жарамды адамдар саны – 3 млн. 500 мың, кенеттен шабуыл болған жағдайда теориялық тұрғыдан 1 млн. 800 мың адамды шақыруға болады. Сондай-ақ, Қазақстан Қарулы Күштердің санына ғана емес, сонымен қатар сапасына да баса назар аударуы тиіс, осылайша армияның беделін көтеруге болады.

Біздің ойымызша, нақты және ықтимал әскери қауіптерді ескере отырып, армияны қаржыландыруға қатысты көзқарасты қайта қарау керек, аймақтағы көптеген мемлекеттерде жердегі тактикалық зымырандардың болуын, әуе күштерін күшейтуді ескере отырып, ӘШҚ дамыту қажет. ҚР қауіпсіздігін қамтамасыз ететін бас орган – ҚР Президенті қорғаныс қабілетін және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі шешімдерді әзірлеу және өкілеттіктерді іске асыруға жәрдемдесу мақсатында құрылатын консультативтік-кеңесші орган ҚР Қауіпсіздік Кеңесі болып табылады [223, 28 б.].

Біздің пікірімізше, қауіпсіздік кеңесінің тұрақты мүшелері: Премьер-министр, ҚР Президенті Әкімшілігінің басшысы, Қауіпсіздік Кеңесінің хатшысы, ҰҚК Төрағасы, негізгі министрліктер мен ведомстволардың басшылары. ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті жеке адамның және қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етумен қатар, конституциялық құрылысты, мемлекеттік егемендікті, аумақтық тұтастықты, елдің экономикалық, ғылыми-техникалық және қорғаныс әлеуетін қорғаумен тікелей айналысады [223, 214 б.].

Елімізді қорғау мен қорғанысын ұйымдастыру мәселелерін қарастырғанда ТМД мемлекеттерінің, ең алдымен ҰҚШҰ – ға қатысушылардың әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша доктриналық көзқарастар ескеріледі. Әскери стратегияны әзірлеуде Қазақстан Үкіметі ТМД елдерімен, Қытаймен, АҚШ-пен және әлемдік қоғамдастықтың басқа да мемлекеттерімен интеграция саясатын және тұрақты байланыстар орнатуға баса назар аударады.

Сонымен, соңғы жылдары Қазақстанда мемлекеттің егемендігін сақтау проблемасымен тығыз байланысты өз қауіпсіздігі туралы белгілі бір ұғымдар қалыптасты. Бұл ұғымдар сыртқы және ішкі саясатты іске асыру барысында әзірленген қағидаттарға негізделеді.

Біздің пікірімізше, ішкі саясатта-этникалық және әлеуметтік тұрақтылықты сақтау, экономикалық реформаларды жүргізу, мемлекеттік билік пен президенттік режимді нығайту; сыртқы саясатта-жаһандық державалар арасындағы тепе-теңдікті сақтау, достастық шеңберіндегі ұжымдық қорғаныс, азиялық қауіпсіздікті нығайту, Орталық Азия интеграциясы және еуразиялық идея [224, 116 б.].

Қазіргі Қазақстанның дамуындағы үлкен кедергі Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы мен өтпелі кезеңнің саяси нақтылығының негізгі қағидаттарының сәйкес келмеуі болып табылады. Қазіргі таңда жетілген демократия, азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет құрудағы қиындықтар әлі де түпкілікті жеңілген жоқ, экономикалық өсуге қажетті жағдайлар қамтамасыз етілмеген.

Ұлттық қауіпсіздік теориясында бұрын жасалған ғылыми зерттеулерді ескере отырып, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша негізгі

ұғымдардың (анықтамалардың), санаттар мен терминдердің табиғаты, мәні мен мазмұны ашылатын нормативтік құқықтық актіні даярлау, оның ішінде қабылдау қажеттілігі туындайды.

Бұдан бөлек, тиісті ұғымдық аппаратты ортақ қортындыға келтіру мақсатында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тетігі саласына кіретін нормативтік құқықтық актілерді (және құжаттарды) шоғырландыру мен кодификациялауды жүзеге асырған жөн.

Келешекте ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы заңнаманың сапасын жан-жақты арттыру керек, себебі, заңнаманың сапасы:

а) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизмін оңтайландыруға (демек, тиімділікке) тікелей ықпал етеді

б) мемлекетіміздің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде аса маңызды құқықтық құрал болып табылады.

Бұдан әрі, өңірлік деңгейдегі ұлттық қауіпсіздікті заңнамалық қамтамасыз ету мәселесіне қысқаша тоқталу қажет. Мемлекетіміздің мемлекеттік-аумақтық құрылымын негізге ала отырып, Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігінің жалпы жүйесі өңірлік жүйелерді де қамтиды.

Дегенмен, қолданыстағы заңнаманы және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысты өзге де құжаттарды талдау ұлттық қауіпсіздіктің өңірлік және жергілікті аспектілері әзірге қажетті нормативтік-құқықтық қолдаусыз қалып отырғанын айғақтайды. Мұндай жағдай келешекте ҚР ұлттық қауіпсіздігін заңнамалық қамтамасыз ету векторының Республика субъектілеріне (муниципалитеттермен қоса), олардың қауіпсіздік жүйелеріне қарай бұрылуын талап етеді, бұл нәтижесінде тұтастай алғанда — бүкіл мемлекет ауқымында ұлттық қауіпсіздікті кешенді қамтамасыз етуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі көп қырлы қызметі:

1) жаһандық әлемдік тәртіпті қалыптастыру мәселелеріне Қазақстанның қатысуы;

2) Қазақстанның геосаяси ортасында ұжымдық қауіпсіздіктің тиімді жүйесін оңтайландыру;

3) қызметі Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне сай келетін халықаралық ұйымдар мен форумдарға белсенді түрде қатысу;

4) Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына сәйкес ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған түрлі іс-шараларға, конференцияларға шетелде құрамына кіру және қатысу;

5) іргелес жатқан мемлекеттермен бірлесіп ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысты мәселелерді шешу;

6) Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне сай келетін екіжақты да, көпжақты да халықаралық шарттар жасасу.

Жоғарыда аталған жағдайлар арнайы заңнамалық базаны әзірлеу және қабылдау және Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарға қатысуы тұтастай алғанда оның ұлттық қауіпсіздігінің ішкі және сыртқы аспектілерін реттеуге мүмкіндік береді деген қорытынды жасауға негіз береді. Сондай-ақ,

Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік саласындағы ішкі заңнамасын дамытудың оң серпіні халықаралық құқық саласындағы тиісті үрдіспен әрдайым қатар жүре бермейді. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне қатер төндіретін сыртқы көздердің нәтижесінде халықаралық-құқықтық аспектіде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді жетілдірудің бірқатар өзекті бағыттары айқын анықталады:

- БҰҰ және ТМД аясында жұмыс істейтін ұжымдық қауіпсіздік жүйелерін нығайту;
- Қазақстанның халықаралық ұйымдармен ынтымақтастығының ұлттық мүдделерін ескере отырып, күшейту;
- Жалпыазиялық қауіпсіздік жүйесін (АӨСШК) одан әрі дамыту және нығайту;
- ядролық державалар тарапынан Қазақстан Республикасының қауіпсіздік кепілдіктерін айқындау;
- көршілес ТМД мемлекеттерімен шарттық құқықтық қатынастарда оларды делимитациялау арқылы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- терроризмнің, экстремизмнің және сепаратизмнің кез келген формалары мен көріністеріне қарсы тұру;
- қару мен есірткі заттарының заңсыз айналымына қарсы күрес.

Сонымен, сыртқы ұлттық қауіпсіздікке байланысты аталған проблемалық аспектілерді ұйымдық-құқықтық шешу мемлекеттіліктің сақталуын және Қазақстан Республикасының орнықты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді

Қазақстан Республикасының сыртқы саяси бағытының теңгерімділігі халықаралық істерде елеулі рөл атқаратын және Қазақстанға практикалық қызығушылық тудыратын барлық мемлекеттермен достық және тату көршілік қатынастардың дамуымен тығыз байланысты.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың 2012 жылдың 14 желтоқсанындағы «Қазақстан-2050 Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында» халықаралық ахуал мен геосаяси орта серпінді түрде өзгеріп отырады және үнемі жақсы өзгерістер бола бермейді. Үлкен тұрақсыздық доғасы Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстан Солтүстік-Шығыс Азияға дейін қамтиды.

Күштер тепе-теңдігі ғаламдық деңгейде де, планетаның жекелеген аймақтарында да үлкен өзгерістерге ұшырайды.

Сәйкесінше, БҰҰ, ЕҚЫҰ, НАТО, ҰҚШҰ, ШЫҰ, АӨСШК және басқалары сияқты өңірлік қауіпсіздік тетіктерінің рөлі артып келеді. Орталық Азияда ұлттық қауіпсіздікке қатысты жаңа қатерлер пайда болды».

Аталмыш жағдайлар Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатын жетілдіру қажеттілігін негіздейді. Сыртқы саясатты жетілдірудегі маңызды басымдықтарының бірі ұлттық қауіпсіздікті жан-жақты нығайту болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Алуан түрлі көздерден туындайтын түрлі қауіптерді жеңу әрқашан адамзат қоғамының дамуымен қатар жүрді. Сол себепті қоғам мен мемлекеттің табысты жұмыс істеуінің маңызды факторы оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. «Қоғамның, мемлекеттің қауіпсіздігі» ұғымының тарихы Аристотель мен Платон заманынан бастау алады. «Қауіпсіздік» ұғымын түсіну әрекеттері ежелгі авторлардың философиялық және саяси ойларында ұсынылған.

Қазақстан Республикасы дамуының түрлі тарихи кезеңдерінде ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлердің сипаты бірдей болған жоқ. Өмірдің ішкі және сыртқы салаларында оларды анықтауға кешенді көзқарас қажет. Барлық уақытта мемлекет пен қоғамға белгілі «мәңгілік « қауіптер бар. Бұл қауіптер- агрессия және шекараның бұзылуы, қылмыс, құқықтық жүйенің бірлігінің болмауы, басқарудың тиімсіздігі, азық-түлікпен қамтамасыз етілмеуі.

Бүгінгі жағдайда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі еліміз үшін үлкен маңызға ие болып отыр. Соңғы онжылдықтағы түбегейлі геосаяси өзгерістер Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін құрылған халықаралық қатынастардың, сонымен қатар адамзат өркениетінің барлық даму кезеңінде қалыптасқан бүкіл ұйымын түбегейлі өзгертті.

Еліміз үшін өмір сүру және даму жағдайлары түбегейлі өзгерді, еліміздегі қауіп-қатерлер де өзгерді, сәйкесінше оларды уақтылы анықтау, алдын алу және тойтарыс беру міндеттері де өзгеруде. Мемлекеттегі ішкі жағдаймен, онда туындайтын проблемалар мен мүмкіндіктермен өзара байланыста, оларды шешудің императивтері мен ресурстарымен және өзара тәуелділікте алынған өз елін планета ауқымында қауіпсіз өмір сүру және даму жағдайларымен қамтамасыз ету міндеттері мемлекет тарапынан үздіксіз шешілетін және күнделікті өмірде «ұлттық қауіпсіздік» ұғымымен тікелей көрінетін іргелі нақты мемлекеттік тапсырманы құрайды.

Қай заманда да ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері жеке мемлекеттің де, бүкіл әлемдік қоғамдастықтың өмірі мен қызметінде бірінші орынға ие болды. Әсіресе, бұл проблемалар жаһанданудың даму дәуірінде, XX-XXI ғасырларда өзекті болып тұр. Қазіргі таңда адамзат жеке адамға, қоғамға және мемлекетке қауіп төндірудің жаңа түрлерімен бетпе-бет келді. Сол себепті қоғам, мемлекет және халықаралық институттар тарапынан осы қатерлерге ден қоюдың тиімді тетігін құруға байланысты көптеген мәселелерді зерделеу қажет. Сонымен қатар, шетелдік факторлардың әсеріне ерекше назар аудара отырып, нақты және ықтимал қауіптерді зерттеу қажет.

Теориялық тұрғыда қазіргі заманның жаһандық сын-қатерлері жағдайында ұлттық қауіпсіздікке жаңа қауіптерді анықтау және қауіптілік дәрежесін, ең алдымен, сыртқы қауіптерді анықтау маңызды болып табылады. Тәжірибе тұрғысынан алып қарасақ, ұлттық қауіпсіздік қатерлеріне уақтылы ден қоюдың ұйымдастырушылық және құқықтық тетігін жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар әзірлеу маңызды.

Ғылыми тұрғыда жіктеу құбылысты неғұрлым толық, жан-жақты және объективті зерттеу мақсатында талдау жасау және синтез әдісін қолданудың көрінісі болып табылады, мұнда ғылыми әзірлемелерді практикада қолданудың жарқын үлгісін көруге болады.

Қауіпсіздіктің жіктелуі мүлдем басқа критерийлер негізінде жасалуы ықтимал. Қауіптердің бағытына сәйкес заң ғылымында сыртқы және ішкі қауіпсіздікке жіктеу бекітілді; Қоғамның негізгі салаларына байланысты – саяси, экономикалық және әлеуметтік. Саяси қауіпсіздік конституциялық құрылыстың тұрақтылығын, мемлекеттік билік институттарының қоғам алдында тұрған міндеттеріне қол жеткізу бойынша тұрақты жұмысын, сондай-ақ қоғамдық билік мүдделерінің қорғалуын білдіреді. Саяси қауіпсіздікті қамтамасыз ету қоғамдық саяси билік жүйесін конституцияға қарсы өзгерту әрекеттерімен байланысты деструктивті тенденциялардың алдын алу және жолын кесумен байланысты, осылайша және қандай да бір адам тарапынан (мемлекеттік органның) билік өкілеттіктерін тартып алу. Экономикалық қауіпсіздік қоғамның негізгі материалдық қажеттіліктерін, сонымен қатар экономикалық өсу мүмкіндіктерін тұрақты қанағаттандыруды қамтамасыз ететін осындай уақытта экономиканы қолдауды білдіреді. Әлеуметтік қауіпсіздік мәдени-адамгершілік құндылықтар мен олардың тасымалдаушыларын молайтумен, сонымен қатар қоғамның өмір сүруі мен дамуын қамтамасыз ететін олардың өмір сүруі мен дамуына арнап қолайлы орта құрумен байланысты.

XXI ғасыр – бүкіл адамзатқа әсер еткен ауқымды жаһандану кезеңі, бұл Қазақстанға да, бүкіл адамзатқа да қатысты жаңа сын-қатерлерге барабар жауаптар әзірлеу қажеттілігін күн тәртібіне қойды. Ең бастысы, бұл заңсыз көші-қонмен күресу, планетаның экологиялық жағдайын жақсарту, ең бай және кедей елдердегі өмір сүру деңгейінің алшақтығын азайту, халықаралық құқықтың негізгі нормаларын біржақты қайта қарауға жол бермеу, діни және этникалық текетіресті азайту, демократияның іргелі принциптері мен мұраттарын қорғау, нашақорлық пен ЖҚТБ-мен қоса, жаңа эпидемиялардың таралуын болдырмау туралы.

Терроризм- ерекше қауіп. Соңғы оқиғаларынан кейін, 2016 жылдың 5 маусымда Ақтөбедегі террористік акт нәтижесінде 25 адам қаза тапты (4 азаматтық, 3 әскери, 18 террорист). Сол жылдың 18 шілдесінде Алматыда болған террорлық шабуыл. Алмалы АІІБ ғимаратына жасалған шабуыл. Қылмыскер полицейді жарақаттап, оның қаруымен қашып кетті. Атқышты ұстау операциясы кезінде үш полиция қызметкері мен бір бейбіт тұрғын қаза тауып, кейінірек тағы екі құқық қорғау қызметкері қайтыс болды. Сегіз адам жарақат алды. Террорист пен оның сыбайласы қолға түсті.

2024 жылы 29 мамырда Қазақстан Республикасының Президенті Қасымжомарт Тоқаев қауіпсіздік кеңесі отырысының күн тәртібіне терроризм мен экстремизмге қарсы күрес мәселелерін көтерді. Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың төрағалығымен Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік кеңесінің кезекті отырысы өтті. Іс-шара барысында терроризм мен экстремизмге қарсы іс-

әрекет саласындағы жұмыстың тиімділігін арттыру мәселелері қаралды. Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасы Ермек Сағымбаевтың баяндамасы, сонымен қатар бірқатар мүдделі мемлекеттік органдар басшыларының ақпараты тыңдалды [215].

Мемлекет басшысы экстремистік көріністердің алғышарттарын анықтау мен жолын кесуге, заңнамалық және ұйымдастырушылық базаны жетілдіруді, салыстырып тексерілген ақпараттық саясатты іске асырумен қоса, халықаралық терроризмнің таралуына жол бермеуге кешенді тәсілдердің маңыздылығын атап өтті. Отырыс қорытындысы бойынша мемлекеттік органдарға нақты тапсырмалар берілді [216].

Конституциялық мәдениеттің, құқықтық сананың, руханияттың, адамгершіліктің құлдырауы саяси экстремизмнің өсуіне және деструктивті діни секталар мен ұйымдардың кең таралуына қолайлы жағдай жасайды. Мемлекет ақпараттық кеңістікте белсенді қатысушының рөлін атқаруы керек. Оның мұндай қызметі ой мен сөз бостандығын бұзбай, заң шеңберіне қойылуы керек.

Ұлттық қауіпсіздік сыртқы саясаттың мақсаттарына жеткенде ғана тұрақты бола алмайды. Олардың біріншілігіне БҰҰ тетіктерін ақылға қонымды реформалау кезінде сақтауды; ТМД – дағы тұрақтылықты-Қазақстанның өмірлік маңызды, стратегиялық мүдделерінің кеңістігін нығайтуды жатқызуға болады.

Азаматтардың еркін қозғалысын қамтамасыз ету, Еуропалық Одақпен Бірыңғай экономикалық кеңістік қалыптастыру перспективті міндет болып табылады. Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың іс-тәжірибесін зерделеу және құқықтық жүйеге енгізу ерекше маңызға ие.

«Отандастар қоры» КЕАҚ тарапынан бізге берген ақпаратқа сәйкес, Қазақстаннан тыс жерде тұратын қазақтар саны 5 миллионға жетуі мүмкін. Ресми мәліметтерге сүйенсек, олардың саны 3 миллионнан асады және олардың барлығы 40-тан астам елде тұрады. Мемлекеттің міндеті қазақ диаспораларымен мәдени және өзге де байланыстарды қолдау жөніндегі ерекше саясатты әзірлеу болып табылады.

Жоғарыда аталған мәселелерді шешуге қомақты қаржы, мемлекеттік органдардың, дипломаттардың күш-жігері қажет, бірақ, ең алдымен, бұл үшін тиісті нормативтік-құқықтық база қажет.

Диссертациялық зерттеу келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді.

Диссертация саяси-құқықтық ой тарихындағы қауіпсіздік ұғымын дамытуды қарастырады. Сондай-ақ, ежелгі дәуірден бастап мемлекеттің жағдайы мен қауіпсіздік мәселесі арасында тікелей байланыс орнатылды деген қорытынды жасалды. Қазіргі таңда қауіпсіздік тек қауіпсіздік ретінде ғана емес, сонымен бірге қоғамға, жеке адамға, мемлекетке қауіп төндірмейтін жағдай ретінде де түсінілуі керек. Құқықтық аспектіде қауіпсіздікті жүйенің әртүрлі кеңістіктеріндегі оны нақты және ықтимал сын-қатерлерден қорғаудың нормалары мен тетіктерінің жиынтығы, сондай-ақ жүйенің қалыпты жұмыс істеуі мен дамуының прогрессивтілігіне арналған жағдайлар деңгейі деп санауға

болады.

Диссертациялық жұмыста мемлекет табиғи құқықтар мен заңдарға кепілдік беру мақсатында құрылғандығы, ол осы құқықтарға қол сұғылмауы, табиғи құқықтарға сенімді кепілдік берілетіндей ұйымдастырылуы керек екендігі баса айтылған. Қауіпсіздік биліктің өзін ұйымдастыруға негізделген, ол озбырлық пен заңсыздықтан құқықтар мен бостандықтарға сенімді кепілдік беруі керек.

Мемлекеттік-құқықтық аспектіде ұлттық қауіпсіздікті түрлі аспектілерде қарастыру қажет деп санаймыз:

- жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің теріс ықпалдан қорғалуы, сенімділігі және прогрессивті дамуға ұмтылу жағдайы ретінде;

- мемлекеттің бұл теріс ықпалы өз бетінше немесе халықаралық-құқықтық тетіктердің көмегімен жеңу қабілеті ретінде;

- елдің ұлттық мүдделерін жеке тұлғаның, қоғамның, мемлекеттің жылдам дамуын мақсат ететін нақты және ықтимал қауіптерден қорғау жөніндегі қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардан тұратын кешенді құқықтық институт ретінде.

Диссертациялық жұмыста ҚР ұлттық мүдделері – бұл жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің экономикалық, ішкі саяси, әлеуметтік, халықаралық, ақпараттық, әскери, шекаралық, экологиялық және басқа да салалардағы теңгерімді мүдделерінің жиынтығы екендігі айқындалады.

Бұл еңбекте жеке тұлғаның мүдделері конституциялық құқықтар мен бостандықтарды іске асырудан, жеке қауіпсіздікті қамтамасыз етуден, өмір сүру сапасы мен деңгейін арттырудан, адам мен азаматтың физикалық, рухани және интеллектуалдық дамуынан тұрады; қоғамның мүдделері демократияны нығайтудан, құқықтық, әлеуметтік мемлекет құрудан, қоғамдық қауіпсіздікке қол жеткізуден және қолдаудан тұрады Қазақстан қоғамының рухани дамуындағы келісім; мемлекеттің мүдделері ҚР конституциялық құрылысының, егемендігі мен аумақтық тұтастығының мызғымастығынан, саяси, экономикалық және әлеуметтік тұрақтылықтан, заңдылықты сөзсіз қамтамасыз етуден және құқықтық тәртіпті қолдаудан, тең құқықты және өзара тиімді халықаралық ынтымақтастықты дамытудан тұрады.

Қазіргі таңдағы ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық негізін жетілдірудің басты тенденциялары жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің барлық элементтерінің рөлін оңтайландыру; ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлердің алдын алу және оларға қарсы іс-әрекет салаларындағы осы жүйелер элементтерінің құзыретін неғұрлым нақты ажырату болып табылады; мемлекеттің, ұлттық мүдделердің, бірыңғай құқықтық кеңістіктің, азаматтардың және өзге де құқық субъектілерінің заңды құқықтарының, бостандығы мен мүдделерінің тұтастығын қорғаудың ұйымдастырушылық және құқықтық тетіктерін әзірлеу және жүзеге асыру.

Сонымен қатар, Қазақстанда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді реттейтін нормативтік база қалыптастырылды деген қорытынды жасалды.

Сондай-ақ, бұл база ҚР Конституциясында бекітілген қағидаттарға сәйкес үнемі жетілдіруді қажет етеді.

Қолданыстағы заңнаманы жетілдіру саласында нақты ұсыныстар жасалды.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі құқықтық негізін қалыптастыру қатерлердің алдын алуға ғана емес, сондай-ақ жеке адамның құқықтары мен бостандығын, қоғамның материалдық және рухани құндылықтарын, конституциялық құрылысты, мемлекеттің егемендігі мен аумақтық тұтастығын дамыту және нығайту жөніндегі шаралар кешенін жүзеге асыруға бағытталуы тиіс. Мемлекет қызметінің басты басымдығы азаматтарының өмір сүру сапасын арттыру болып табылады, ол құқықтық, саяси, экономикалық және басқа да құралдармен қамтамасыз етіледі.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін қарастыра отырып, нәтижесінде келесі қорытындылар жасауға болады.

Қазіргі таңда жаһандық сипаттағы қатерлердің басты түрлері жүйесінде мына қатерлер ерекше орын алады: экологиялық және азық-түлік қауіпсіздігіне төнетін қатер, заңсыз көші-қон қатері. Қазақстан Республикасына қатысты азық-түлік қауіпсіздігіне төнетін қатерге ерекше назар аудару қажет.

Бұл қатерлерді ішкі және сыртқы деп бөлуге болады.

Ішкі қатерлерге келесілер жатады: а) азық-түлік тауарлары бойынша импорттық тәуелділікті күшейту; б) экономиканың шамадан тыс ашықтығы; в) экономикалық қатынастарды криминализациялау.

Сыртқы қауіптерге келесілер жатады: А) ғылыми-техникалық саладағы артта қалушылыққа байланысты қауіптілігі артатын технологиялық блокада; б) алыс және жақын шетелдерде өткізу нарықтарының жоғалуы; в) басқа елдерде азық-түліктің артық өндірілуі; д) басқа елдерге экономикалық және қаржылық тәуелділік.

Осыған байланысты «Ұлттық қауіпсіздік туралы» Заңның 6-бабына мынадай толықтыруды енгізуді ұсынамыз: «ұлттық қауіпсіздіктің негізгі қатерлері: дұрыс тамақтануға қолжетімділіктің болмауы; жер ресурстарының сарқылуы; азық-түлік импортының ауқымды кеңеюі, отандық тауар өндірушілерді ығыстыру».

Сонымен қатар, заңсыз көші-қон қаупіне ерекше назар аудару керек. Бұл сонымен қатар Таяу Шығыс елдерінде, әсіресе Ауғанстанда жаһандану жағдайында Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қатерлерді саяси-құқықтық талдаудағы тұрақсыз жағдайға байланысты. Осыған байланысты Заңсыз көші-қонның алдын алу және жолын кесу бойынша халықаралық тәжірибені пайдалану қажет деп санаймын. «Ұлттық қауіпсіздік туралы» ҚР Заңы Ұлттық қауіпсіздік түрлерімен корреляцияланбайтын ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлердің тізбесін (6-бап) айқындайды (4-бап).

Ғылыми әзірлемелерге жүгіне отырып, ұлттық қауіпсіздіктің жаңа түрлерін анықтау және осы негізде қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерді жетілдіру бойынша ұсыныстар дайындау.

Қазіргі таңда «Ұлттық қауіпсіздік» ұғымы үш категорияның призмасы арқылы түсінілуі керек: жеке тұлға, қоғам, мемлекет. Бұл конституциялық

нормалардан туындайды, мұнда адам, оның құқықтары мен бостандықтары басты құндылық ретінде жарияланады. Осылайша, заңда «ұлттық мүдделер» ұғымын жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделеріне өзгертуді ұсынамыз. Сонымен бірге, заңда «жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік мүдделері» ұғымын анықтау қажет деп санаймыз.

Адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін қауіптер мен қауіптерден қорғаудың әлеуметтік құбылысын белгілеу мақсатында әртүрлі ұғымдар қолданылды: ішкі және сыртқы қауіпсіздік, мемлекеттік қауіпсіздік, материалдық және рухани әл-ауқат және т. Б.

Бұл ұғымдардың барлығы, әр түрлі жағынан, тікелей немесе жанама түрде Ұлттық қауіпсіздік құбылысын сипаттайды. Бүгінгі таңда еліміздегі саяси және экономикалық қайта құру процесінің күрделілігі Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің бірыңғай кешенді міндетіне бағытталды. Бұл кешенді міндетті орындау тек шарт қана емес, қазақстандық реформалаудың басты мақсаты болып табылады. Ұлттық қауіпсіздіктің түрлі проблемаларын кешенді зерттеудің ғылыми әдіснамасы ғана құбылыс туралы қажетті білім беруге және Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі мен орнықты дамуын қамтамасыз етудің дұрыс саясатын әзірлеуге қабілетті.

Ұлттық құндылықтар, мүдделер мен мақсаттар, қауіптер мен қатерлер, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саясаты, оны жүзеге асырудың принциптері, жолдары мен тәсілдері ұлттық қауіпсіздік жүйесінің нақты көрінісі болып табылады.

Зерттелетін процестер мен құбылыстардың күрделілігі, олардың кешенді сипаты, болжамсыздық деңгейі және эволюциялық процестердің Ұлттық қауіпсіздік жүйесінің параметрлеріне ықпал ету күші тарихи дамуға қарай тез өсуде.

Бұл жағдай жаһандану процестерінің күшеюіне, ұлттық құндылықтарға, мүдделер мен мақсаттарға нақты және ықтимал қауіптер деңгейіне барабар шараларды таңдауға байланысты зерттеудің, ұлттық қауіпсіздіктің жай-күйі мен даму перспективаларын бағалаудың дұрыс және ғылыми негізделген болжамдық әдістерінің тұтас жүйесін әзірлеу қажеттілігін анықтайды. Ұлттық қауіпсіздік мәселелері қазіргі кездегі маңызды және күрделі мәселелерінің қатарына жатады. Бұл мәселелердің маңыздылығы соншалық, оларды қолдануға көмектесетін барлық әдістер, құралдар мен тәсілдер Ұлттық қауіпсіздік мәселелерін жан-жақты зерттеуде қолданылуы керек.

Ұлттық мүдделер ұлттың үш құрамдас бөлігінің – жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің қажеттіліктерін түсіну ретінде сипатталуы ықтимал қажеттіліктер адамдардың өмірінің әртүрлі салаларында объективті түрде туындайды, олардың ішінде алты мүдделер тобын бөлуге болады: экономикалық (сыртқы және ішкі); саяси (сыртқы және ішкі); әлеуметтік (Ішкі); экологиялық (ішкі); қорғаныс (сыртқы және ішкі); ақпараттық (сыртқы және ішкі).

Біріншіден, мемлекет пен қоғам ұлттың жоғары өмірлік мүдделерін қорғауға жатады. Шетелдік саясаттануда оларды көбінесе «ұлттың өмір сүру

мүдделері» деп атайды [4].

Олардың қатарына мыналар жатады: ұлттық тәуелсіздікті (егемендікті), аумақтық тұтастықты және конституциялық құрылысты қорғау; адамның конституциялық құқықтары мен бостандығы, өз түрін жалғастыру және дамыту мүмкіндігі, жеке және мүліктік қауіпсіздік, адамның салауатты өмір сүру ортасы; азаматтық қоғам құрылымдарының нақты жұмыс істеуі, мемлекетті бақылау тетіктерінің жұмыс істеуі, рухани және материалдық жағдайлар.

Қауіпсіздік әрқашан нақты болып табылады, сондықтан мемлекеттік органдар оның дәрежесін және осы жерден белгілі бір қауіптерді бейтараптандыру мақсатында келесі нақты әрекеттерді анықтауға міндетті. Жоғарыда айтылғандар азаматтардың құқықтары мен бостандығын шектеу негіздері ретінде, әдетте, ерекше құқықтық режимдерді енгізуге әкеп соғатын төтенше (экстремалды) жағдайлардың туындауында көрініс табатын ҚР ұлттық мүдделеріне (ұлттық қауіпсіздікке) төнетін қатерлерді түсіну керек деген тұжырым жасауға негіз береді.

Талдау нәтижесі көрсеткендей, Қазақстан Республикасының заңнамасы осы қауіптердің мазмұны мен тізбесін біртіндеп нақтылау бағытында дәйекті түрде дамыды. Қолданыстағы «Төтенше жағдай туралы» заңда төтенше жағдай азаматтардың өмірі мен қауіпсіздігіне немесе Қазақстан Республикасының конституциялық жүйесіне тікелей қатер төндіретін және оларды төтенше шаралар қолданбай жою мүмкін болмайтын мән-жайлар болған кезде енгізілетіні нақтыланған [85]. Мұндай мән-жайлар ҚР Конституциясының 44-бабының 17-тармағымен және «Соғыс жағдай туралы» заңмен толықтай нақтыланды, оған сәйкес Қазақстан Республикасының аумағында немесе оның жекелеген жерлерінде әскери жағдайды енгізуге негіз Қазақстан Республикасына қарсы агрессия не оның қауіпсіздігіне тікелей сыртқы қатер жағдайлары болып табылады [67]. Айта кететін жайт, азаматтардың құқықтары мен бостандығын шектеу негіздері ұғымын және ҚР Конституциясының 39-бабының 1-тармағында айқындалған осындай шектеулердің мақсаттарын шатастыру қаупі бар.

Алайда, жоғарыда қарастырылған ұғымдарды ауыстырудың теориялық мүмкіндігі туындайды, әсіресе олардың арасында объективті түрде тығыз ажырамас байланыс бар. Азаматтардың құқықтары мен бостандығын шектеу мақсаты болып табылатын негіздер (ұлттық мүдделерге қандай да бір қауіп-қатерлер) бастапқы сипатқа ие.

Сонымен, Қазақстан Республикасында әлемдік демократиялық стандарттарға сәйкес келетін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында нормативтік құқықтық база құрылды. Бірақ, ұлттық қауіпсіздік құбылысы өте күрделі, көп қырлы, динамикалық және қарама-қайшы. Сол себепті қоғамның қажеттіліктерін көрсететін мерзімді заңнамалық түзетулер мен ғылыми зерттеулер қажет.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері Азаматтық қоғамның барлық институттарын қамтуы қажет. Осыған байланысты Ұлттық қауіпсіздік жүйесіне қатысты қоғамдық сананың тұрақты мониторингін жүргізу қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысы. 2023 жылы 17 маусымда. https://www.akorda.kz 17.06.2023 ж.
2. «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы https://online.zakon.kz. 05.01.2024 ж.
3. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2022 жылы 01 қыркүйек. Бесінші бағдары. Заң және тәртіп. https://www.akorda.kz 01.09.2022 ж.
4. Василевич Г.А. Қазақстан Республикасының Конституциясы құндытаңдау ретінде // Матер.междунар.науч.конференции «Конституция Республики Казахстан – фундаментальная основа социальной модернизации общества и государства». – Нұр-Сұлтан. – 2020. – С.26-31.
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз https://online.zakon.kz. 19.09.2022.
6. Нурпеисов Д.К. Теоретико-правовые проблемы обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан: дис. ... д-ра юрид. Наук: – Алматы. – 2009. – 351 с.
7. Коркунов Н.М. История философии права. – Спб., 1915. – 120 с.
8. Тукумов Е.В. Религиозно-политический экстремизм как угроза региональной и национальной безопасности стран Центральной Азии // на соискание ученой степени: к.полит.н. – Алматы. – 2004. – 160 с.
9. Байкенжеев А.С. Конституционно-правовые основы обеспечения национальной безопасности в Республике Казахстан // дис. ... кан юрид.наук: – Алматы. – 2009. – 144 с.
10. Жатканбаева А.Е. Теоретические проблемы конституционно-правового обеспечения информационной безопасности в Республике Казахстан // дис. ... док юрид.наук: – Алматы. – 2009. – 283 с.
11. Arends J.F. From M. Homer to Hobbes and Beyond — Aspects of ‘Security’ in the European Tradition // Globalization and Environmental Challenges. Reconceptualizing Security in the 21st Century / H.G. Brauch (ed.). Heidelberg; Berlin, 2008. – 277 p.
12. Ахатов У.А. Рабовладение по казахскому обычному праву // // дис. ... кан юрид.наук: – Алматы. – 2004. – 122 с
13. Миряшева Е.В. К вопросу понимания государственности в Новое время // История государства и права. 2009. № 18. – С. 19-26.
14. Арыстанбеков К.Т. Государственно-правовое обеспечение экономической безопасности Республики Казахстан // дис. ... кан.экон. наук: – Алматы. – 2003. – 162 с.
15. Сергазин Е.Ф. Стратегия безопасности Республики Казахстан в контексте региональных угроз // На соискание степени доктора философии

(PhD) по специальности «6D050200 – Политология». Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. – Астана. – 2018. – 147 с.

16. Нусипова А.У. Қазақстан Республикасының қазіргі жағдайдағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі саясаты // «6D050200 – Саясаттану» мамандығы бойынша философии (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық ун-ті. – Алматы. – 2023. – 148 с.

17. Стамбулов С.Б. Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберіндегі қауіпсіздіктің аймақтық кешені Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің факторы ретінде // Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық ун-ті. – Алматы. – 2014. – 156 с.

18. Словарь русского языка: Ок. 53 000 слов / С.И.Ожегов; Под общ.ред. проф. Л.И. Скворцова. – 24-е изд., испр. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство Мир и Образование, 2005. – 1200 с.

19. Толковый словарь. — М.: «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир». Д. Андерхилл, С. Барретт, П. Бернелл, П. Бернем, и др. Общая редакция: д.э.н. Осадчая И.М. 2001. – 1350 с.

20. Теория государства и права: учебное пособие / Ибраева А.С. – Алматы: Жетіжаргы, 2006. – 424 с.

21. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. №217 А (III) тіркелген 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданды. https://adilet.zan.kz 10.12.198 ж.

22. Халин К.Е. История политических и правовых учений: Учебник. – М., 2006. – 160 с.

23. История политических и правовых учений: Учебник. Под ред. О.Э. Лейста. – М. – 1997. – 180 с.

24. Федосеев С.Г. Политико-правовые аспекты обеспечения военной безопасности Республики Казахстан: Учебное пособие. – Кокшетау, 2007. – 150 с.

25. Возженников А.В. Основные концептуальные положения национальной безопасности России в XXI веке. – М., 2000. – 210 с.

26. Безопасность личности, общества, государства. Монография. В 2-х т. Кол.авт./ Под общей редакцией академика О.А. Колобова. Т. 1. – Нижний Новгород: ФМО/ИСИ ННГУ; Изд-во АГПИ им.А.П. Гайдара. – 2008. – 250 с.

27. Сарсембаев, М. А. Международное право: учебник. - Алматы : Данекер, 2001. - 344 с.

28. Секьюритология: Наука о безопасности жизнедеятельности / В. И. Ярочкин. – М.: Ось-89, 2000 . – 400 с.

29. Федеральный закон Российской Федерации от 28 декабря 2010 года № 390-ФЗ О безопасности. https://online.zakon.kz. 10.07.2023 г.

30. Нурпеисов Д., Трифонов А. Современный взгляд на будущее развития системы национальной безопасности Республики Казахстан// Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2002. - № 4. – С. 36 -41.

31. Байкенжеев А.С. Конституционно-правовые основы обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан//Вестник КазНУ им.аль-Фараби, Заң сериясы. No1 (97), 2021. – С.14-20.

32. Бейсеков С.С. Функции государства в области обеспечения внешней безопасности // дис. ... кан юрид.наук: – Алматы. – 2006. – 132 с.

33. Гаджиев К.С. Политология: Учебник для высших учебных заведений. – М.: Логос, 2001.– 488 с.

34. Ирошников Д.В. Безопасность правовая категория. М.: Юридический институт РУТ (МИИТ), 2019 г. – 224 с..

35. Сабыров А.С. Правовые аспекты участия Республики Казахстан в обеспечении безопасности Каспийского региона // дис. ... кан юрид.наук: – Алматы. – 2007. – 147 с.

36. Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Мемлекеттік егемендігі туралы декларация жөнінде Қазақ ССР Жоғарғы Советінің 1990 жылғы 25 қазандағы № 307-XII Қаулысы. https://adilet.zan.kz 25.10.1990 ж.

37. Шалабаев Ж.А. Феномен современного экстремизма и терроризма в контексте политико-идеологических аспектов национальной безопасности Республики Казахстан (политологический анализ) // На соискание ученой степени: д.полит.н. – Алматы. – 2007. – 267 с.

38. Задерий В.В. Обеспечение национальной безопасности Республики Казахстан в контексте политических проблем пограничного урегулирования // На соискание ученой степени: к.полит.н. – Алматы. – 2007. – 161 с.

39. Ulman R., Redefining Security // International Security, Vol. 8, N.1, 1983. – 133 p.

40. Buzan B., People, State and Fear: The National Security Problem in International Relations. Chapel Hill, 1983. – 150 p.

41. Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасының 2021-2025 жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын бекіту туралы» Жарлыққа қол қойды. https://www.akorda.kz жүгінген уақыт 05.01.2025 ж.

42. Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесі туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасы Президентінің 1999 жылғы 20 наурыздағы N 88 Жарлығы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 12 ақпандағы № 838 Жарлығымен. https://www.akorda.kz 12.02.2019 ж.

43. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы 1991 жылғы 16 желтоқсандағы № 1007-XII Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы. https://online.zakon.kz/. 16.1.1991 ж.

44. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Мұрағаттық версия Өзекті құжатқа көшу Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1993 жылғы 28 қаңтар. (Күшін жойған). https://www.akorda.kz 06.09.1995 ж.

45. Назаркулова Л.Т. Конституция Республики Казахстан - основа построения демократического правового государства // дис. ... кан юрид.наук: – Алматы. – 1999. – 160 с.

46. Сартаев С.С., Назаркулова Л.Т. Становление Конституции Республики Казахстан: проблемы и перспективы. Монография. Алматы, 2003. – 250 с.

47. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік органдары туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 21 желтоқсандағы N 2710 Заңы. https://adilet.zan.kz 01.01.2024 ж.

48. Қазақстан - 2030 Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. https://adilet.zan.kz 11.10.1997 ж.

49. Токаев К. Ж. Внешняя политика Республики Казахстан в период становления нового мирового порядка : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. полит. наук : 23.00.04 / К. Ж. Токаев. — Москва, 2001. — 440 с.

50. Қазақстан Республикасының қорғанысы және Қарулы Күштері туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 7 қаңтардағы N 29 Заңы. https://adilet.zan.kz 09.09.2024 ж.

51. Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы N 31 Заңы. https://adilet.zan.kz 20.08.2024 ж.

52. Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі N 416-I Заңы. https://adilet.zan.kz 23.12.2023 ж.

53. Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы. https://adilet.zan.kz 10.01.2025 ж.

54. Қарсы барлау қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 28 желтоқсандағы № 35-VI ҚРЗ. https://adilet.zan.kz 08.01.2025 ж.

55. Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020 - 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 6 наурыздағы № 280 Жарлығы. //adilet.zan.kz 06.03.2020 ж.

56. 100 нақты қадам Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы. https://adilet.zan.kz 20.05.2015 ж.

57. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. https://adilet.zan.kz 02.01.2025 ж.

58. Методологические основы обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан: Монография. Под общей редакцией В.В.Мамонова.- Алматы. – 2020. – 128 с.

59. Ибраев Н.С. Институт главы государства. Дисс.канд.юрид.наук. - Алматы: КазНУ, 2001. – 150 с

60. «Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесі туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 шілдедегі № 178-VI Заңы. https://adilet.zan.kz 07.02.2022 ж.

61. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі». www.akorda.kz 01.09.2020 ж.

62. Аратұлы Қ. Жаһандану жағдайындағы компьютерлік қылмыстылықпен күресудегі қылмыстық саясат// Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық ун-ті; Алматы.- 2013.-166 б.

63. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2023 года «Экономический курс Справедливого Казахстана». www.akorda.kz 01.09.2023 ж.

64. Касымжанова А.А. «Государственно-правовые основы обеспечения внешней безопасности Республики Казахстан»/ Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD) по специальности 8D04203 – Юриспруденция. КазНУ им.Аль-Фараби. –Алматы. – 2023 – 165 с.

65. Мемлекет басшысы 2022 жылғы 04 наурыз күні ұлттық қауіпсіздік пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету жөнінде кеңес өткізді. https://www.akorda.kz жүгінген күн 10.01.2025 жыл.

66. Караев А.А. «Конституционная безопасность Республики Казахстан: состояние, проблемы и механизм обеспечения»: Монография. – Алматы, 2017. – 604 с.

67. Бондарь Р.С. Конституционная безопасность личности, общества, государства: постановка проблемы в свете конституционного правосудия, обеспечения социальной справедливости, равенства и прав человека / Р.С. Бондарь // Законодательство и экономика.— 2004.— № 4. – С.45-55.

68. Сексте Я.А. Развитие концептуально-правовых основ обеспечения национальной безопасности Российской Федерации // Ленингр. Юрид. Журн. – № 3(53). – СПб., 2018. – С. 40-60.

69. Усмонова, Н.Р. Правовое обеспечение национальной безопасности Российской Федерации / Н.Р. Усмонова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2018. — № 44 (230). — С. 189-191.

70. Қазақстан Республикасының қорғанысы және Қарулы Күштері туралы 2005 жылғы 7 қаңтардағы № 29-III Қазақстан Республикасының Заңы. https://online.zakon.kz 09.09.2024

71. Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы. https://adilet.zan.kz 15.10.2021 ж.

72. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 26 маусымдағы N 233 Заңы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңымен. https://adilet.zan.kz 06.01.2012 ж.

73. Турсынбек А. Водная безопасность Республики Казахстан: политические риски и угрозы. – Алматы. – 2023. – 180 с.

74. Абдуов Н. К. Политика Республики Казахстан по обеспечению региональной стабильности и безопасности : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. наук : 12.00.04 / Н. К. Абдуов. — Москва, 2013. — 174 с.

75. Международно-правовые аспекты обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан: // Е.К.Кубеев, С.К. Амандыкова, К.С. Мусилимова и др. Монография – Караганда: ТОО «Арко». – 2014. – 236 с.

76. Петровский В. Ф. Доктрина национальной безопасности в глобальной стратегии США: издание. — Москва: Международные отношения, 1980. — 333 с.

77. Уваров В.Н. Правоохранительная функция государства и механизм ее реализации. Құқық және мемлекет, № 3-4 (80-81). – 2018. – С. 111-120.

78. Соғыс жағдайы туралы Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 5 наурыздағы № 391-II Заңы. https://online.zakon.kz 11.07.2022 ж.

79. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V Заңы. https://adilet.zan.kz 22.01.2025 ж.

80. Ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің күштері мен құралдары құрамаларының мәртебесі туралы келісімді бекіту туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2001 жылғы 5 шілде N 224-II. https://adilet.zan.kz. 05.07.2001 ж.

81. «Азаматтық қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 11 сәуірдегі № 188-V Заңы. https://online.zakon.kz 08.06.2024 ж

82. «Қорғаныс өнеркәсібі және мемлекеттік қорғаныстық тапсырыс туралы» Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 18 наурыздағы № 236-VI Заңы. https://online.zakon.kz 05.01.2025 ж

83. «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 16 ақпандағы № 561-IV Заңы. https://online.zakon.kz 09.09.2024.

84. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V Заңы (2024.09.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz 09.09.2024.

85. Мемлекеттік құпиялар туралы 1999 ж. 15 наурыздағы № 349-I Қазақстан Республикасының Заңы. https://online.zakon.kz 08.06.2024 ж.

86. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын бекіту туралы. https://online.zakon.kz 12.10.2022 ж

87. Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесінің кейбір мәселелері туралы үшін жойған Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. 2001 жылғы 12 мамыр N 607. Күші жойылды - Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 12 ақпандағы № 838 Жарлығымен. https://adilet.zan.kz 12.02.2019 ж.

88. Қазақстан Республикасында ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі кейбір шаралар туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 14 қыркүйектегі № 965 қаулысы. https://online.zakon.kz 20.12.2016 ж.

89. Мемлекеттік күзетілуі тиіс объектілердің кейбір мәселелері Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 7 қазандағы № 1151 Қаулысы. https://online.zakon.kz 12.03.2023 ж

90. Бекбосынов Е.Т. Діни экстремизммен күресу мәселелерін халықаралық-құқықтық реттеу // Құқықтаны саласында философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшіндайындаған диссертация Алматы. – 2011. – 134 б.

91. Жұмылдыру дайындығы мен жұмылдыру туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 маусымдағы № 127-I Заңы. https://online.zakon.kz 01.05.2025

92. Орталық және жергілікті атқарушы органдарда заң жұмысының сапасын арттыру жөніндегі қосымша шаралар туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы 2000 жылғы 7 маусым N 868. Күші жойылды - ҚР Үкіметінің 2006.11.09. N 1072 қаулысымен. https://adilet.zan.kz 09.11.2006 ж.

93. Назарбаев Н. Выступление на саммите тысячелетия в ООН // Казахстанская правда. – 2000. – 12 декабря. https://online.zakon.kz жүгінген уақыт 01.05.2025

94. Төтенше жағдай туралы Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 8 ақпандағы № 387-II Заңы. https://adilet.zan.kz 28.05.2024 ж.

95. Аманжолов Ж. М. Международно-правовое обеспечение национальной безопасности Республики Казахстан : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.10 / Ж. М. Аманжолов. — Москва, 2001. — 279 с.

96. Бидайшиева А.Б., А.А.Караев. «Жеке тұлғаның құқықтық қауіпсіздігі ұлттық қауіпсіздіктің элементі ретінде» // Qazaqstan Respýblıkasy Zańnama jáne quqyqtyq aqparat ınstıtýtynyń Jarshysy gylymi-quqyqtyq jýrnal // №1 (59) 2020. – С.177-182.

97. Бидайшиева А.Б., А.А.Караев. «Конституциялық қауіпсіздік түсінігі, құрамы және мазмұны» // Қазақстаның ғылымы мен өмірі Халықаралық ғылыми журнал. №5 (65) 2018.-С.24-29.

98. Ademi Bidaishiyeva, Kalamkas K Nadirova, Saltanat Kuldinova, Nurlan Apakhayev, Zhanna A Khamzina, Yermek A Buribayev, «Improving quality of legal regulation for social rights of family and child within new social course in the Republic of Kazakhstan» // Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues Volume21, Issue1, 2018. – PP. 1050-1063.

99. Досымжан А.Д., Бидайшиева А.Б.,Қабдылбек Д.Ж. «ҚР балалар құқықтарын қорғау ерекшеліктері» // «XXII Сәтбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. – Павлодар: Торайғыров университеті, 2022. – С.288-292.

100. Бидайшиева А.Б., Досымжан А.Д. «Қазақстан Республикасындағы құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам мәселелері» // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Қазіргі Қазақстан қоғамынның құқықтық-психологиялық мәселері» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары.-Алматы, 2021. – С.42-46.

101. Беликова А.В., Комаров М.П. «Социальная безопасность и ее место в системе национальной безопасности». Научно-технические ведомости

СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки St. Petersburg State Polytechnical University Journal. Humanities and Social Sciences 1 (215) 2015. – С.18-23

102. Бидайшиева А.Б., Досымжан А.Д. «Қазақстан Республикасындағы парасаттылықты қалыптастырудағы құқықтық тәрбиенің түсінігі мен қажеттілігі» // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Қазіргі Қазақстан Қоғамның құқықтық-психологиялық мәселері» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары.-Алматы, 2021. – С. 46-50.

103. Колоткина О. А. К вопросу о соотношении понятий безопасность личности» и «личная безопасность» // NovaInfo. 2016. № 57. – С. 374-378.

104. Бидайшиева А.Б., Сейдахан М.А. «Жеке еңбек дауларының түсінігі және туындау себептері» // Актуальные проблемы права, экономики и образования на современном этапе: теория и практика – Материалы Одиннадцатой международной заочной научно-практической конференции, посвященной 95-летию КазНПУ имени Абая: г. Алматы Институт истории и права НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая», (12 апреля 2023 года). – Алматы, 2023. – С.36-42.

105. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-II Заңы. https://online.zakon.kz 20.08.2024 ж.

106. Бала құқықтары туралы Конвенцияны ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 8 маусымдағы қаулысы. https://online.zakon.kz 08.06.1994 ж.

107. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі. https://online.zakon.kz 05.09.2024 ж.

108. Грудзинский А. О., Полянина А. К. Экспертные оценки продуктов медиаиндустрии: информационная безопасность детей // Социологические исследования. 2021. № 7. – С. 83-89.

109. Количество выявленных правонарушений в семейно-бытовой сфере растёт: в уголовном сегменте -на 9%, в административной сфере – почти втрое. https://ranking.kz дата обращение 16.12.2024 г.

110. Кириллов И. Л., Соловьева Д. А. Психологическая безопасность детей дошкольного возраста при работе с компьютером и интернет-средой // Вестник практической психологии образования. 2020. Т. 17. № 1. – С. 80-83.

111. Қазақстан Республикасында 2020 – 2024 жж. ішіндегі тіркелген қылмыстың мәліметі // Қазақстан Республикасының Бас Прокуратурасы жанындағы құқықтық статистика және ақпарат комитететі мәлеметі. – Астана. – 2025. www. gamgor.kz 31.12.2024 ж.

112. Пугачева А.С., Андреева С.А. Безопасность личности как интегративная категория // Современные проблемы науки и образования. 2014. № 5. URL: https://scienceeducation.ru дата обращения: 24.12.2024.

113. Ежевская Т. И. Безопасность личности: основные понятия // Психопедагогика в правоохранительных органах. 2008. № 4. – С. 47-49.

114. Волков С. С. Безопасность личности в механизме реализации прав, свобод и законных интересов граждан на примере института государственной защиты // Социально-политические науки. 2017. № 3. – С. 57-59.

115. Барышникова Е.В. Психологическая безопасность детей дошкольного возраста в образовательной среде // Ученые записки университета им. П. Ф. Лесгафта. 2020. № 9. – С. 442-444.

116. Vasey T.V., Carroll S.J., Daniel M., Cargo M. Changing Primary School Children's Engagement in Active School Travel Using Safe Routes to School Interventions: A Rapid Realist Review // International Journal of Environmental Research and Public Health. 2022. Vol. 19. Is. 16. – P. 1-30

117. Sugita E.W. Water, Sanitation and Hygiene (W ASH) in Japanese elementary schools: Current conditions and practices // Pediatrics international: official journal of the Japan Pediatric Society. 2022. Vol. 64. Is. 1. – Pp. 1-9.

118. Anderson K. N., Swedo E. A., Trinh E., Ray C. M. Adverse Childhood Experiences During the COVID-19 Pandemic and Associations with Poor Mental Health and Suicidal Behaviors Among High School Students – Adolescent Behaviors and Experiences Survey, United States, January-June 2021 // MMW R. Morbidity and mortality weekly report. 2022. Vol. 71. Is. 41. – P. 1301-1305.

119. Кириченко Е. Б. Социальная безопасность детей-сирот как педагогическая проблема // Ярославский педагогический вестник. 2013. Т. 2. № 2. – С. 23-26.

120. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании. Санкт-Петербург: Союз, 2002. – 200 с.

121. Хакимова М.В., Шепилова Н.А. К понятию «социальная безопасность» детей дошкольного возраста // Международный журнал экспериментального образования. 2014. № 7-2. – С. 45-47.

122. Дзанагова М. К., Бетеева М. М. Информационная безопасность детей: понятие и принципы // Право и государство: теория и практика. 2020. № 3. – С. 273-274.

123. «Балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 2 шілдедегі № 169-VI Заңы. https://online.zakon.kz 20.08.2024 ж.

124. Бидайшиева А.Б., Қойшыбайұлы Қ., Копбаев Д.З. «Блокчейн мен криптовалюталарды құқықтық реттеу: Қазақстан Республикасының аумағында токендер шығарудың мәселелері мен болашағы және олардың айналымы» // Qazaqstan Respýblıkasy Zańnama jáne quqyqtyq aqparat ınstıtýtynyń jarshysy gylymi-quqyqtyq jýrnal // №1 (72)-2023. – С.100-106.

125. Мамонов В.В., Базаров Е.Т., Тусупов К.М.. Система обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан: Теоретический концепт и практика его реализации // Заң сериясы. N4 (96). 2020. – С. 39-46.

126. Казекеева С.С. Уголовная ответственность за преступления против мира и безопасности человечества // дис. ... кан юрид.наук: – Алматы. – 2001. – 193 с.

127. "Қазақстан-2050" Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан Республикасының Президенті - елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан. https://adilet.zan.kz 14.12.2012 ж.

128. Назарбаев Н.А. Идейная консолидация общества – как условие прогресса Казахстана. http://personal.akorda.kz/ru дата обращение 25.12.2024 г.

129. Тарасов А.М. Президентский контроль: теоретические и практические аспекты его эффективности // Государство и право. – 2002. – № 1. – С. 54-55.

130. Малиновский В.А. Президент Республики Казахстан: инструменты власти и обеспечения деятельности. – Алматы: Әділет, 2003. – С. 15-16.

131. Котов А.К. Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти. – Алматы: КазГЮУ, 2000.–С.76.

132. «Құқық қорғау қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы № 380-IV Заңы. https://online.zakon.kz 09.09.2024 ж.

133. Сарсекеев М. Национальные интересы и внешняя политика Казахстана//Евразийское сообщество. 2002.№1. – С. 13-21.

134. Қазақстан Республикасында ювенальды әділет жүйесін дамытудың 2009 - 2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2008 жылғы 19 тамыздағы N 646 Жарлығы. https://adilet.zan.kz 19.08.2008 ж.

135. Карбеков К.С. Тлешалиев Н.Д. Квалификация уголовных правонарушений по уголовному законодательству Республики Казахстан. Учебное пособие. – Алматы. 2023. – 298 с.

136. Efremova, M.A., Rogova, E.V. et al. Trends of Modern Russian Criminal Policy in the Russian Federation // Journal of Advanced Research in Law and Economics. 2019. V. 10. № 1(39). – P. 144-154.

137. Duyunov, V.K. Legal responsibility as a legal form of the state's reaction to illegal behavior. // Collection of the International University scientific forum «Science. Education. Practice». July 8, 2020, Toronto, Canada. – Pp. 26-32.

138. Закон Республики Таджикистан от 15 марта 2016 года № 1283 «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Таджикистан «О безопасности». https://online.zakon.kz 15.03.2020 г.

139. Дьяков С.В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства : уголовно-правовое и криминологическое исследование. 2-е изд. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2012. – 267 с.

140. Чуваков О.А., Чуваков А.О. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правово ї теорії і практики (Преступления против основ национальной безопасности Украины: проблемы уголовно-правовой теории и практики) / под ред. О.М. Костенко. Одеса : Феникс, 2017. – 186 с.

141. Матрусов Н.Д. О необходимости создания целостной системы национальной безопасности России: основные принципы, подходы, элементы // Безопасность : информ. сб. 1996. № 2. – С. 44–51

142. Возженников А.В. Парадигма национальной безопасности реформирующейся России. М.,2000. – 160 с.

143. Александров М.В. О концепции национальной безопасности нашей страны // Международная безопасность. Национальные и глобальные аспекты: Дайджест 1. М., 1990. – 229 с.

144. Мемлекет басшысы «2024 – 2026 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды. Интернет-ресурс: https://www.akorda.kz 26.12.2024 ж.

145. Юридический энциклопедический словарь / Гл. ред. А.Я. Сухарев. – Москва., 1984. – 418 с.

146. Алехин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Административное право Российской Федерации. – Москва, 1996. – 200 с.

147. Кондрашов Б.П. Общественная безопасность и административно-правовые средства ее обеспечения: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. – Москва, 1998. – 306 с.

148. Гущин В.В. Правовые и организационные основы обеспечения общественной безопасности в Российской Федерации при чрезвычайных ситуациях: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. – Москва, 1998. – 350 с.

149. Сералиев А.Б. Уголовно-правовая борьба с массовыми беспорядками // дис. ... кан юрид.наук: – Алматы. – 1999. – 146 с.

150. Мизер Александр Артурович Политическая безопасность государства: постановка проблемы // Научные и образовательные проблемы гражданской защиты. 2012. №1. URL: https://cyberleninka.ru дата обращения: 02.01.2025

151. Абалкин Л. И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопросы экономики. 1994. № 12. С. 4. – С.10-35.

152. Осипова В.А. Информационная безопасность как элемент экономической безопасности // Вектор экономики. 2020. № 3 (45). – С. 47–53

153. Мамедов Н.М. Основы социальной экологии. Учебное пособие. – М.: СТУПЕНИ, 2003. – 305 с.

154. Гончаров И. В. О соотношении понятий «Национальная безопасность», «Государственная безопасность», «Конституционная безопасность» // Актуальные проблемы российского права. 2009. №1. URL: https://cyberleninka.ru дата обращения: 02.01.2025.

155. Общая теория государства и права: Академический курс в 2-х т. / отв. ред. М.Н. Марченко. М.: Зерцало, 1998. Т. 1. – 500 с.

156. Duyunov V. K., Zakomoldin R. V. Criminal law impact in the mechanism of ensuring national security. Moscow: RIOR Publ., 2020. – 244 p.

157. Рогов И.И., К.Ж. Балтабаев. Уголовное право Республики Казахстан. – Алматы: Жеті Жаргы, 2016. – 448 с.

158. Ліпкан В.А., Діордіца І.В. Національна безпека України: кримінально-правова охорона: навчальний посібник / В.А. Ліпкан., І.В. Діордіца. – К. : КНТ, 2007. – 292 с

159. Дьяков С.В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства: уголовноправовые и криминологическое исследование/ С.В.Дьяков. – СПб. : «Юридический центр Пресс», 2009. – 267 с

160. Кузнецов А. П. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства // Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейн.). – М., 2005. – 837 с.

161. Лантінов Я.О. Щодо визначення національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони [Електронний ресурс] / Я.О. Лантінов // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 570–574

162. Хлебушкин А.Г. Уголовно-правовая политика Российской Федерации в сфере охраны основ конституционного строя: Дисс…докт. юрид. наук. – СПб., 2016. – 480 с.

163. Хавронюк М.І. Злочини проти основ національної безпеки // Науково- практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. [текст].— К. : Каннон, 2001. — 1104 с.

164. Сакенова С.Б. Некоторые аспекты теории и практики назначения наказания по уголовному законодательству Республики Казахстан: дисс. ... док. фил. (PhD). – Караганда, 2017. – 158 с.

165. Алимбетова А.Р. Уголовная политика в области назначения наказания в свете действующего уголовного законодательства Республики Казахстан: дисс. ... док. фил. (PhD). – Алматы, 2021. – 162 с.

166. Аманов Ж.К., Алибекова А.М., Каженов Е.Е., Рахметов С.М. Рогов И.И., и др. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан // Институт законодательства и правовой информации РК.– Астана. - 2024 – Т.3. 488 с.

167. Рахметов С.М. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть: Учебник. – Алматы: ТОО Лантар Трейд, 202. – 404 с.

168. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан.– Алматы: Жеті Жарғы, 2015. –Т.2. - 1120 с.

169. Селиверстов В.И. Отбывание лишения свободы осужденными за экономические и (или) должностные преступления: итоги теоретического исследования. – М.: ИД «Юриспруденция», 2019. – 464 с.

170. Рогов И.И., Балтабаев К.Ж.,Коробеев А.И. Уголовное право Республики Казахстан. – Алматы: Жеті Жарғы, 2017. – 540 с.

171. Ерғали А.М. Жахандану жағдайындағы қазіргі заманғы қылмыстық саясат және құқық шығармашылық мәселелері // Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық ун-ті; Алматы.- 2013.-144б.

172. «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V Заңы. https://online.zakon.kz 17.07.2024 ж.

173. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитеті Шекара қызметінің мәселелері Қазақстан Республикасы Президентінің 1999 жылғы 10 желтоқсандағы № 282 Жарлығы. https://online.zakon.kz 2024.14.08

174. «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 16 қаңтардағы № 70-V Заңы. https://online.zakon.kz 2024.08.06.

175. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V Қылмыстық-процестік кодексі. https://online.zakon.kz 2024.03.12.

176. Redkous V.M. Administrative and legal support to the national security of the CIS // Abstract. diss. doct. of law sciences, 2011. — Moscow. — P.50-60.

177. «Сыртқы барлау туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 22 мамырдағы № 277-IV Заңы. https://online.zakon.kz 2024.05.01.

178. Касымжанова А.А., Пьер Тифини. Турсынкулова Д.А, Ибраев Н.С., Нусипова Л.Б. Политико-правовой анализ угроз национальной безопасности Республики Казахстан в условиях глобализации// Заң сериясы. №3 (99). 2021. С. 14-25.

179. van Loon, Fabio S. "Trickle-Down Coordination: The National Security Advisor's Role as the Strategic and Operational Planner of the DoD-DoS Interagency Relationship // Journal of Strategic Security 18, no. 3 (2025): 1-24. DOI: https://doi.org/10.5038/1944-0472.18.3.2428 Available at: https://digital

180. «Қазақстан Республикасының арнаулы мемлекеттік органдары туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 13 ақпандағы № 552-IV Заңы. https://online.zakon.kz 09.09.2024 ж.

181. https://primeminister.kz/gosprogrammy/strategiya-kazahstan-2050

182. Бидайшиева А.Б. «Место и роль прокуратуры в государственном механизме Республики Казахстан» // Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы развития муниципальных образований:правовые и социально-экономические аспекты Неволинские чтения». РФ, г. Киров 17 ноября 2017.-С.37-43.

183. Уваров В.Н., Уварова Н.В. Теория государственного управления. Алматы: Гуманитарный ун-т транспорта и права им. Д.А. Кунаева, 2014. – 584 с.

184. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. - М., 1978. – Т. 1. – 1014 с.

185. Байкенжеев, А.С. Конституционно-правовые основы обеспечения национальной безопасности в Республике Казахстан. – Алматы, 2017. – 150 с.

186. Нуртазина Р. Национальная безопасность РК.– Учебное пособие. – Алматы, 2014. – 352 с.

187. Илеуова Г. Анализ угроз национальной безопасности Республики Казахстан на среднесрочную перспективу // Центр социальных и политических исследований «Стратегия». www.ofstrategy.kz дата обращение 23.12.2024 г.

188. Марданов К. Чрезвычайный не значит — поспешный [Электронный ресурс] // cyberleninka.ru. дата обращение 23.12.2024 г.

189. Лапин Н.Н., Брехов А.Г. Региональная экономика и управление. СПб.: Стратегия будущего, 2010. – 287 с.

190. The World Drug Report 2017 // UNODC [Электронныйресурс] // www.unodc.org дата обращение 23.12.2024 г.

191. Национальная безопасность: проверка временем// Комитет национальной безопасности Республики Казахстан [Электронный ресурс] // www.knb.kz дата обращение 26.12.2024 г.

192. Бидайшиева А.Б., Досымжан А.Д. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің мазмұны» // ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ҚОҒАМДЫҚ ЖУРНАЛ «Dogma». №3 (13) 2020. – С.35-39.

193. Досымжан А.Д., Бидайшиева А.Б.,Уалиева А.Е. «ҚР азаматтары арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана мен мәдениетті қалыптастырудың құқықтық негіздері» // «XXII Сәтбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. – Павлодар : Торайғыров университеті, 2022. – С.292-298.

194. Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы № 802 Жарлығымен. https://adilet.zan.kz 26.12.2014 ж

195. Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы №674 Жарлығы. https://adilet.zan.kz. 15.10.2021 ж.

196. Имидеева И. В. Бадараева Р. В., Кованова Е. С. // ДЕМИС. Демографические исследования. 2023. Т. 3, № 1. – С. 12–23.

197. Телкова Т.О. Нелегальная миграция во Франции и методы борьбы с ней // http://ir.vsu.ru/periodicals дата обращение 26.12.2024 г.

198. Божкараулы, А. Незаконная миграция как новый вызов международной и национальной безопасности // Вест. КарГУ им. Е. Букетова. Серия юридическая. – 2013. – №4. – С.18-25.

199. Токпакбаев С. Некоторые аспекты военной реформы и совершенствования механизма обеспечения военной безопасности государства// Саясат.2000. №8-9. – С.89-104.

200. Доклад ООН: год пандемии обострил проблему голода в мире // https://www.who.int/ru/news/item дата обращение 05.01.2025 г.

201. Казахстан по уровню продовольственной безопасности на 32 месте // https://primeminister. дата обращение 26.12.2024 г.

202. Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы N 1241 Жарлығы.

Күші жойылды – Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 13 сәуірдегі № 47 Жарлығымен. https://adilet.zan.kz 03.12.2003 ж

203. Арыстанбеков К.Т. Государственно-правовое обеспечение экономической безопасности Республики Казахстан // дис. ... кан.экон. наук: – Алматы. – 2003. – 162 с.

204. Кульбаева М.М. Следственный судья-гарант конституционных прав личности в стадии досудебного расследования // На соискание ученой степени доктор философии. – Астана. – 2023. – 193 с.

205. Казакеева С.С. Уголовная ответственность за преступления против мира и безопасности человечества // дис. ... кан юрид.наук: – Алматы. – 2001. – 193 с.

206. Шакенов М. Правовое регулирование информационного пространства: Автореф. Дис. ... канд. Юрид. Наук. – Астана, 2009. – 25 с

207. Арыстанбеков К.Т. Государственно-правовое обеспечение экономической безопасности РК: Дис. ... канд.юрид. наук. – Алматы, 2003. – 162 с.

208. «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңы. https://online.zakon.kz 2024.22.07 г.

209. «Босқындар туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 216-IV Заңы. https://online.zakon.kz 2024.28.05 г.

210. Шакенов М.А. Единое информационное пространство как признак государственности // Право и государство. – 2006. - № 4 (33). – С. 69-71.

211. Мамонов В.В., Базаров Е.Т., Тусупов К.М. Система обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан: Теоретический концепт и практика его реализации//Заң сериясы. No4 (96). 2020. – С.39-46.

212. Сорокин К.Э. Геополитика современности и геостратегия России. М.: РОСПЭН, 1996. – 150 с.

213. https://www.ofstrategy.kz/index.php/ru/research/politic-research /item/189-analiz-ugroz-natsionalnoj-bezopasnosti-rk-na-srednesrochnuyu-perspektivu

214. Сатпаев Д., Спанов М. Национальная безопасность РК: опыт определения// Евразийское сообщество. 1998. – С.69-45.

215. Рыжов Ю. Стратегия безопасности страны // Армия и общество. М., 1990. – 120 с.

216. Manilov B.L. Nacional’naya bezopasnost’: cennosti, interesy’ i celi // Voennaya my’sl’. 1995. № 5. – P.50-56.

217. Бакаев Л.Е. Национальная безопасность РК.- Алматы, Жеты Жаргы, 1998. – 150 с.

218. Токаев К. Преодоление. Дипломатические очерки. Астана. 2003. с. 155

219. Каражанов М.М. Экологиялық қауіпсіздіктің тұжырымдамалық мәселелрі (қылмыстық-құқықтық және криминологиялық аспект)// Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық ун-ті; Алматы.- 2013.-144б

220. Казахстан-международные договоры с государствами-участниками СНГ с декабря 1991 по декабрь 1996 года. Алматы, Баспа, 1997. – С. 9-16. дата обращение 26.12.2024 г.

221. Киричек Е.В. Национальная безопасность, национальные интересы и стратегические национальные приоритеты Российской Федерации в контексте обеспечения прав человека // Пенитенциарное право: юридическая теория и правоприменительная практика. 2016. № 4 (10). – С. 89-98.

222. https://www.akorda.kz/ru/security_council/national_security/voennuyu-doktrinu-respubliki-kazahstan

223. Бидайшиева А.Б., Апахаев Н.Ж., Мусабекова И.Т., Турсынбаева Г.И.Religious extremism is a threat to constitutional security» // Қазақстаннфң ғылымы мен өмірі халықаралық ғылыми журнал. № 1 (75) 2019 спецвыпуск. – С.102-105.

224. Бидайшиева А.Б., Тлеуов Т.М.,Турсынбаева Г.И. «Қазақстанда Президенттік қызметті құру және оның тарихи маңызы» // Қазақстаннфң ғылымы мен өмірі халықаралық ғылыми журнал. № 1 (75) 2019 спецвыпуск. – С.28-34.

225. Бидайшиева А.Б. «Основные принципы обеспечения национальной безопасности РК» // «Права человека: состояние, достижения и вызовы времени»: Сб.статей Международной научно-практической конференции. (г.Алматы, 7 декабря 2018г.).-Алматы, 2018г. – С.116-122.